

ItK

5

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1986**

A TARTALOMBÓL

Szabó András: Melanchthontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598.)

Korompay H. János: Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról

Pomogáts Béla: Kassák Lajos a forradalmakban

*

Valachi Anna: József Attila: *Holt vidék*

*

Schelken Pálma: Kosztolányi gyorsírásos jegyzeteiből

Szemle

Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadékai (*Tarnai Andor*)

Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében (*Uray Piroska*)

Szeged története 2. 1686–1849. (*Imre Mihály*)

Széchenyi István – Wesselényi Miklós: Feleselő naplók (*Szabó G. Zoltán*)

Petőfi Sándor összes költeményei (*Korompay H. János*)

*

Tóth Dezső (1925–1985) (*Fenyő István*)

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1986. XC. évfolyam 5. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Komlós Tibor
felelős szerkesztő

Bíró Ferenc

Dávidházi Péter

Horváth Iván

Kiss Ferenc

Kulcsár Péter

Szabó G. Zoltán

Tamás Attila

Tarnai Andor

Tverdota György

Veres András

*

Stauder Mária
technikai szerkesztő

Szabó András: Melanchtontól Lipsiusig (Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598.) 41

Korompay H. János: Bajza József és Henszlmann Imre vitája a francia drámáról 50

Pomogáts Béla: Kassák Lajos a forradalmakban 52

Kisebb közlemények

Németh Béla: Zrínyi Miklós latin epigrammájának szövegéhez és magyar fordításához 53

Kovács Sándor Iván: A Zrínyi-epigrammák szövegközléséhez és az „Una est. . .” új fordításához 53

Varga Imre: A magyar nyelvű iskolai játékok egyik típusáról 53

Vörös Imre: Orczy Lőrinc és Fekete János elveszettnek hitt közös munkája 54

Borsy Károly: Szepesy Ignác és bibliakiadása 55

Műelemzés

Valachi Anna: József Attila: *Holt vidék* 55

Műhely

Schelken Pálma: Kosztolányi gyorsírásos jegyzeteiből 57

Adattár

Erdei Klára: Heinrich Rantzau és Zsámboky János 58

Soós István: Kazinczy Ferenc levelei az Osztrák Nemzeti Könyvtárban 58

Szabó G. Zoltán: Kölcsey ismeretlen verse egy emlékkönyvben 59

Szemle

Klaniczay Tibor: Pallas magyar ivadékai (*Tarnai Andor*) 59

Vásárhelyi Judit: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében (*Uray Piroksa*) 60

Szeged története 2. 1686–1849. (*Imre Mihály*) 60

Széchenyi István – Wesselényi Miklós: Felelő naplók (*Szabó G. Zoltán*) 60

Petőfi Sándor összes költeményei (*Korompay H. János*) 61

Krónika

Tóth Dezső (1925–1985) (*Fenyő István*) 61

SZERKESZTŐSÉG
Budapest
Ménesi út 11–13.
1118

MELANCHTHON TÓL LIPSZIUSIG

Tanárok, diákok és prédikátorok Sárospatakon 1562–1598.

Az utóbbi esztendőben Sárospatakról és a sárospataki kollégium történetéről elsősorban abban a vitában hallhattunk sokat, amely a hagyomány szerinti 1531-es alapítás körül folyt¹. Az én témám a következő korszak, az iskola első virágkora, melyet két rektor nevével is fémjelmezhetünk: 1562-ben került ide Szikszai Fabricius Balázs és 1598-ban halt meg itt Krakkai Demeter. Cikimmel nem szabályos iskolatörténetet kívántam írni, Sárospatakot mint egy humanista központot vizsgálom, s ezért elsősorban az adott korszakban itt tanító, prédikáló és tanuló személyekre, munkásságukra és kapcsolataikra koncentrálok. Nem igazítottam ki lényegesen az elődök, S. Szabó József, Zoványi Jenő és Marton János alapadatait és feltételezéseit² újat elsősorban az itt tanult diákok összeszedésével és az összefüggések felvázolásával kívántam nyújtani. Az újabb szakirodalomból nem vitázom Mészáros István és Makkai László véleményével³ – ez amúgy is külön tanulmányt érdemelne – amit írok, úgy érzem, önmagában is megadja a választ, s nyilvánvalóvá teszi, miben nem értek egyet velük.

Mielőtt témámba részletesebben belemerülnék, mondanom kell még néhány szót azokról a sajátosságokról, amelyek a XVI. század második felének magyar helvét irányú egyházát, s főként annak külföldön tanult vezető rétegét véleményem szerint jellemzik. Ez a vezető réteg Wittenberg, s a Melanchthon életében, 1555-ben alapított wittenbergi magyar coetus neveltje⁴. A coetus tagjai hiába fogadták el nemsokára a helvét úrvacsorát és a predestinációt, Melanchthon tanítványai maradtak társadalom- és történelemszemléletükben, s legjobbjai abban is követték mesterüket, hogy a világi tudományok egyenrangúak számukra a teológiával, teológusok és humanisták egy személyben. Mindez akkor kezd változni, amikor az 1580-as években az újra helvét hitvallásúvá lett heidelbergi egyetemet kezdik látogatni a magyar diákok, s akkor történik végzetesnek mondható törés, amikor a melanchthoniánusok szászországi veresége után 1592-ben a wittenbergi magyar coetus is törvényen kívül kerül egy rövid ideig. Ezután is akadnak még olyan kiemelkedő teológusok, akik őrzik a humanizmus örökségét, a domináns azonban a református orthodoxia lesz. Jellegzetesen a XVI. század második felének jelensége a hitviták és a relatív tolerancia egymásmellettsége is. A hitviták elsősorban a protestáns felekezetek között folynak, éles, sokszor vére menő ellentétek robbannak ki az egyházszakadásoknál lutheránusok, helvét irányúak és antitrinitáriusok között, később pedig újra és

¹ SZÜCS Jenő, *Sárospatak reformációjának kezdetei*, in Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. 1981. Bp. 1982. 7–56. – BARCZA József, *Szemponatok és adalékok a protestáns iskolázás kezdeteihez Sárospatakon*, in Ráday Gyűjtemény Évkönyve III. 1983. Bp. 1984. 127–141. – SZÜCS Jenő, *Még egyszer a sárospataki protestáns iskola kezdeteiről. Az 1531. évszám eredete*, Uo. 142–164.

² S. SZABÓ József, *Dehreceni és sárospataki papok a reformáció századában*, Debrecen 1916. – ZOVÁNYI Jenő, *A sárospataki iskola a 16. században*, in *Protestáns Tanügyi Szemle* 1930. 167–176. – MARTON János, *A sárospataki református főiskola története*, I. Sárospatak 1931.

³ MÉSZÁROS István, *XVI. századi városi iskoláink és a „Studia humanitatis”*, Akadémiai Kiadó Bp. 1981. 113–116. – MAKKAI László, *A Kollégium története alapításától 1650-ig*, in *A Sárospataki Református Kollégium. Tanulmányok alapításának 450. évfordulójára*, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Bp. 1981. 17–58.

⁴ SZABÓ Géza, *Geschichte des Ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613*, Halle (Saale) 1941.

újra szembekerülnek egymással a szigorú lutheránusok és a Melanchthont követő kryptokálvínisták, s az utóbbiak szövetségeseiként a helvét irányúak. Ugyanakkor tapasztalható a különböző hitvalláson lévő humanisták barátsága is, amely elsősorban a lutheránusok és a helvétek között fordul elő, de kivételes esetben még az antitrinitáriusokkal és a katolikusokkal szemben is. Így érthetőek meg az olyan jelenségek, hogy a kálvínista magyar diákok egy jeles görögprofesszor, Martinus Crusius kedvéért beiratkoznak a tübingeni egyetemre⁵, amely a szigorú lutheránusok rendíthetetlen fellegrára, s hogy a wittenbergi magyar coetus egyik pártfogója, Petrus Albinus történész, kiadja az antitrinitárius Johann Sommer egyik művét, annak ellenére, hogy tisztában van a szerző hovatarozásával⁶. A katolikusokkal szembeni viták ekkor kissé a háttérbe szorulnak, éppen az ellenreformáció előretörése jelenti majd a korszak végét: a fő frontok ismét a katolikusok és protestánsok között húzódnak majd, ugyanakkor a helvét irányú egyház vezetésében többségbe kerülnek a humanista végzettségű teológusok a teológiai képzettséggel is rendelkező humanistákkal szemben, a klasszikus és természettudományos műveltség alárendelt helyzetbe kerül, s kitörnek az első nyílt ellentétek a református egyházon belül. Mindezt azért kellett előre elmondanom, mert ez az a keret, amelyben témámat tárgyalni kívánom, előlegezett tételeimet megpróbálva a sárospataki iskola történetének konkrét tényeivel alátámasztani.

Az 1560-as és 1570-es években Sárospatakot két Melanchthon-tanítvány jelenléte emeli ki a hasonló iskolák sorából, ez a két személy Szikszai Fabricius Balázs, az iskola rektora, és Balsaráti Vitus János orvos, később a város elsőpapja. Balsaráti életét és munkásságát Ritoókné Szalay Ágnes tanulmányából jól ismerjük⁷. Kopácsi István tanítványként tanult itthon, majd Wittenbergben 1554-ben magisteri fokozatot szerzett, s miután alacsony termete miatt Melanchthon lebeszélte a lelkési pályáról, orvostudományt tanult Wittenbergben, Paduában és Bolognában, az utóbbi helyen avatták orvosdoktorrá 1558-ban. Hazatérése után patrónusa, Perényi Gábor udvari orvosa lett, majd annak 1567-es halála után még három évig megmaradt eredeti hivatása mellett. 1571-ben Olaszliszván lett elsőpap, majd a következő esztendőben Patakon foglalta el ugyanazt a hivatalt. Alacsony termete, úgy látszik, mégsem volt akadály a hivatás gyakorlásának, mert közmegelegedésre haláláig egyszerre volt lelkész, orvos és az iskola pártfogója. 1564-ben latin nyelvű művet írt a pestisről, Perényi Gábor halála után pedig magyar nyelvű orvosi kézikönyvet – mindkét munkája elveszett, ami megmaradt tőle, az feltehetően Szikszai Fabricius Balázs szótárának természettudományi része.

Szikszai Fabricius Balázs életrajzát – mint látni fogjuk, nem véletlenül – Balsarátiéhoz hasonlóan egészen részletesen ismerjük⁸. 1530 körül született Szikszón, az apja kovácsmester volt, innen nevezte magát később Fabriciusnak. Szülővárosának iskolája után az 1540-es évek vége felé Kassára ment tanulni, ahol akkor Császár Mátyás, későbbi tanítványának, Kassai Császár Györgynek az apja tanított. Itt kezdett el először görögöt tanulni, s már ekkor kitűnt értelmével, szinte fanatikus szorgalmával és tudásvágyával. Kassa után következett a szokványosnak mondható állomáshely, egy falusi iskola rektori tiszte: 1550 körül Nagyidán kezdett el tanítani. Tevékenységére rövidesen felfigyelt a nagyidai vár lakója, Perényi Ferenc, és felfogadta a fiai mellé nevelőnek. A nagyobbik fiú, János⁹, csakhamar útnak indult egy felvidéki város iskolájába, hogy németet is tanuljon. Szikszai a tervbe vett Kisszeben helyett Bártfát javasolta Stöckel Lénárd miatt, s Perényi Ferenc beleegyezett ebbe, annál is inkább,

⁵ Martinus CRUSIUS, *Germano-Graeciae libri sex*, Basel 1585. Per Leonardum Ostenium Sebastiani Henricpetri impensa. Passim.

⁶ Johann SOMMER, *Vita Jacobi despotaе Moldaorum reguli*. . . Wittenberg 1587. Per haeredes Johannis Cratonis. (RMK. III. nem ismeri)

⁷ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, *Balsaráti Vitus János, magyar orvosdoktor a 16. században*, in Orvostörténeti Közlemények (Communicationes de Historia Artis Medicinae) 78–79. sz. (1976) 13–42.

⁸ Szikszai Fabricius Balázs életrajzához az alapforrás (mindenütt, ahol külön hivatkozás nincs): KASSAI CSÁSZÁR György, *Oratio de vita et obitu*. . . *Basilii Fabricii Szikszoviani*. . . Wittenberg 1577 Typis Clementis Schleich et Antonii Schöne. (RMK. III. 665.)

⁹ Perényi Ferenc családjáról: NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, IX. kötet, Pest 1862. 228, 235.

mert a testvére, Perényi Mihály is korábban Bártfán tanult¹⁰. Szikszai 1553 és 1555 között így Perényi János magántanáraként és Stöckel Lénárd tanítványaként élt abban az iskolában, amely ez idő tájt a brassói iskola mellett a legmagasabb szintű képzettséget adhatta Magyarországon. Bártfa után már egy nagyobb mezőváros, Sajószentpéter rektori tisztét foglalta el, s itt is olyan sikeresen működött, hogy a város szenátusa elhatározta: mindenképpen megakadályozzák abban, hogy máshová menjen el. A városatyák e nemes cél érdekében egy szép helybeli leánnyal próbálták ifjú iskolamesterüket összehozni, s Szikszainak nem is lett volna ellenére ez a házasság, a helybeli elsőpap azonban keresztülhúta a sajoszentpéteriek számításait. Ez az elsőpap Kakas György volt, az az ember, aki miután 1535-ben beiratkozott a krakkói egyetemre és ott 1536-ban a magyar bursa seniora lett, ugyanazon évben a wittenbergi egyetemre ment, s ott élt 19 éven keresztül, majd 1555-ben megszervezte a wittenbergi magyar coetust, amelynek június 24-én az első seniorává választották¹¹. A Wittenbergből nemrég hazatért Kakas György, s talán már ekkor is Perényi Gábor, Sajószentpéter földesura, valamint Mágocsy Gáspár, akinek pártfogása alatt az öccse, Szikszai Fabricius Demeter rektorkodott Gyulán¹², küldték a tehetséges sajoszentpéterit tanárt a wittenbergi egyetemre 1557 végén, itt 1558-ban lett a magyar coetus tagja¹³, feltehetően az év elején, de csak október 15-én iratkozott be az egyetemre¹⁴. Tanulmányairól csak annyit tudunk, hogy teológiát, filozófiát és nyelveket hallgatott, s hogy ő is Melanchthon kedvenc magyar tanítványai közé tartozott. Akárcsak Balsarati Vitus Jánosnak, mestere neki sem ajánlotta a lelkészi pályát – úgy látszik, a legtehetségesebbeknek mind ezt mondta – az ok vagy ürügy erre valamilyen beszédhiba volt. A dolog nyilvánvaló buktatója ott van, hogy a Melanchthon által ajánlott tanári pályán egy beszédhiba éppolyan akadály mint a lelkészin, Szikszai azonban – ellentétben Balsarátival – megfogadta a tanácsot, s élete végéig megmaradt tanárnak. Jelül diáktársai közötti tekintélyének 1559. december 3-tól a wittenbergi magyar coetus 10. seniora lett¹⁵. Ezzel egyidőben házitánítója lett Mágocsy Andrásnak, akit latinra és görögre tanított. Mágocsy András unokaöccse volt Mágocsy Gáspárnak, a helvét irányú egyház későbbi egyik legnagyobb támogatójának¹⁶. Itt kell megemlítenünk Kendi Sándor nevét is, a majdani erdélyi államférfi, Kovacsóczy Farkas humanista körének vezető tagja, ekkor szintén Wittenbergben tanult, sőt Szikszai és ő közösen írtak levelet 1560. szeptember 26-án Kassa város tanácsának¹⁷. 1561-ben indult haza Mágocsy András és Szikszai Fabricius Balázs Wittenbergből, Szikszai első útja itthon Kassára vezetett Csabai Mátyáshoz, aki nemrég lett ott rektorból magyar prédikátor¹⁸. Csabai már 1557-ben kapcsolatban állhatott Szikszaival, ekkor ugyanis egy Basilius nevű magyart, feltehetően a mi Basiliusunkat, akart felvenni maga mellé segédtanárnak (kollaboratornak) a kassai iskolába, ő azonban ezt visszautasította¹⁹ – az egybeesés világos: ekkor Szikszai Fabricius már Wittenbergbe készült. Csabai most megpróbálta barátját rektornak ajánlani maga helyett²⁰, ez az ötlet azonban nem nyerte el a városatyák tetszését, ezért aztán Szikszai átment a közeli Torna várába pártfogójához, Mágocsy

¹⁰ WERNHER György levele Révay Ferencnek, Sáros 1539. augusztus 1., in *Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából*, III. kötet, Bp. 1906. 384–385.

¹¹ SCHRAUF Károly, *Regestrum hursae Hungarorum Cracoviensis 1493–1558*, Bp. 1893. 30–31, 102. – SZABÓ Géza i.m. 22, 132.

¹² KARÁCSONYI János, *Békés vármegye története*, I. k. Gyula 1896. 194.

¹³ SZABÓ Géza i.m. 133.

¹⁴ RÉVÉSZ Imre, *Magyar tanulók Wittenbergben Melanchthon haláláig*, in *Magyar Történelmi Tár* VI. Bp. 1859. 227.

¹⁵ SZABÓ Géza i.m. 134.

¹⁶ Róluk lásd: SZABÓ András, *Mágocsy Gáspár és András udvara*, in *Magyar reneszánsz udvari kultúra*, Gondolat Kiadó Bp. 1987. 263–278, 379–382.

¹⁷ Archiv Mesta Košic (Kassa Város Levéltára), Tabularium metropolitanae civitatis Cassoviensis IV. Supplementum H. (Ezentúl: AMK) 2249/7.

¹⁸ Csabairól lásd: KEMÉNY Lajos, *Csabai Mátyás*, in *ITK* 1909. 178–179. – Uő., *Csabai Mátyás levelei*, in *ITK* 1912. 476–480.

¹⁹ KEMÉNY Lajos, *Kassa város levéltárából*, in *Történelmi Tár* 1892. 186–187.

²⁰ CSABAI Mátyás levele Kassa város tanácsához, dátum és hely nélkül (1561), in *Történelmi Közlemények Abauj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából* 1910. 87.

Gáspárhoz. Mágocsy Gáspártól került Sárospatakra, Perényi Gáborhoz, ahol is 1562-től az iskola rektora lett. E két nagybirtokos ekkor még együttműködött a reformáció támogatásában, rövidesen azonban szembekerültek, mivel az első a helvét, a második a lutheri irányt pártolta. A pataki iskola már ekkor is tekintélyes volt, előző ismert rektora, Thúri Farkas Pál is járt a wittenbergi egyetemem²¹, Thúri előtt azonban a jelek szerint Kopácsi István töltötte be elsőpapi és rektori hivatalát²². Korántsem volt még tehát azon a fokon a tanintézmény, mint a bárffai vagy a brassói, de fejlődése elindult, és egy tehetséges rektor tartós itteni működése karöltve a patrónus, Perényi Gábor, támogatásával jelentős eredményekkel bízott. Az eredmények azonban egy ideig vártak magukra, mivel Szikszai ideérkezésekor már javában folyt a helvét és lutheri irányzat különválása, s földesurával ellentétben Kopácsi István a svájci reformáció eszméihez csatlakozott, sőt Thúri Farkas Pállal együtt, aki Sajószentpéteren lett elsőpap Kakas György utódként, egyik vezéregyéniségévé vált a szerveződjő új egyháznak. Szikszai, akárcsak a wittenbergi magyar coetus volt tagjainak többsége, s patrónusa, Mágocsy Gáspár, Kopácsi mellé állt, s a nevezetes 1562-es tarcali zsinaton, amely Béza hitvallásának rövidített változatát fogadta el, nagy hatású latin beszéddel támogatta főnökét²³. Az iskolában azonban még korántsem dőlt el ekkor a hitvallási küzdelem, erre utal, hogy első ismert tanítványát, Bányai Pétert, akit már Thúri Farkas Pál is tanított, 1564. július 30-án Wittenbergben pappá szentelte Paul Eber²⁴ – ez azt jelenti, hogy a lutheri irány híve maradt. A Perényi Gábor és papjai között kiéleződő vita rövidesen Kopácsi István és Thúri Farkas Pál távozásához vezetett, de ekkor, 1564 nyarán Szikszai már nem volt Patakon, mivel a szintén Melancthon-tanítvány Egri Lukács javaslatára május 24-én meghívták kolozsvári rektornak²⁵.

Két éves kolozsvári működése életének egyik csúcspontja volt, igazi kulturális központba került, ahol először jutott szóhoz mint humanista. Legismertebb ilyen jellegű munkája az az előszó, amelyet Heltai Gáspár Bonfini-kiadásához írt. Heltai a Mátyás királyról szóló részeket adta ki, közte olyanokat is, amelyek az idáig még nem jelentek meg nyomtatásban. Szikszai az előszó írásán kívül valószínűleg részt vett a kézirat emendálásában is, s nagyobb tanítványaival üdvözlőverset íratott a könyvhöz. E tanítványai név szerint: Paksi Mihály, ifjabb Thúri Pál, Tordai Ádám, Decsi Gáspár, Miskolci Pál, Hunyadi Demeter, Gyulai Pál, Lukás Kratzer, Kopácsi Ferenc, Pécsi János, Tolnai Bálint, Zilahy János, Kolozsvári Serarius György, Szikszai Agricola Demeter és Pesti János²⁶. Névsorukat azért is idéztem, mert fel akartam hívni a figyelmet arra, hogy Kopácsi István fia Ferenc²⁷ és ifjabb Thúri Pál feltehetően Patakról követték mesterüket Kolozsvárra, s nevük alapján Miskolci (Puah) Pálról és Szikszai Agricola Demeterről is feltételezhető ugyanez. Arról már nem is érdemes szólni, hogy a felsoroltak csaknem mindegyike később külföldön járt egyetemre, s igen jó nevet szerzett magának, közülük Paksi Cormaeus Mihály tanárának utóda lett Sárospatakon. Szikszai Fabricius Balázs Kolozsvártól sem találta meg a munkához szükséges nyugalmat, mivel elsőpapijának, Dávid Ferencnek, asztalánál étkezve elsők között került szembe a reformáció legfrissebb hajtásával, az antitrinitarizmussal. Egri Lukács, Basilius István és Szegedi Lajos rövidesen Dávid Ferenc mellé állt, Szikszai és a száz papok, Titus Amicinus és Heltai Gáspár, azonban ellenálltak²⁸. A kolozsvári békés idők utolsó

²¹ Thúri Farkas Párról: ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, 3. javított és bővített kiadás. Szerkesztette Ladányi Sándor, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Bp. 1977. (Ezentúl: ZOVÁNYI *Lexikon*) 636.

²² Kopácsi Istvánról: ZOVÁNYI, *Lexikon* 336.

²³ A helvét és lutheri irány kettéválásáról Északkelet-Magyarországon: ZOVÁNYI Jenő, *A reformáció Magyarországon 1565-ig*, Bp. (1922) 401–422.

²⁴ *Magyar evangélikus egyháztörténeti emlékek*, Sajtó alá rendezte STROMP László, Bp. 1905. 23.

²⁵ SZABÓ András, *Egri Lukács „megtérése” (Az antitrinitarizmus Északkelet-Magyarországon 1565–1574.)*, in ItK 1984. 545.

²⁶ Antonio BONFINI, *Historia inelyti Matthiae Hunyadis... in unum congesta et disposita a Caspate Helto*, Kolozsvár 1565. Heltai Gáspár (RMNy 209.)

²⁷ Kopácsi Ferenc két év múlva beirakozott a wittenbergi egyetemre, később állami hivatalnok, a Szepesi Kamara tanácsosa lett, lásd: SZOMBATHI János, *A sárospataki ref. főiskola tanárainak életrajza*, in Sárospataki Füzetek 1864. 135–136.

²⁸ NAGY KÁLOZI Balázs, *Károlyi Péter*, in *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*, Studia et acta ecclesiastica II., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya Bp. 1967. 480–482.

jeleként Szikszai 1565-ben még lakodalmi köszöntőt jelentetett meg Titus Amicinus esküvőjére²⁹, e két említett kolozsvári nyomtatvány jelent meg csak tőle életében itthon nyomtatásban. 1566 elejére az antitrinitarizmus az iskola falai közé is betört, nagydiákjai közül Hunyadi Demeter, Gyulai Pál és Pécsi János a híveivé lettek. Ilyen körülmények között elfogadta Perényi Gábor hívását, s 1566 nyarán visszatért Sárospatakra.

Patakon közben nem tudjuk, ki vezette az iskolát, feltehetően valamilyen ideiglenes megoldással folytatható csak tovább az oktatás. Perényi a lutheránus Sztárai Mihályt hívta meg elsőpapnak, ő egy-két megmaradt társával együtt egyre inkább elszigetelődött, mivel a környék, az ún. Tiszáninnen, önálló esperességei egységesen a helvét irány mellé álltak³⁰. Miután Szikszait nem Perényi Gábor üzte el 1564-ben, adva volt a kompromisszum lehetősége, s mindkettőjük rugalmasságát mutatja, hogy félre tudták tenni a hitvallási ellentéteket. A visszatért rektor Perényitől ekkor egy földet kapott Erdőbényén, s megkezdődött a pataki iskola igazi felívelése. Az általa tanított tárgyak az akkori tudományosság csaknem minden részét felölelték, oktatott grammatikát, retorikát, dialektikát, geometriát, zenét, poétikát, történelmet, etikát, gazdaságtant, politikát, fizikát, teológiát, görögöt, egyházjogot, földrajzot és csillagászatot, mindezek mellett a természettudományi tárgyak tanításában feltehetően Balsarati Vitus János is segített neki³¹.

Egy év múlva, 1567. június 7-én meghalt Perényi Gábor, a temetésén július 28-án Szikszai mondott beszédet. Ezt az ízig-veéig humanista orációt tanítványai közvetítésével Wittenbergbe küldte, ahol az 1568-ban meg is jelent³². A sárospataki születésű Monos Tamás, aki görög disztichonokat írt a beszédhez, vitte valószínűleg a kéziratot³³, rajta kívül tavasz óta Wittenbergben volt a szintén pataki diák Gyarmati Bíró Miklós, és június elejére érkezett oda egyik kolozsvári tanítványa, Miskolci Puah Pál³⁴. Perényi halálával a sárospataki uradalom a király birtokába ment át, s ez teljesen új helyzetet teremtett. Miksa liberális kormánya nemhogy nem fenyegette a reformáció eredményeit, de lehetővé tette a helvét irány győzelmét a Perényi-birtokokon is. Ennek az lett a következménye, hogy Sztárai Mihály pataki elsőpap bizonyos megoldatlan anyagi ügyekre is hivatkozva 1567 őszén menekülésszerűen elhagyta a várost. Az utódjáról semmit nem tudunk, csak 1572-től, Balsarati Vitus János hivatalba lépésétől van ismét biztos adatunk. Jogi tekintetben is új helyzet állt elő, szükségessé vált a Perényi Gábor által adott adományok és kiváltságok királyi megerősítése – ezért az első jelentősebb levéltári forrásaink a pataki iskoláról e korszakból vannak. Először Balsarati fordult a királyhoz ezzel a kéréssel, mellékelve Lazar von Schwendi felsőmagyarországi főkapitány és utódja, Johann Rüber, ajánlását³⁵, majd Kopácsi István gyermekei következtek³⁶, s 1569. október 25-én Miksa az iskola és Szikszai Fabricius kiváltságait is megerősítette³⁷. Hasonló kérvényt nyújtott be

²⁹ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Epithalamium in nuptiale... Titi Amicini Coronensis... et Annae Auerae Bistriciensis...*, Kolozsvár 1565. Heltai Gáspár (RMNy 212.)

³⁰ Sztárai sárospataki működéséről: ESZE Tamás, *Sztárai Gyulán*, in *Könyv és Könyvtár IX*. Debrecen 1973. 176–178.

³¹ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes i.m. 40.

³² SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Oratio de vita et obitu... Gabrielis Perenii...* Wittenberg 1568. Johannes Crato (RMK. III. 579.)

³³ A könyv Ország Ilonának címzett ajánlása 1568. április 13-án kelt, Monos Tamás pedig május 22-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, lásd: *Album Academiae Vitebergensis ab anno Christi MDII. usque ad MDCII*. Volumen secundum. Halle 1894. (Ezentúl: AAV. II.) 143.

³⁴ AAV. II. 136. 144.

³⁵ Magyar Országos Levéltár, Szepesi Kamara levéltára, Benigna Mandata, E 249. (Ezentúl: OL E 249.) 1568. No. 162, 279; 1569. No. 111. – Miksa kétszer is információt kér a Szepesi Kamarától, majd Balsarati élete végéig megerősíti Perényi Gábor adományát a nagytoronyai házra, földre, rétre és szőlőre, illetve mivel ez a rector altaris jövedelméhez tartozott, addig, amíg ezt a hivalt vissza nem állítják.

³⁶ OL E 249. 1568. No. 165, 276. – Miksa információt kér Kopácsi István árvái házának adómentességéről, majd megadja azt.

³⁷ OL E 249. 1569. No. 290. (Megjelent: Sárospataki Református Lapok 1912. 424.)

Alessandro da Vedano, a Perényiek Patakon megtelepedett építész is³⁸, s miután kéréseik meghallgatásra találtak, Balsaráti, Szikszai és Vedano megpróbálkoztak azzal, hogy ingatlanaikat örökre mentesítsék minden adó és szolgáltatás alól, ne csak amíg élnek: Vedano a halála után még tíz évet kapott, Szikszai külvárosi házával és három szülőjével kapcsolatban azonban nemleges volt a döntés³⁹.

1567-ban, Perényi Gábor halálának évében, Szikszai megnősült, Balsaráti Vitus János hűgát, Margitot vette feleségül. Még abban az évben görög epithalamiont jelentetett meg ennek tiszteletére Wittenbergben volt kolozsvári tanítványa, Decsi Gáspár⁴⁰, s a következő évben követte őt ebben Vetési János és Kopácsi Ferenc⁴¹. Az esküvő után korántsem jött el a békés alkotómunka időszaka, Egri Lukács és ismeretlen társai jóvoltából ugyanis már 1566 óta folyt e vidéken a küzdelem az antitrinitarizmus ellen. Szikszai Károlyi Gáspár és Mohi Ferenc után aláírta azt az 1567. november 17-én kelt levelet, amely Lazar von Schwendit a szikszói zsinat engedélyezésére és támogatására kérte, majd részt vett és elsőként szólalt fel az elfogott Egri ellen tartott kassai zsinaton 1568 januárjának végén. Röviddel Egri elítélése után megírta azóta elveszett művét, a „Refutatio argumentorum Lucae Agriensist” elmondva benne a kassai zsinat történetét, ez a mű kézirat formában nemsokára Svájcba is eljutott⁴². Az antitrinitarizmus elleni harc sem akadályozta meg abban, hogy ne pályázzon a János Zsigmond által ekkor tervezett gyulafehérvári akadémia egyik állására. Nem tudjuk, milyen esélye lett volna arra, hogy ezt megkapja, hisz a fejedelem európai hírvű tudósokat hívott meg, többek között Petrus Kamust⁴³.

Nemsokára meghalt Perényi Gábor özvegye, Ország Ilona is, a felette mondott halotti beszédet Szikszai szintén megjelentette Wittenbergben, vele együtt újra kiadva a férjéről mondott orációt⁴⁴. Halotti beszédeken és hitvitázó művön kívül mást is írt ebben a korszakban, legtöbb műve azonban kéziratban maradt és elveszett. Készített egy jogi szakzótárt, megpróbálva a „barbár” középkori szakkifejezések helyett klasszikus latint használni; ki akarta adni az Illiász és az Odüsszeia általa készített latin fordítását; bizonyos császári szolgálatban lévő meg nem nevezett előkelőségek biztatására tervbe vette a legutóbbi nyolcvan év (1490–1570.) történetének megírását, s tudunk kéziratban maradt auktormagyarázatairól is. Tudós munkái mellett egészen hétköznapi írnoki szolgálatokat is vállalt: levelet fogalmazott és írt saját kezűleg hol a sárospataki uradalom jobbágyai⁴⁵, hol Patak város tanácsa nevében⁴⁶. A Kassán székelő Szepesi Kamarával különlegesen jó kapcsolata volt, annyira, hogy felajánlottak neki ott egy tanácsosi állást. Ez a magyarázata annak a hihetetlennek tűnő és egyedi jelenségnek, hogy amikor a tanítványa, Gyarmati Bíró Miklós 1578-ban kiadott egy Platónnak tulajdonított filozófiai művet, azt mint patrónusának, Bornemisza Gergely szepesi prépostnak és

³⁸ OL E 249. 1571. No. 296, 328; 1572. No. 19. – Mellékelve Perényi Gábor eredeti donációja 1560. január 4-i kelettel.

³⁹ OL E 249. 1572. No. 39, 49, 262, 373; 15 B. No. 163.

⁴⁰ DECSI Gáspár, *Epithalamion nuptiis... Basilii Fabricii Ziczai... Wittenberg 1567. Johannes Crato (RMK. III. 564.)*

⁴¹ VETÉSI János – KOPÁCSI Ferenc, *Carmen in honorem nuptiarum... Basilii Fabricii Ziczai... ac... Margaritae, sororis... Joannis Viti Balsaratii... Wittenberg 1568. Johannes Crato (RMK. III. 580.)*

⁴² SZABO András, Egri Lukács... (i.m.) 549, 553.

⁴³ János Zsigmond ez ügyben Celio-Secundo Curione-nak is írt Bázellebe Tordán 1567. június 22-én kelt levelében, lásd: ZSINDELY István, *A házeli egyetem könyvtárából*, in Sárospataki Füzetek 1861. 839.

⁴⁴ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Orationes duae funebres... Wittenberg 1570. Clemens Schleich et Antonius Schöne (RMK. III. 604.)*

⁴⁵ Magyar Országos Levéltár, Szepesi Kamara levéltára, E 254. Repraesentationes, informationes et instantiae. 1568. január No. 1. – A sárospataki uradalom jobbágyai a Szepesi Kamarához (Szikszai Fabricius Balázs kézírása).

⁴⁶ Sárospatak város tanácsa Kassa város tanácsához, Patak 1574. május 6., AMK 3219/26. (Szikszai Fabricius Balázs kézírása).

címzetes váradai püspöknek ajánlotta, aki korábban a Szepesi Kamara elnöke volt, s korántsem tartozott az ellenreformációt szorgalmazó katolikus főpapok közé⁴⁷.

1573 végén Sárospatak ismét magánbirtokká vált, a Dobó család kapta meg⁴⁸. Ehhez a változáshoz kötődik az iskola jelentős megerősödése, 1574-ben ugyanis megjelenik a rektor mellett a lektor (másodtanár) is, akinek fizetését nyilván az új birtokosok biztosították. Az első lektor Beregszászi Lőrinc Péter lett, aki a wittenbergi coetus 24. seniora volt, s Patakról 1576-ban Nagyváradra ment lelkésznek⁴⁹. Latin és görög alkalmi versei maradtak ránk, jezsuiták elleni vitairatai – mint majd kitérünk rá – egy részben sárospataki szervezésű hitvitakötetben jelentek meg 1587-ben Bázelen. Az 1574/1575-ös tanévben adta tanítványai kezébe a pataki iskola rektora „Nomenclaturá”-ját, fogalomkörök szerint csoportosított latin–magyar szójegyzékét⁵⁰. A természettudományi rész, amely formailag is különbözik a többtől, mivel a fogalomkörökön belül ábécérendben van, mint már utaltam rá, feltehetően Balsarátai Vitus János munkája. Viszont Szikszai írhatta az aránytalanul nagy helyet elfoglaló szőlészeti-borászati részt, amely a következő témákat foglalja magában: Szőlőhöz tartozó nevek, Szőlőtőnek részei, Szőlőműhöz (azaz műveléshez) való szók, Szőlőműhöz való szerszámok, Szőlőnek veszedelmi, Szürethez való szók, Boroknak neme – ez utóbbi helyen 47 féle bort sorol fel⁵¹. Ne is csodálkozzunk, Tokajhegylőjén vagyunk, ahol ekkor minden gazdagság alapja a bor. Maga Szikszai is foglalkozott szőlővel és borral, 1575. május 16-án Melith Istvánhoz írott levelében, amellyel hogy kérte az Alaghy Ferenc és István után járó fizetséget, maga és az iskola számára, felesleges borát is felajánlotta a címzettnak megvételre⁵². A szótárra visszatérve: noha ez fontos állomása volt egy teljes betűrendes magyar–latin, latin–magyar szótár megszületésének, s nélkülözhetetlen segédeszközévé vált a lutheránus és katolikus iskolákban is az oktatásnak, kéziratban terjedt, s csak 1590-ben jelent meg nyomtatásban⁵³.

A sors úgy hozta, hogy Szikszai Fabricius Balázs utolsó ismert műve ismét egy halotti beszéd legyen: 1575. április 7-én meghalt sógora, barátja, munkatársa és fejfebbvalója, Balsarátai Vitus János. Két nap múlva ő tartotta felette a halotti orációt, ezt lektora, Beregszászi Lőrinc Péter gyászversével valamint saját Balsarátiról, Thúri Farkas Pátról és Szikszai Hellopaeus Bálintról szóló költeményeivel együtt ismét Wittenbergbe küldte kinyomtatásra. Dobó Ferenchez címzett ajánlása 1575. szeptember 1-én kelt, ebből következtetve valószínűleg a Wittenbergben október 29-én beiratkozott Tolnai L. Vince⁵⁴ vitte a kéziratot, amely a következő évben hagyta el a sajtót. Három németen kívül még két kint tanuló tanítványa, Kassai Császár György és Szegedi Mátyás is verset írt a kiadványhoz⁵⁵. Ez a halotti oráció már minőségileg újat jelentett Szikszai munkásságában, nem egy főnemest és feleségét kellett búcsúztatnia mint korábban, hanem egy humanistát, egy értelmiségit. Nyilván, az életrajzot magában foglaló protestáns humanista halotti beszédet egyet ismerünk csak korábról: Christian Schesaeusét Stöckel Lénárdról, amely 1563-ban jelent meg Wittenbergben⁵⁶. Schesaeus ugyanabban az

⁴⁷GYARMATI Miklós, *Axiochus divini Platonis, seu de contemnenda morte dialogus...*, Bártfa 1578. Guttgesel Dávid (RMNy 399.)

⁴⁸OL E 249. 1573. No. 309. – Miksa 1573. október 15-én beleegyezik Sárospatak átadásába a Dobóknak.

⁴⁹Beregszásziról: ZOVÁNYI, *Lexikon* 70. – MARTON János i.m. 78–79

⁵⁰Újfalvi Imre az 1597-es kiadás Krakкаи Demeterhez intézett ajánlásában (Ezentúl: ÚJFALVI, *Ajánlás*) azt írja, hogy Szikszai csaknem 23 éve adta elő (RMNy 802., 2r.), Szenci Molnár Albert Latin–magyar szótára előszavában 1604-ben 30 évet mond (Régi Magyar Költők Tára. XVII. század, 6. kötet, 456.).

⁵¹Újfalvi Imre 1597-es kiadásában (RMNy 802): 57–66.

⁵²Magyar Országos Levéltár, Zichy család levéltára, P 707. Missiles (Ezentúl: OL P 707.) No.2365.

⁵³A kiadások különböző csoportjait elkülöníti: MELICH János, *Szikszai Fabricius szójegyzéke*, in. Akadémiai Értesítő 1906. 5–10.

⁵⁴AAV. II. 258.

⁵⁵SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Oratio funebris... Joannis Viti Balsarati... recitata die 9. Aprilis 1576. Wittenberg 1576. Clemens Schleich et Antonius Schöne (RMK. III. 658.)*

⁵⁶Christian SCHESAEUS, *Oratio describens historiam vitae... Leonharti Stöckelii... Wittenberg 1565. Jacobus Lucius (RMK. III. 523.)* – Új kiadása: Christianus SCHESAEUS, *Opera quae supersunt omnia*, Edidit Franciscus CSONKA, Akadémiai Kiadó Bp. 1979. 84–93.

időben volt bárfai diák mint Szikszai, Bártfáról és Wittenbergből hozták mindketten ezt a műfajt, s Szikszaira még külön erőteljes benyomást tehetett, hogy ott volt Melanchthon közelében annak 1560. április 19-én bekövetkezett halálakor, s a temetésen is. Minta lehetett számára az az 1562-ben megjelent kötet, amelyben megjelentették Vitus Winshemius görögprofesszor beszédét Melanchthon életéről (de vita) és a professzorok közös beszámolóját utolsó napjairól és haláláról (et obitu)⁵⁷. Mindenesetre a Szikszai által Balsarátiról írott és majd a róla készített beszédnek köszönhetjük, hogy e két Patakhoz kötődő tudós életrajzát ilyen részletességgel ismerjük.

Alig telt egy év Balsaráti halála óta, 1576 októberében Szikszai Fabricius Balázs is meghalt. Hogy itthon ki beszélt a sírjánál, azt nem tudjuk, halálhíre megérkezésekor azonban a wittenbergi magyar coetus seniora, Kassai Császár György, emlékezetből leírta, társainak elmondta és 1577-ben nyomtatásban megjelentette tanára életrajzát. A könyvhöz többek között három másik volt pataki diák, Kassai Zsigmond Dávid, Kaposi István és Tolnai L. Vince írt verseket, a legutóbbi görög nyelven⁵⁸. Epitáfiumot írt róla az ekkor már Újhelyen rektor Gyarmati Bíró Miklós is, ezt az említett filozófiai munkája mellett adta ki 1578-ban⁵⁹. Halálával Sárospatakon egy magasba ívelő korszak zárult le, hivatástudattól fűtött tanár volt, aki nem ment jobban fizető lelkesítő állásba, s nem vállalta a neki felajánlott magas állami hivatalt sem. A tárgyalt korszakban ő állt leghosszabb ideig az iskola élén, neki köszönhető, hogy ez a tanintézmény évtizedekig meg tudott állni az általa meghatározott magas színvonalon.

Szikszai Fabricius Balázs halálát követően Patakra az állandó személyi változások jellemzőek, senki sem maradt meg egy hivatalban tovább négy-öt esztendőnél. Még élt, amikor Beregszászi Lőrinc Péter lektort felváltotta Paksi Cormaeus Mihály⁶⁰. Paksival legutóbb Kolozsvárott találkozottunk 1565-ben mint Szikszai tanítványával, korábban feltehetően Tolnán tanult. 1566. május 30-án iratkozott be Wittenbergben, s ezt követően tíz évig peregrinált Németországban, Svájcban, Franciaországban, Itáliában és Lengyelországban. 1566 végén már Bazelben találjuk, 1568 szeptemberében Genfben készült, de a pestis miatt visszafordult Heidelbergbe⁶¹, s itt iratkozott be az egyetemre. Ezután megfordult Frankfurt am Mainban, Krakkóban, Genfben, Zürichben, Strasbourgban majd ismét Heidelbergben, 1572-ben Lyonban volt, 1574-ben Bécsen keresztül újra Lengyelországba ment, majd innen Párizsba. Franciaországból betegen érkezett Paduába 1575 márciusának elején, amiért is egy közeli meleg gyógyfürdőben kúrálta magát, amint arról Kovacsóczy Farkas Dudith Andrásához írott leveléből értesülünk. Májusban már a paduai egyetemet látogatta, itt tanú volt egy lengyel diaktársa és Kovacsóczy Farkas orvosdoktorrá avatásánál⁶². Paduából hazatérve Szikszai Fabricius halála után egy darabig egyedül tanított. A kortársak szerint hat nyelven beszélt⁶³, Kornis György Paduából 1591. november 7-én írott levele szerint nála „az mű saeculumunk magyart tudósbat nem látott”⁶⁴, korántsem állott be tehát ekkor törés a pataki iskola munkájában. 1577-ben az iskola rektora lett, mellette a lektor a Wittenbergből hazajött Kassai Császár György volt. Az új lektor neve már eddig is

⁵⁷ *Orationes, epitaphia et scripta, quae edita sunt de morte Philippi Melanthonis omnia...*, Wittenberg 1562. Joannes Crato – Kiadása: *Corpus Reformatorum*, Edidit Carolus Gottlieb BRETSCHNEIDER, Volumen X. Halis Saxonum 1842. 177–235.

⁵⁸ KASSAI CSÁSZÁR György i.m.

⁵⁹ GYARMATI BÍRÓ Miklós i.m. – Innen tudjuk, hogy Szikszai Fabricius Balázs októberben halt meg.

⁶⁰ Paksiról általában: ZOVÁNYI, *Lexikon* 451.

⁶¹ THÚRI Mátyás levele Théodore de Bèze-hez, Frankfurt am Main 1568. szeptember 14., in *Correspondance de Théodore de Bèze...*, Tome IX. (1568.), Libraire Droz Genève 1978. 167.

⁶² VERESS Endre, *Matricula et acta Hungarorum in universitatibus Italiae studentium, I. Padova*, Bp. 1915. 84–85.

⁶³ KEMÉNY Lajos, *Az oktatásügy története Kassán 1394–1599*, in *Történelmi Közlemények Abauj-Torna Vármegye és Kassa Múltjából* 1910. 166.

⁶⁴ VERESS Endre i.m. 237.

többször előkerült⁶⁵; először szülővárosában, Kassán tanult, majd 1571-től Sárospatakon⁶⁶. A wittenbergi egyetemre 1573. június 15-én iratkozott be, tanulmányait Mágocsy Gáspár és Kassa városa támogatta⁶⁷. 1576-tól a wittenbergi magyar coetus 26. seniora volt a hazautazásáig⁶⁸, ekkor mondta el és adatta ki mesterének életéről szóló beszédét, amely egyben az egyetlen jelentősebb ismert munkája.

A Kassai Császár György nevével fémjelezhető időszakhoz fűződik Sárospatak életének egy rejtélyes és botránysos epizódja. A város ismeretlen elsőpapját, aki talán külföldi egyetemen is tanult, mivel latinul, görögül és zsidóul is tudott, 1579-ben rajtakapták, amint egy fiúval fajtalanzkodott, máglyára ítélték, de Dobó Ferenc megegyelmezett neki. Az eset pikantériája, hogy ez az elsőpap nem sokkal ezelőtt egy házasságtörő asszony esetében halálbüntetést javasolt Dobónak, és az asszonyt ki is végezték⁶⁹. Nem tudjuk, ki lehetett ez az ember, talán az a Szegedi Literáti István, akiről még Balsarati életéből, 1575. február 11-ről van adatunk⁷⁰, tehát nyilván káplán, azaz másodpap lehetett akkor. Ennek a botránynak volt talán a következménye, hogy Varannóról Sárospatakra jött elsőpapnak a zempléni egyházmegye nagy tekintélyű esperese és Kopácsi István veje, Ceglédi Ferenc, s itt is marad 1584 elejéig⁷¹.

Még a botrány kitérése előtt elment Patakról Paksi Cormaeus Mihály, Egerben volt 1583–1584 körül prédikátor, majd 1585. március 2-án bekövetkezett haláláig Szepsiben. Egyetlen sor sem maradt meg tőle, csak halvány feltételezés, hogy részt vehetett a Károlyi Gáspár-féle bibliafordítás előmunkálataiban. Paksi helyett 1579 lelegején Kassai Császár György lett a rektor, a lektor pedig rövid időre a külföldről frissen hazatért Szegedi Dégi Pál. Szegedi 1577. május 31-én lett a wittenbergi magyar coetus tagja⁷², s június 10-én iratkozott be az egyetemre⁷³. Két verset írt a Szikszai Fabricius Balázs életéről szóló beszédhez, ezekben nem említi, hogy tanítványa lett volna a neves pataki rektornak⁷⁴. 1577 végétől a coetus 27. seniora volt egy éven át⁷⁵, majd 1578. november 2-án Bellényi Piso Fábiánnal, Kassai Zsigmond Dáviddal és Károlyi Mihállyal együtt a tübingeni egyetemre iratkozott be Martinus Crusius neves humanista görög előadásai kedvéért⁷⁶, Crusius nagy szeretettel emlékezett meg később magyar tanítványairól, tőle tudjuk azt is, hogy Szegedi Patakra került⁷⁷. A fiatal lektor pár hónapos itteni tanítás után még 1579 tavaszán meghalt.

1579 nyarán új lektor jött Sárospatakra, ezúttal nem Wittenbergből vagy Tübingenből, hanem Kassáról, a neve Thoraconymus Mátyás⁷⁸. Thoraconymus személye már eddig is felkeltette az érdeklődést a korszak kutatóiban⁷⁹, jelentősége miatt külön feldolgozást igényelne, ezért ebben az összefoglalóban csak röviden beszélek róla. Breznóbányán született, nemzetisége szerint szlovák volt, de tökéletesen megtanult magyarul és németül. Külföldre menetele előtt Bártfán tanult Faber Tamás

⁶⁵ Kassai Császár Györgyről: ZOVÁNYI, *Lexikon* 298.

⁶⁶ Kassai, már amikor 1571-ben otthoni iskolájából a patakiba ment a „literae humaniorae” tanulására, pénzt küldött a wittenbergi magyar coetusnak, ugyanekkor egy másik pataki tanuló, Artopaeus Gergely is ezt tette, lásd: SZABÓ Géza i.m. 76.

⁶⁷ KASSAI CSÁSZÁR György i.m. B 4r. – KEMÉNY Lajos, *Az oktatásügy* . . . (i.m.) 174.

⁶⁸ SZABÓ Géza i.m. 138.

⁶⁹ BORNEMISZA Péter. *Prédikációk egész esztenő által minden vasárnapra rendeltetett evangéliomból*, Detrekő-Rábok 1584. 152, 154. (RMNy 541.)

⁷⁰ S. SZABÓ József i.m. 47.

⁷¹ Ceglédiről: ZOVÁNYI, *Lexikon* 115–116.

⁷² SZABÓ Géza i.m. 138.

⁷³ AAV. II. 268.

⁷⁴ KASSAI CSÁSZÁR György i.m.)(3v, A 4v.

⁷⁵ SZABÓ Géza i.m. 139.

⁷⁶ Die Matrikeln der Universität Tübingen, 1. Band 1477–1600, Herausgegeben von Heinrich HERMELINK, Stuttgart 1906. 573.

⁷⁷ Martinus CRUSIUS i.m. 181.

⁷⁸ Thoraconymusról: ZOVÁNYI, *Lexikon* 635. – ennek adatait több helyen javítom.

⁷⁹ ÖTVÖS Péter, *Thoraconymus Mátyás*, in: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum 1972. 29–36.

rektor tanítványaként⁸⁰, s 1569. november 7-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre. Egy évig volt kint, majd 1570/1571 telét Bártfán töltötte, amíg 1571 tavaszán meg nem hívták Késmárkra rektornak⁸¹. 1571 és 1578 között tanított a szepességi városban, s már a pályája elején elhatározta, hogy életét a tanításnak szenteli⁸². Melanchthoniánus szellemi álláspontja egyre inkább eltávolította mesterétől, Faber Tamástól, és a szigorú lutheránus irányzat többi képviselőjétől, s így teológiai szempontból is egyre közelebb került a helvét irányhoz. Megalapítója lett a szepességi kryptokálvinista mozgalomnak, ennek vezéralakja, Ambrosius Lam Sebestyén a tanítványa és egy évig kollaboratora volt Késmárkon. Amikor Ambrosius peregrinálni indult, bizonyítványt is írt képességeiről, valamint egy búcsúverset, melynek az utolsó hat sora görög nyelvű⁸³. 1578 tavaszán meghívták Kassára rektornak, s ő is el fogadta ezt az állást, itt azonban rövidesen ellentétbe került a város németországi származású elsőpapjával, a szigorú lutheránus Mento Gogreffel. A város, amelyben amúgy mindnapos volt a helvét irányhoz húzó tanárok és magyar prédikátorok elbocsátása, ebben az esetben a legegyszerűbb módon vetett véget a vitának: 1578 decemberében kiadta az útját az elsőpapnak és a rektornak is⁸⁴. Thoraconymus egy fél évig állás nélkül Kassán maradt, s 1579 nyarán elfogadta a patakiak meghívását a lektori állásra. Már Patakon lehetett, amikor „Spongia elegiaca” címen egy ismeretlen (feltehetően külföldi) nyomdában megjelent egy verses vitairata Eberhard Mátyás selmecbányai elsőpap ellen⁸⁵. Fennmaradt művei mind vitairatok, amelyek az előbb idézett kivételével ugyanabban az 1587-es bázeli kötetben láttak napvilágot, mint Beregszászi Lőrinc Péter művei. Tudunk azonban arról, hogy volt egy „Orthographia” című műve, amely elsősorban a héber, görög és latin helyesírás vitás kérdéseivel foglalkozott, ebből tanítványa, Újfalvi Imre elég hosszú részt idézett később⁸⁶. Személyében újra egy hivatástudattal teli és nagy tudású tanár került Sárospatakra, akit, hasonlóan Szikszai Fabricius Balázshoz, nem csábított semmiféle jobban fizető lelkészi állás.

Veile ellentétben Kassai Császár György otthagyta a tanárságot, s Ceglédi Ferenc távozása után a város elsőpapja lett 1584 tavaszán. Thoraconymus lépett a helyébe mint rektor, nem tudunk viszont róla, hogy lett volna mellette lektor ezután. Thoraconymus és Kassai működése különlegesen eredményes lehetett, ebből az időből ugyanis újra több pataki diák nevét ismerjük. Itt tanult, mint már említettük, Újfalvi Imre⁸⁷, Fegyverneki Izsák és Köcski Lukács⁸⁸ az unitárius Petki János, valamint

⁸⁰ THORACONYMUS Mátyás levele Faber Tamáshoz, dátum nélkül, in *Matthiae Thoraconymi epistolae, declamationes et poemata*, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára Oct. Lat. 149. (Ezentúl: OSZKK Oct. Lat. 149.) ff. 31v–32r.

⁸¹ THORACONYMUS Mátyás levele Adamus Colossiushoz (1571.), in OSZKK Oct. Lat. 149. f36–36v.

⁸² THORACONYMUS Mátyás levele Adamus Colossiushoz (1571.) in OSZKK Oct. Lat. 149. ff.36v–37v.: „ego si divina fuerit voluntas perpetuo meam operam erudiendae iuventuti dicabo. Quod si non semper hic fiet tamen alibi.”

⁸³ Autográf kézírata: OSZKK Oct. Lat. 149. f.58–58v.

⁸⁴ KEMÉNY Lajos, *Az oktatásügy ...* (i.m.) 95–96. – ZOVÁNYI Jenő, *A magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig*, Akadémiai Kiadó Bp. 1977. (Ezentúl: Zoványi II.) 176–177.

⁸⁵ *Spongia elegiaca, qua Matthias THORACONYMUS sive Cabatius abstergit labem sibi aspersem a magistro Matthiae Eberhardo ...*, Hely nélkül 1579. (RMK. III. 687.)

⁸⁶ ÚJFALVI Imre, *Admonitiones de ratione discendi atque docendi in ultima seu tertia classe*, Debrecen 1596–1599 között. Rheda Pál (RMNy 803.) – Újabb szövegkiadása: MÉSZÁROS István i.m. 210–212.

⁸⁷ ÚJFALVI, *Ajánlás*, : 2v–3r.

⁸⁸ FEJYVERNEKI Izsák levele Johann Jakob Grynaeushoz, Sárospatak 1587. június 23., Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg, Handschriftenabteilung, Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum (Ezentúl: Sup. ep. U. et. W.) 53, fol.305v.: Fegyverneki itt megemlékezik hat évvel ezelőtti tanáráról, a „natione Slavus” Thoraconymusról, a levél szövege mintha egy halotti beszéd kivonata lenne. – Fegyverneki „Enchiridion”-jának (RMK. III. 745.) ajánlásában írja, hogy őt és Köcskit Ecsedi Báthory István küldte Patakról peregrinálni (X 5v.)

Miskolci Csulyak István és Dalmata Bertalan⁸⁹, Tolnai Katona Miklós, későbbi mezőtúri tanár és elsőpap⁹⁰, négy név szerint ismert felvidéki szlovák és német diák⁹¹, Máriássy Zsigmond⁹² és Krakкаи Demeter. Mivel Krakкаи Demeter Forgách Mihály házitanítójaként utazott Patakról Strasbourgba és Wittenbergbe, együtt Máriássy Zsigmonddal és újfalu Péchy Zsigmonddal⁹³, jogosnak érzem azt a feltételezést, hogy ekkor Forgách és Péchy is itt tanult. Forgách Mihály esetében külön erősíti még feltételezésemet későbbi házassága is: ugyanis Dobó Ferenc nevelt lányát, Kerecsényi Katát vette feleségül⁹⁴. S tudjuk ugyan, hogy apjának, Forgách Simonnak, udvarháza Hertneken, Bártfa közvetlen közelében volt – így nem lehetetlen az sem, hogy korábban oda is járt –, de peregrinációjakor már a helvét irány következetes híve volt, s ez ismét pataki diák voltát valószínűsíti⁹⁵.

A Thoraconymus–Kassai Császár korszaknak Patakon az 1586-os nagy pestisjárvány vetett véget: június 22-én meghalt a feleségével együtt a rektor, és még ugyanebben az évben az elsőpap is elhunyt⁹⁶. Az új elsőpap Gyarmati Bíró Márton lett, aki ekkor nem volt már fiatalnak mondható. 1559–1560-ban Nagysároson volt elsőpap⁹⁷, majd később Kassán magyar prédikátor, innen 1567-ben Lazar von Schwendi felsőmagyarországi főkapitány elűzte, mivel a helvét irányhoz csatlakozott⁹⁸. Ezután egy darabig állás nélkül bűjdösött⁹⁹, s valamikor az 1570-es évek elején Sátoraljaújhelyen lett elsőpap. Újhelyről jött Patakra¹⁰⁰, s feltehetően itt halt meg – az ő fia volt az a Gyarmati Bíró Miklós, akiről mint Szikszai Fabricius Balázs tanítványáról már szóltam. Az új rektor ismét egy szepességi kryptokávinista, Pilcius Gáspár lett, s lektora is akadt a peregrinációjából frissen hazatért volt pataki diák, Fegyverneki Izsák, személyében. Pilcius életének és működésének ismertetése ismét messze vinnie, ezért csak jelzésszerűen sorolom fel életének állomásait¹⁰¹. Szepesváralján született 1552-ben szepességi német, azaz cipszer családban. Kassán és Eperjesen tanult, majd 1570-től 1573-ig Homonnán tanított, 1573 áprilisától Kassán volt magyar (!) kollaborator (segédtanár), utána 1574.

⁸⁹Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 1. Akadémiai Könyvkiadó Bp. 1959. 596. – Melith Istvánhoz és feleségéhez írott levelei Patakról: OL P 707. Missiles, 1585. április 5-én kelt levelében éppen Dobó Jakab haláláról számol be. (No.2607.) – MISKOLCI CSULYAK István, *Curriculum vitae* . . . , in Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 2. Akadémiai Kiadó Bp. 1962. 284–285, 287.: Dalmata 1586 tavaszán jött Patakra Miskolci Csulyakkal együtt, s még abban az évben elvitte a nagy pestisjárvány, Miskolci 1598-ban még egyszer tanult itt.

⁹⁰Valerianus MADER, *Libellus exercitiorum poeseos scholasticorum* . . . , Galgóc 1588. Mantskovit Bálint (RMNy 611.) H 3v. – Tolnairól mint pataki diaktársáról ír, aki szegénységében segített rajta.

⁹¹Róluk lásd a 171. és 172. jegyzeteket!

⁹²IVÁNYI Béla, *A márkusfalvi Máriássy család levéltára*, Lőcse 1917. XXI–XXII.

⁹³KRAKKAI Demeter levele Johann Jakob Grynaeushoz, Strasbourg 1586. július 1., Sup.ep. U. et W. (4°) 23, fol. 46r–48v.

⁹⁴KOMLOVSZKI Tibor, *Forgách Mihály életrajza*, in *Forgách Mihály és Justus Lipsius levélváltása*, Magyar Iparművészeti Főiskola Typografikai Tanszéke Bp. 1970. 13.

⁹⁵Forgách Mihály Itáliából azt írta apjának 1591. november 26-án, hogy hazafelé Genfét és Bázelt szeretné meglátogatni, hogy „az ott levő istenes férfiak szentséges tanítása által mintegy megtisztultan végre az oly sokszor kedvem ellenére tettett vallás (ti. a katolicizmus) mocskától” megtisztulva térhessen haza, lásd KOMLOVSZKI Tibor i.m. i.h. – Bázelen Johann Jakob Grynaeust, Genfben Bézát látogathatta volna meg.

⁹⁶FEGYVERNEKI Izsák idézett levele (88. jegyzet) fol. 304v–305r. – Thoraconymusnak két gyermeke is meghalt, egy fia és egy lánya maradt életben.

⁹⁷GYARMATI BÍRÓ Márton levelei Kassa város tanácsához, Sáros 1559. január 1., 1560. február 13., AMK 2150/107, 2249/8.

⁹⁸ZOVÁNYI H. 174–175.

⁹⁹SZABÓ Géza i.m. 77.

¹⁰⁰1572-ben már mint újhelyi „pastor” kérte háza és szőlője adómentesítését a királytól: OL E 249. 1572. No. 155. – 1591-ben mint pataki elsőpapot említi a wittenbergi coetus anyakönyve: SZABÓ Géza i.m. 81.

¹⁰¹ZOVÁNYI. *Lexikon* 478–479.

április 3-án iratkozott be testvérével, Bálinttal, együtt a wittenbergi egyetemre. 1576-ban Briegben felszentelték lutheránus lelkésznek, majd hazatérve Johann Rüber felsőmagyarországi főkapitány udvari papja lett. 1578-ban Szendrő várában volt a német katonák papja, még ugyanezen évben Késmárkra ment rektornak Thoraconymus Mátyás utódként, a következő évtől pedig Nagysároson lett lelkész. Mivel egyre inkább közeledett a helvét irányhoz, 1584-ben el kellett hagynia Nagysárosot, innen Dobsinára ment, de egy török betörés még ugyanezen év október 14-én elűzte onnan. Ezután a Sáros vármegyei Kecserpeklénben lett pap, 1586 nyarán hitelvei miatt innen is távoznia kellett, s ekkor jött Patakra, ahol 1587 tavaszáig maradt, amikor is meghívták Márkusfalvára lelkésznek – 1605-ben bekövetkezett haláláig itt élt a Mária-sztyak pártfogása alatt. Ambrosius Lam Sebestyén mellett a szepességi kryptokálvinisták vezető alakja volt, nagyszámú hitvitázó művein kívül latin zsolttárai és alkalmi versei maradtak ránk. latin költeményt írt a szendrői katonák 1578-as győzelméről a portyázó törökök felett¹⁰², s megírta Dobsina 1584-es pusztulását. Pataki működését Zoványi Jenő kétségbe vonta, mivel nem tudta, hogy Thoraconymus 1586-ban meghalt¹⁰³, Fegyverneki Izsáknak egy újabbban előkerült levele azonban egyértelműen tisztázta a kérdést¹⁰⁴.

Pilcius tanársága idején, 1586 őszén vagy 1587 tavaszán fordult meg Patakon a jeles erdélyi szász humanista, Georg Deidrich¹⁰⁵. Hodoeporiconja tanúsága szerint nem tanult itt, csupán útjának egyik állomása volt ez. Útközben Kolozsvárott a jezsuiták miséjét hallgatta meg, majd Patakra jött, innen látszólag visszafelé indult, de mivel vargabetűjének állomásai között szerepelt Kisvárdá is, feltételezhetően Szokoly Miklóst látogatta meg. Kisvárdáról aztán már Patakot elkerülve indult északnak a Szepesség irányába¹⁰⁶. Később Rómában egy kocsmai társasággal letartóztatták, de ő úgy szabadult ki a börtönből, hogy a pápa is fogadta, sőt még a peregrinációs albumába is bejegyezt. Az, hogy az ekkor még kryptokálvinista, később élete végén antitrinitárius Deidrich számára Patak fontos állomáshely volt, igen sokat elmond az iskola ekkori szelleméről és színvonaláról.

Az új lektor, Fegyverneki Izsák, még Thoraconymus életében, 1586 áprilisában elfoglalta állását¹⁰⁷. Pataki diák volt, mint említettük, s 1581. október 25-én iratkozott be Wittenbergben az egyetemre a későbbi pataki elsőpappal, Tolnai Fabricius Tamással, együtt, ugyanaznap lettek mindketten a magyar coetus tagjai is¹⁰⁸. 1585. április 11-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be két másik társával együtt, itt teológiát tanult Johann Jakob Grynaeustól, aki egyben a házigazdájuk is volt¹⁰⁹. Wittenbergben és Heidelbergben írta meg bibliai-teológiai lexikonát, az „Enchiridion”-t, ezt Grynaeus 1586-ban Bázelen adta ki Fegyverneki ajánlásával patrónusának, Ecsedi Báthory István-

¹⁰² PILCIUS Gáspár, *Epinikion praelii cum Turcis commissi et victoriae incruentae militum Sendroensium 9. die Julii anni 1578. acquisitae*, Bártfa 1578. Gutgesell Dávid (RMNy 403.): A Claudius Roussel szendrői főkapitánynak szóló ajánlást így írja alá: "divini verbi minister in Sendrő".

¹⁰³ ZOVÁNYI Jenő, *Javitások Pilcius Gáspár életrajzi adataiban*, in Irodalomtörténet 1957. 509–511. – Zoványi mindenáron 1584–1585-re akarta tenni Pilcius Gáspár pataki tanárságát, mint Thoraconymus lektoráét, ez azonban nem illett az életrajzába, ezért gondolta, hogy az öccse, Bálint, lehetett itt.

¹⁰⁴ FEGYVERNEKI Izsák idézett levele Johann Jakob Grynaeushoz (88. jegyzet), fol. 306v.

¹⁰⁵ Deidrichről: ZOVÁNYI, *Lexikon*, 145. – Friedrich TEUTSCH, *Geschichte der ev. Gymnasiums A.B. in Hermannstadt*, In Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde, Neue Folge XVII. Band, 1882. 35–36. – Franz Josef TRAUSCH, *Schriftsteller-Lexikon... der Siebenbürger Deutschen*, I. Band, Kronstadt 1868. 251–254.

¹⁰⁶ Georg DEIDRICH, *Hodoeporicon itineris Argentoratensis*, Strasbourg 1589. Carolus Kieffer (RMK. III. 789.) – Patakkal kapcsolatban Kassai Császár Györgyöt és Thoraconymus Mátyást múlt időben említi, Pilciusról beszél jelen időben keresztnevének említése nélkül.

¹⁰⁷ "Enchiridion"-jának ajánlását 1586. március 1-én keltezte Heidelbergben (RMK. III. 745. X. 6r.), rögtön ezután hazaindulhatott, mert Thoraconymus Mátyás április 5-én már a kollégájának nevezte J.J. Grynaeushoz írott levelében (Sup.ep. U. et W. 57, fol. 55v.).

¹⁰⁸ AAV. II. 302. – SZABÓ Géza i.m. 140. – ZOVÁNYI, *Lexikon* 191.

¹⁰⁹ FEGYVERNEKI Izsák levele Johann Jakob Grynaeushoz, Sárospatak 1589. április 1., Sup.ep. U. et W. 53, fol. 300–300v.

nak¹¹⁰. A könyv európai siker lett, jelenlegi tudásunk szerint 1628-ig 14 alkalommal adták ki újra Bázelen, Londonban és Genfben¹¹¹. Feltehetően Fegyverneki és barátja, Károlyi András voltak Laskai Csókás Péter segítőitársai a Calepinus-szótár magyar értelmezéseinek elkészítésében¹¹². Azt eddig is tudni lehetett, hogy Laskai 1581 végén kapta Franciaországban a megbízást a munkára. Az új szócikkeket teljes egészében maga fogalmazta, a régiéket első felét 1582-ben Wittenbergben közösen csinálta segítőitársával, feltehetően Fegyvernekivel. A régi szócikkek második felét sietős munkával, azonnal a nyomdába küldve írta Fegyverneki és Károlyi 1584 második felében, amikor már Károlyi is Wittenbergben volt, a szótár így 1585-ben megjelenhetett¹¹³. Hogy tényleg ők voltak Laskai barátai, arra könyvcik a bizonyítékok: Laskai Csókás „De homine. . .” (Wittenberg 1585.) című művének olvasóhoz szóló előszavát Károlyi András írta, s mindketten ott vannak az üdvözlőversírok között, Fegyverneki „Enchiridion”-jában viszont Károlyi és Laskai szerepel verssel¹¹⁴. Fegyverneki a hazatérése után nagy szerepet játszott egy Thoraconymus Mátyás és Beregszászi Lőrinc Péter műveit tartalmazó hitvitakötet megjelenésében is, a kéziratok nagy részét a Strasbourgba induló Krakkai Demeter kezébe adta 1586 áprilisában, hogy juttassa el Johann Jakob Grynaeushoz, s mellékelte hozzá Thoraconymus és a maga levelét¹¹⁵. Grynaeus a kéziratokat, hozzávéve azt a Beregszászi-művet, amelyet Csanádi Jánostól kapott Wittenbergből, 1587-ben Bázelen ki is adta¹¹⁶. Fegyverneki Izsák Szikszai Fabricius Balázs „Nomenclaturá”-ját is átdolgozhatta, így került be annak szavai közé mint fontos helynév Fegyvernek, s görögösített neve „Machaeropolis”¹¹⁷. Pilcius Gáspár távozása után egy fél évig egyedül tanított, majd maga mellé vette tanárnak éppen akkor hazatért barátját, Károlyi András. Szándékosan nem nevezték Károlyit lektornak, másodtanárnak, ugyanis mindketten rektorok lettek – ez volt az a rövid időszak a sárospataki iskola 16. századi történetében, amikor két egyenrangú tanárral rendelkezett. Idáig senki sem figyelt fel arra, hogy Károlyi András a wittenbergi magyar coetus anyakönyve rektornak nevezte, amikor az 1588 és 1589 tavaszán pénzt küldött a coetusnak¹¹⁸, s az sem tűnt fel senkinek, hogy Fegyverneki Izsák egy 1588-as levelében „scholae Patachinae moderatorum alter”-nek (a pataki iskola két igazgatója közül az egyiknek) nevezte magát¹¹⁹. Ez az újítás együtt járt egy másikkal is: 1588-ban bevezették ugyanis, hogy a két rektor havonta felváltva disputációkat tartott, ami idáig nem volt szokásban¹²⁰. Tegyük hozzá, mellettük már 1586 óta Újfalvi Imre volt mint nagydiák a kollaborator, a kisebb tanulókat oktató segédtanár¹²¹

¹¹⁰ FEGYVERNEKI Izsák, *Enchiridion locorum communium theologiorum, rerum, exemplorum atque phraseon sacrarum . . .*, Bazel 1586. Conrad Waldkirch (RMK. III. 745.)

¹¹¹ A kiadások számbavételénél az Országos Széchényi Könyvtár nyilvántartását, az ún. „betanított” RMK. III.-at vettem alapul.

¹¹² A feltételezés első megfogalmazása: KÓNYA Imre, *Kapcsolatok Sárospatak és Marosvásárhely között*, in Sárospataki Református Lapok 1944. 126–127.

¹¹³ SZILY Kálmán, *Elnöki megnyitó beszéd (A Magyar Nyelvtudományi Társaság 1913. január 21-én tartott közgyűlésén)*, in Magyar Nyelv 1913. 49–57.

¹¹⁴ RMK. III. 744, 745.

¹¹⁵ KRAKKAI Demeter idézett levele (93. jegyzet) i.h. – Fegyverneki Izsák általa továbbított 1586-os levele elveszett.

¹¹⁶ *De controversiis religionis hoc seculo motis, adversaria quadam scripta. . .*, Bazel 1587. (RMK. III. 759.) – Az ajánlásban Grynaeus megírja, hogy a kéziratokat Csanádi Jánostól és Krakkai Demetertől kapta (Q2r.)

¹¹⁷ Újfalvi Imre 1597-es kiadásában (RMNy 802.) a 254. lapon.

¹¹⁸ SZABÓ Géza i.m. 80.

¹¹⁹ FEGYVERNEKI Izsák levele Kassa város tanácsának, Sárospatak 1588. május 17., in Történelmi Tár 1890. 389–390. – Ugyanígy írta alá 1589. április 1-én J.J. Grynaeushoz írott levelét is (109. jegyzet).

¹²⁰ FEGYVERNEKI Izsák idézett levele (109. jegyzet) fol. 500r. – itt írja azt is, hogy Károlyi Andrással „ex aequo” irányítják az iskolát.

¹²¹ ÚJFALVI, *Ajánlás*, 2v.

– így elmondhatjuk, hogy az 1588-as esztendőben emelkedett az iskola az eddigi legmagasabb színvonalára. Nem tudni, mennyire támogatta a tanárok törekvéseit a patrónus, Dobó Ferenc, de joggal feltételezhető, hogy kísérlet volt ez a pataki iskola főiskolai szintre fejlesztésére.

Károlyi András, a másik rektor, itthoni tanulmányai után 1584. június 28-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s július 6-án iratkozott be az egyetemre, 1585/1586-ban a coetus 36. seniora volt¹²². Részvételét a Calepinus-szótár munkálataiban és Laskai műve elé írt előszavát említettem már, 1585-ben Matthaeus Dresser neves humanista és lipcsei egyetemi tanár arcképe az ő latin versével jelent meg egy egyleveles nyomtatványon¹²³. 1586. szeptember 23-án a heidelbergi egyetemre iratkozott be¹²⁴, innen jött Patakra. Fegyvernekivel közös kísérletüknek tanártársa 1589. december 7-én bekövetkezett korai halála vetett véget, ezután egyedül maradt, nem tudni, volt-e mellette lektor. A városban Gyarmati Bíró Márton után rövid ideig Szegedi Ferenc volt az elsőpap¹²⁵, ő a jelek szerint nem végzett külföldi egyetemet. 1591 végén érkezett haza Itáliából Krakkai Demeter, s 1592-től lektor lett Károlyi András mellett.

Az erdélyi származású Krakkai (vagy Karkói) sárospataki tanulmányai után mint Forgách Mihály, Máriássy Zsigmond és újfaluasi Péchy Zsigmond nevelője érkezett 1586 nyarán a strasbourgi akadémiára¹²⁶. 1587. augusztus 3-án már a wittenbergi magyar coetus anyakönyvébe írták be a nevüket, s Krakkai üdvözlőversek írásával szorgosan részt vett a coetus ekkor az eddigieknél is látványosabban felívelő szellemi életében, melyet Forgáchékon kívül még egy nemes ifjú, losonci Bánffy Ferenc, s nevelője, Baranyai Decsi János, neve is fémjelzett. Ő maga is írt itt egy könyvet, ez egy újtestamentumi index, azaz konkordancia, amely 1588-ban jelent meg Forgách Mihály öccsének, Jánosnak ajánlva¹²⁷. 1589 elején Forgách Mihállyal együtt hazatért, majd júliusban már mindketten Paduában voltak. Itteni életükről két Forgách Simonhoz írott levele maradt fenn, melyekben beszámol az általuk tanulmányozott klasszikus szerzőkről, s tudjuk a róla tanítványa, Thúri György, által írt gyászversből, hogy ebben az időszakban elsősorban a természettudományok érdekelték¹²⁸. 1591. szeptember 3-án Forgách-csal, Sombori Sándorral és Szamosközi Istvánnal együtt Rómába és Nápolyba indult, innen betegen tértek haza, s november végén – Forgách Mihályt kint hagyva – Paduából hazaindult. Csak rövid ideig volt lektor Károlyi mellett, mivel az 1593-ban Gyulafehérvárról lett elsőpap elhunyt barátja, Laskai Csókás Péter, helyett, s ott a következő évben ő is meghalt¹²⁹. Rektornak ekkor Baranyai Decsi Jánost hívták meg, ő azonban ezt patrónusai, Kovacsóczy Farkas és Kendi Sándor tanácsára visszautasította¹³⁰. Így lett Krakkai a rektor, lektora viszont tudomásunk szerint több mint három esztendeig nem volt. Későbbi éveiről nem sokat tudunk, egy üdvözlőversét ismerjük ezekből az

¹²² ZOVÁNYI, *Lexikon* 295. – SZABÓ Géza i.m. 140–141.

¹²³ *Effigies Domini Matthaei Drasseri*... Wittenberg 1585. Apud Martinum Brunonem, Universitätsbibliothek Leipzig, Rep. III. fol. 19. f.164v. – A kép és a vers közlése egy berlini példány alapján: *The German Single Leaf Woodcut 1550–1600*. Volume 1. A–J. A pictorial Catalogue by Walter L. STRAUSS, Abaris Books, Inc. New York 1975. 131.

¹²⁴ *Die Matrikel der Universität Heidelberg*, Bearbeitet und herausgegeben von Gustav TOEPKE, II. Theil, von 1554 bis 1662. Heidelberg 1886. (Ezentúl: MUH. II.) 128.

¹²⁵ BUCSAY Mihály, *Protestáns gyűjtés Genf javára Kelet-Európában, Magyar- és Erdélyországban 1592–93-ban*, in *Theologiai Szemle* 1974. 204.

¹²⁶ Krakkai Demeterről: KOMLOVSZKI Tibor i.m. 12–13. – MARTON János i.m. 80–81. – SZABÓ Géza i.m. 141.

¹²⁷ KRAKKAI Demeter, *Index in Novum domini nostri Jesu Christi Testamentum*, Wittenberg 1588. Typis Zachariae Cratonis (RMK. III. nem ismeri)

¹²⁸ THÚRI György, *Memoriae Demetrii Karkovii, praeceptoris, in Delitiae poetarum Hungaricorum*..., Frankfurt 1619. Nicolaus Hoffmann (RMK. III. 1245.) 348.

¹²⁹ GYULAFFI Lestár *történeti maradványai*, közli SZILÁGYI Sándor, in *Történelmi Tár* 1893. 121.

¹³⁰ BARANYAI DECSI János levele Hunyadi Ferenchez, Marosvásárhely 1596. augusztus 16., in *Történelmi Tár* 1881. 474.

időkből¹³¹, Újfalvi Imre neki ajánlotta Szikszai Fabricius Balázs „Nomenclaturájának” 1597-es kiadását¹³². A jelekből következtetve ugyanolyan nagy hivatástudattal rendelkező tanáregyéniség lehetett, mint Szikszai Fabricius és Thoraconymus Mátyás, s a magyar késő humanizmus nemzetközileg egyik legismertebb személyisége, Forgách Mihály, mellett nevelősködve a tehetsége és a műveltsége sem lehetett akármilyen, még ha nem is maradt ránk mű, ami ezt bizonyítaná.

Rektorságával egyidőben a pataki elsőpap Pesti Gáspár lett, róla ugyancsak hiányosak az ismereteink, de a megmaradt adatok nagy tudást és érdekes egyéniséget sejtetnek. Pesti 1578. június 13-án lett a wittenbergi magyar coetus tagja, s e körül iratkozott be az egyetemre is. 1578/1579-ben a coetus 28. seniora volt, mint ilyen ő állította össze először a Wittenbergben tanult magyarok névsorát a kezdetektől, ennek a listának azonban az első, 1522-től 1546-ig menő része elveszett¹³³. 1579 májusában a rostocki egyetemre iratkozott be¹³⁴, ettől kezdve hosszú időre eltűnik a szemünk elől, 1586 előtt Debrecenben volt tanár,¹³⁵ tudjuk, hogy 1590-ben ő adta ki először Szikszai Fabricius Balázs „Nomenclaturá”-ját¹³⁶, s van aki őt gyanítja az egész debreceni tankönyvkiadási program mögött az 1590-es évek elején¹³⁷. Mint pataki elsőpap halt meg 1594 vége, 1595 eleje körül.

Utódja az elsőpapi tisztségekben ismét egy széppeszégyi kryptokálvinista, Tolnai Fabricius Tamás, lett¹³⁸. Tolnai Fabricius itthoni iskoláztatása után 1581. október 25-én iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s ugyanazonnap lett a magyar coetus tagja is Fegyverneki Izsákkal együtt. 1584/1585-ben a magyar coetus 35. seniora volt, majd hazatérése után az eperjesi iskola rektora lett¹³⁹. 1587 és 1594 között Thököly Sebestyén udvari papja volt Késmárkon, s tagja volt Ambrosius Lam Sebestyén kryptokálvinista körének. 1595 elején jött Patakra, s itt maradt 1599. február 2-án bekövetkezett haláláig. Elsősorban hitvitázó művei maradtak ránk, amelyekkel az Ambrosius Lam Sebestyén és Stansith-Horváth Gergely között kibombant hitvitatorozatba kapcsolódott be.

Krakkai Demeter időközben lektort kapott 1597-ben Váci Gergely személyében. Váci 1584 és 1588 között Patakon tanult, 1588. május 17-én Fegyverneki Izsák a kassai tanácsnak ajánlotta őt iskolai és egyházi állásra¹⁴⁰, de nem Kassára hanem máshová ment. 1591 augusztusában tűnt fel a wittenbergi egyetemen, mint Dobó Ferenc és felesége alumnusa¹⁴¹, 1593. április 7-én a heidelbergi egyetemre iratkozott be, s ugyanitt egy év múlva a teológiai kar hallgatója lett¹⁴². 1595 júliusában Újfalvi Imrével együtt Leidenen keresztül Angliába utazott¹⁴³, s hazatérése után csak rövid ideig volt Patakon¹⁴⁴, még 1597-ben újhelyi rektor lett. Sógora, Miskolci Csulyak István, szerint kellemetlen egyéniségű, komor ember volt, annyira, hogy újhelyi diákjai 1598-ban fellázadtak ellene, és az eltávolítását követelték. Dobó Ferencné Kerecsényi Judit azonban ragaszkodott hozzá, ezért őt

¹³¹ A következő mű előtt: TOLNAI FABRICIUS Tamás, *Modesta et christiana disceptatio* . . . , Vizsoly 1594. Mantskovit Bálint (RMNY 756.)

¹³² ÚJFALVI, *Ajánlás* (i.m.)

¹³³ AAV. II. 275. – SZABÓ Géza i.m. 20–21, 87, 139.

¹³⁴ HOLL Béla, *Adatok David Chytraeus magyarországi vonatkozásairól*, in *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus XVIII. Szeged 1981. 57.

¹³⁵ ZOVÁNYI II. 355.

¹³⁶ ÚJFALVI, *Ajánlás*, 2r. – Ugyanitt ír Pesti Gáspár haláláról is.

¹³⁷ GULYÁS Pál, *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV–XVI. században*, Bp. 1931. 224.

¹³⁸ Tolnai Fabricius Tamásról: ZOVÁNYI, *Lexikon* 645.

¹³⁹ SZABÓ Géza i.m. 79, 140.

¹⁴⁰ FEGYVERNEKI Izsák idézett levele Kassa város tanácsának (119. jegyzet).

¹⁴¹ AAV. II. 384. – SZABÓ Géza i.m. 110, 112, 143, – augusztus 21-én iratkozott be és 24-én lett a coetus tagja.

¹⁴² MUH. II. 166, 556.

¹⁴³ GÖMÖRI György, *Hungarian Students in England*, in *Hungarian Studies* 1. (1985.) 34.

¹⁴⁴ Mint pataki lektor irt üdvözlőverset a következő mű elé: TOLNAI FABRICIUS Tamás, *Exarmatio scuti Laniani* . . . , Vizsoly 1597. Typis Valentini Mantskovit (RMNY 814.)

szlovák diák kivételével az összes tanuló otthagya¹⁴⁵. Életét 1629-ben gálszécsi elsőpapként fejezte be¹⁴⁶, mint láttuk, nem ő volt az a tanáregyéniség, amelyikre Patakknak szüksége lett volna.

Váci Gergely utódának Tolnai Fabricius Tamás jó érzékkel Szenci Molnár Albertet szemelte ki, ő azonban ezt a kérést elutasította¹⁴⁷, így lett Krakkai Demeter utolsó lektora a gönci iskola rektorságából idehívott Debreceni Molnár Boldizsár. Krakkai 1598-ban súlyosan megbetegedett, de ősszel még betegen is előadta Plautus Aululáriáját, s valamikor november vége körül meghalt¹⁴⁸.

Végére érve a korszak ismertetésének a Patakhoz kötődő életutak szempontjából, meg kell még indokolnom, miért 1598 végén húztam meg a határt. A Krakkai Demeter után következő rektor, Újfalvi Katona Imre¹⁴⁹, noha sok tekintetben folytatta elődei hagyományait, már egy új nemzedék tagja volt, a Heidelbergben nevelkedett Pareus tanítványok közé tartozott. Ez határozta meg szellemi alapállását, annak ellenére, hogy Wittenbergben az újjáalakult magyar coetus 48. seniora is volt 1597-ben¹⁵⁰. S ami a legfontosabb, vele kezdődik meg a hitvitázás a református egyházon belül, s ez véleményem szerint az orthodoxia felbukkanásának legbiztosabb jele: ugyanis később vitairatot írt prédikátortársa, Sárosi András ellen annak arminianus nézetei miatt¹⁵¹. A válság jelei a pataki iskolában már az 1590-es évek elejétől érezhetőek voltak, 1593-ban nem jött rektornak Baranyai Decsi János, és 1597-ben visszautasította a lektori állást Szenci Molnár Albert, s helyettük hozzájuk hasonló kaliberű emberek nem érkeztek. Erre a korszakváltásra amúgy is a késő humanista műveltség visszaszorulása és a teológia fokozódó túlsúlya jellemző, nem lehetett ott folytatni, ahol az elődök abbahagyták, s erre a pataki iskola történetének tapasztalatai is figyelmeztetnek. A kéziratban maradt, elveszett művek, a fiatalon derékba tört életutak – mindaz amit elmondtam – jelezték, hogy Sárospatak nem tudott igazi humanista központtá és műhelyé válni. Hiányzott az értő közönség a műveknek, s főként hiányzott a nyomda. A közönségieny hiányát mutatja, hogy a közeli vizsolyi nyomda több mint tíz éves működése alatt pataki vonatkozású művet csak kettőt adott ki, az a kettő is lutheránusok elleni vitairat Tolnai Fabricius Tamástól¹⁵². Ez annál is jellemzőbb, mert a Mantskovit-nyomda utolsó galgóci nyomtatványa – mielőtt Vizsolyba költözött volna – épp egy volt pataki diák, Valerianus Mader, latin alkalmi költeményeket és leveleket tartalmazó kiadványa volt¹⁵³.

A század végén új helyzetet teremtett az ellenreformáció előretörése és az ország gazdasági-társadalmi helyzetének változása is: Tokajhegalyja bortermelő mezővárosai néhány évtizedes relatív szabadság és egyensúly után egyre inkább alulmaradtak a nagybírtokosokkal szemben. Patak sorsában a legdráikálisabb törés Dobó Ferenc 1602-ben bekövetkezett halálakor, a város ismételt királyi kézbe kerülésekor következett be¹⁵⁴, mivel ez már nem Miksa protestánsbarát kormányzata volt, mint 1567 és 1573 között, s ezért magának az iskolának a léte is veszélybe került. A kívánság, hogy Patakon főiskola legyen, ennek ellenére tovább élt, s meg is nyilatkozott Kassán 1606-ban a Bocskay-párti országgyűlésen¹⁵⁵, a realitását azonban egyre inkább elvesztette. A kor legiőbb szellemi erőinek útjai élesen elváltak egymástól, volt aki szembehelyezkedett az egyházi vezetéssel (Újfalvi Imre), volt aki nagyvonalú irodalmi terveit külföldön valósította meg (Szenci Molnár Albert), volt aki a humanizmus eredményeit megpróbálta a konzervatív egyházpolitikával összeházasítani (Miskolci Csulyak István), de igen sokan egyszerűen hozzáidomultak az itthoni környezethez.

¹⁴⁵ MISKOLCI CSULYAK István i.m. 287.

¹⁴⁶ ZOVÁNYI Jenő, *A zempléni ref. dioecesis zsinatai Miskolczi Csulyak István esperes idejében (1629–1645.)*, in: Történelmi Tár 1909. 185.

¹⁴⁷ SZENCI MOLNÁR Albert *válogatott művei*, Magvető Kiadó Bp. 1976. 171, 559–560.

¹⁴⁸ MISKOLCI CSULYAK István i.m. 187.

¹⁴⁹ Újfalvi Katona Imréről: ZOVÁNYI, *Lexikon* 664. – HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621. között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról*, in: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1980. Bp. 1982. 339–340.

¹⁵⁰ SZABÓ Géza i.m. 145.

¹⁵¹ ZOVÁNYI II. 172.

¹⁵² TOLNAI FABRICIUS Tamás idézett művei (131, 144. jegyzet).

¹⁵³ Valerianus MADER i.m.

¹⁵⁴ GERVERS-MOLNÁR Vera, *Sárospataki síremlékek*, Akadémiai Kiadó Bp. 1983. 39–40.

¹⁵⁵ *Magyar országgyűlési emlékek*, szerk. KÁROLYI Árpád, XI. kötet, 1605–1606. Bp. 1899. 738.

Ha számba vesszük ezek után a XVI. századi sárospataki iskola 1562 utáni külső kapcsolatait, első helyen kell foglalkoznunk a vele összeköttetésben álló nagybirtokosokkal, s köztük is kiemelten a patrónusokkal, Sárospatak uraival. Perényi Gábor érdemének kell tekintenünk az alapozást, az ő bőkezű támogatása tette lehetővé az iskola magasabb színvonalra emelkedését¹⁵⁶. A patrónusok közé sorolhatjuk az 1567–1573 közötti időkből a Miksa-féle királyi kormányzatot, elsősorban a Szepesi Kamara tisztségviselőit, nekik köszönhető, hogy a Patakhoz kötődő értelmiségiek és az iskola kiváltságai királyi megerősítést nyertek. Dobó Ferenc birtoklása 1573-tól újabb fellendülést hozott: kibővítették az iskoláépületet¹⁵⁷, s megszervezték a lektori, másodtanári állást. Ez a szisztéma Fegyverneki Izsák és Károlyi András idejében rövid időre még tovább fejlődött, s két egyenrangú tanár lett egymás mellett. Dobó Ferenc azon túl, hogy egyháza és iskolája támogatásával a latin nyelvű késő humanista irodalomnak és művelődésnek is patrónusa lett, udvarában a magyar nyelvű szépirodalomnak is otthon adott: mint köztudott, az ő Gombos kertjében keletkezett az Eurialus és Lucretia, s itt élt unokaöccse, Dobó Jakab, akiről Balassi verse alapján joggal hisszük, hogy versszerző volt¹⁵⁸.

Tágabb értelemben a pataki iskola patrónusainak tekinthetők a tanárok és diákok pártfogói is. Közülük először Mágocsy Gáspár és András nevét kell megemlítenem, ők voltak Szikszai Fabricius Balázs, Kassai Császár György és kisebb részben Fegyverneki Izsák támogatói¹⁵⁹. Igen jó kapcsolatban volt az iskolával Melith István, családja nőgón rokonságban állt a Patakot 1526 előtt birtokló Pálóczyakkal, s ennek következtében a Dobókkal is, a Melithek temetkeztek is itt. Ide járt iskolába 1573-ban Melith Péter, István öccse, aki aztán rövidesen meghalt¹⁶⁰, s Melith István volt a pártfogója 1575-ben Alaghy Ferencnek és Istvánnak, s tíz évvel később Petki Jánosnak tanulmányaik folytatásában. Melithről ugyanakkor tudjuk, hogy jó kapcsolatot tartott fenn a bártfai iskolával is¹⁶¹, sőt Alaghy Ferencet Sárospatak után a bécsi jezsuitákhoz küldte tanulni¹⁶². Melith Ferenc és Szikszai Fabricius Balázs kapcsolatáról is tudunk, Szikszai neki is írt az Alaghy-fiúk elmaradt tandíja ügyében¹⁶³, és ő volt az, aki a pataki rektort az Országá Ilona felett mondott halotti beszéd kiadására biztatta¹⁶⁴.

Ecsedi Báthory István Ceglédi Ferenc elsőpap patrónusa volt, s elsősorban az ő alumnusaként peregrinált Fegyverneki Izsák, valamint az iskola egyik diákja, Köcski Lukács. Meg kell még említenünk Forgách Simon nevét, mint már szoltam róla, fia, Forgách Mihály, feltételezhetően itt tanult, s az ő alumnusa volt Krakkai Demeter. Thököly Sebestyénnek pedig az udvari papja, Tolnai

¹⁵⁶ Perényi Gáborról: ZOVÁNYI, *Lexikon* 467–468. – MAKKAI László i.m. 24–25.

¹⁵⁷ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs, *Halotti beszéd Balsarati Vitus János életéről és haláláról* (Ritoókné Szalay Ágnes fordítása), in Janus Pannonius – Magyarországi humanisták, Szépirodalmi Könyvkiadó Bp. 1982. 967. – E szerint Balsarati a saját költségén fogott neki az iskola bővítésének, mivel azonban a 16. századi épületet 1860-ban lebontották, ma már nehezen állapítható meg a pontos építéstörténet.

¹⁵⁸ Dobó Ferenc udvaráról összefoglaló mű idáig nem született. Lásd: NÉGYESY László, *A pataki névtelen és Dobó Jakab*, in *Irodalomtörténet* 1916. 81–86. – KOMLOVSZKI Tibor, *Balassi, Kerecsényi Judit és az Eurialus és Lucretia*, in *ItK* 1969. 391–400. – MOLNÁR József, *A Gombos kertről és Kerecsényi Juditról*, in *ItK* 1970. 194–197.

¹⁵⁹ Lásd a 16. jegyzetet!

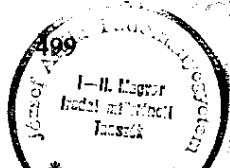
¹⁶⁰ GERVERS-MOLNÁR Vera i.m. 32–33.

¹⁶¹ Melith István fennmaradt levelezésében megtalálhatók Faber Tamás bártfai rektor levelei (OL P 707. Missiles No. 2360–2362.), s több bártfai diáké, köztük Melith Pálé és Melith Vidé (No. 2527, 2545.)

¹⁶² ALAGHY Ferenc és magántanára, SZUHAY István levelei Melith Istvánhoz, Bécs 1580 körül és 1581. augusztus 4., OL P 707. Missiles No. 2233–2237, 2681.

¹⁶³ LUKCSICS Pál, *Szikszai Fabricius Balázs levelei a Melith családhoz*, in *Magyar Nyelv* 1931. 259–260.

¹⁶⁴ SZIKSZAI FABRICIUS Balázs ajánlása Pekry Annának, Török Ferencnek, Báthory Miklósnak és Ungnad Kristófnak az Országá Ilonáról szóló halotti beszéd kiadásában (lásd a 44. jegyzetet!), G lv.

Fabricius Tamás jött Patakra elsőpapaknak, neki mindkét fia, Thököly István¹⁶⁵ és Miklós¹⁶⁶ is az iskola diákja volt. A felsoroltakon túl is ismerjük még néhány tanuló patrónusát, a szepesváraljai születésű Arelius Simoné Pap Ferenc és Szabó György kassai kereskedők, valamint Tribelius Gergely, a szepességi kryptokálvínisták egyike¹⁶⁷, Thúri György pedig Rákóczi Zsigmond volt¹⁶⁸.

*

A sárospataki iskola egyéb hazai kapcsolatait tekintve viszonylag kevés összekötő kapcsot találunk a helvét irányú egyház két másik jelentős központjával, Debrecennel és Tolnával. Debrecenben jelent meg Szikszai Fabricius Balázs „Nomenclaturá”-ja, kiadója, Pesti Gáspár, korábban tanár volt itt, és itt lett rektor peregrinációja után Újfalvi Imre. Tolnáról jött a Szikszai Fabricius előtti rektor, Thúri Farkas Pál, s volt jó néhány arról a környékről származó diák: Tolnai L. Vincze, Tolnai Katona Miklós, Újfalvi Katona Imre és Siklósi Péter, az utóbbi 1595-ben innen ment vissza tolnai rektornak¹⁶⁹, s a hódoltsági mezőváros vonzáskörzetéből jött Paksi Commaeus Mihály is.

Az erdélyi összeköttetések már jóval erősebbnek tűnnek, emlékeztetnem kell Szikszai Fabricius Balázs kapcsolatára Kendi Sándorral, valamint kolozsvári rektorságára; Kassai Zsigmond Dávidra, aki később Erdélyben működött; Paksi Commaeus Mihály kolozsvári tanulására és paduai barátságára Kovacsóczy Farkassal; az itt tanuló Petki Jánosra; Georg Deidrichre, aki melegen emlékezett meg rövid pataki tartózkodásáról; Károlyi Andrásra, aki Gyulafehérvárott lett elsőpap; valamint Baranyai Decsi Jánosra, akit csak patrónusai akadályoztak meg abban, hogy Patakra jöjjön rektornak.

Amint már az eddigiekből is kiderült, Pataknak az 1580–1590-es években különlegesen jó kapcsolata alakult ki a szepességi kryptokálvínista körrel. Ennek kezdetét Thoraconymus Mátyás tanársága jelentette, ő volt a vezéralakjuknak, Ambrosius Lam Sebestyénnek a mestere, a másik vezető, Pilcius Gáspár, maga is tanított Patakon. Patrónusaik is kötődtek ide: Máriássy Zsigmond itt tanult, Thököly Sebestyénnek a fiai jártak ide, s nem utolsósorban itteni elsőpapként fejezte be az életét Thököly volt udvari prédikátora. A diákok közül egyet ismerünk még ebből a körből, ez a már említett Arelius Simon, aki aztán 1588-tól a kálvínista zerbsti gimnáziumban, 1589-től pedig Wittenbergben tanult¹⁷⁰.

Megfordultak Sárospatakon felsőmagyarországi német és szlovák lutheránus diákok is, ők elsősorban a magyar nyelv megtanulása miatt jöttek ide és a vidék alacsonyabb rangú iskoláiba. Ilyen volt Valerianus Mader, Nicolaus Mednienski¹⁷¹, Christophorus Ferschius, Stephanus Predmerita és Balthasar Perinna¹⁷². Nicolaus Mednienskit és a trencsényi Valerianus Madert elsősorban a tudós tanárok vonzották, ezért aztán Laskai János kedvéért Kolozsvárra is elmentek. A bártfai Christophorus Ferschiust megfertőzte Patakon az eretnesség, utána két évig tanult a kálvínista bregai gimnáziumban, s csak Wittenbergben sikerült őt visszatéríteni lutheránusnak. A pappá szentelésekor készült jegyzőkönyv így nyilatkozott 1587-ben a Bodrog-parti Athénról: „sicut fuit, ita etiam nunc est,

¹⁶⁵ SERPILIUS János életrajzi verse, in WAGNER Károly, *Analecta Scepusii sacri et profani*, Pars III. Pozsony 1778. 163–167. – Thököly István először Lőcsén tanult, utána Patakon, majd 1595-ben külföldre indult, s hét évig peregrinált Németországban, Svájcban, Franciaországban, Angliában, Németalföldön és Itáliában.

¹⁶⁶ AMBROSIUS LAM Sebestyén levele Johann Jakob Grynaeushoz, Késmárk 1600. január 29., Sup. ep. U. et W. 52, fol. 63r.: Ambrosius másnap indult el, hogy Patakra kísérje Thököly Miklóst (– a nevelője itt Miskolci Csulyak István lett, és vele indult peregrinálni).

¹⁶⁷ ARELIUS Simon, *Carmen de salutari domini nostri Iesu Christi nativitate* . . . , Wittenberg 1591. Ex Officina Cratoiana (RMK. III. 818.)

¹⁶⁸ HELTAI János i.m. 336.

¹⁶⁹ Friedrich Adolf LAMPE (DEBRECENI EMBER Pál), *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania*, Utrecht 1728. 669.

¹⁷⁰ *Die Matrikel des Gymnasium Illustre zu Zerbst in Anhalt 1582–1797*. Herausgegeben von Reinhold SPECHT, Leipzig 1930. 32. – AAV. II. 367.

¹⁷¹ Valerianus MADER i.m.

¹⁷² STROMP László i.m. 88, 97, 141.

sentina et cloaca sacramentaria” (olyan, amilyen volt, szakramentárius söpredék és kloáka). Lutheránus részről ez az egyetlen ilyen ismert drasztikus megfogalmazás, ez is inkább a pappá szentelést végző Polykarp Leyser teológiaprofesszornak, a „Formula Concordiae” egyik összeállítójának, tulajdonítható. Bártfával egyébként hűvös lehetett a viszony, dacára annak, hogy a pataki iskola számára sok tekintetben Bártfa volt a példakép. Két jelentős tanár is Bártfán tanult: Szikszai Fabricius Balázs Stöckel Lénárd tanítványa volt, Thoraconymus Mátyás pedig Faber Tamásé – innen lehet, hogy a pataki iskola törvényei, melyeket csak 1621-ből ismerünk, több részletükben is egyeznek a bártfaiakkal¹⁷³. Kassával már jóval több a kimutatható kapcsolat: ott tanult Szikszai Fabricius Balázs, ott volt prédikátor Gyarmati Bíró Miklós, ott született Kassai Császár György és Kassai Zsigmond Dávid, s onnan jött Thoraconymus Mátyás. Kassa volt a vidék politikai és gazdasági központja, a lakosságának többségét alkotó német polgárok lutheránusok voltak, s váltakozó sikerrel küzdöttek a helvét irányhoz húzó magyar polgárok törekvései ellen, akik természetesen pártolták a pataki iskolát is, így például a kassai Thar Jánosné Erzsébet asszony 1583-ban kelt végrendeletében 30 forintot hagyott rá¹⁷⁴.

Katolikus véleményt ebből a korszakból a pataki iskoláról nem ismerünk. Mint már szó volt róla, Bornemisza Gergely váradi püspök jó viszonyban volt Szikszai Fabricius Balázssal, a század végére azonban a helyzet gyökeresen megváltozott. Két főpap nyilatkozatáról is tudunk a Dobó Ferenc halála utáni időszakból, s egyik sem biztatott sok jóval. Forgách Ferenc nyitrai püspök azt mondta, hogy Patak a forrása minden eretnekségnek Felsőmagyarországon, s le kell rombolni ezt a sátán zsinagógáját¹⁷⁵ – ő tudhatta ezt a legjobban, hiszen Forgách Mihály testvére volt. Szuhay István egri püspök pedig úgy nyilatkozott, hogy ki kell használni ezt az Isten által adott alkalmat, s a pataki iskolát jezsuita kollégiummá kell átalakítani¹⁷⁶. Szuhay szintén jól tájékozott volt a körülményekről, bécsi teológiai hallgató korában ugyanis ő volt az egykori pataki diák, Alaghy Ferenc, magántanítója¹⁷⁷.

Sárospatak külföldi kapcsolatainak felvázolása különleges nehézségeket és buktatókat rejt magában. Kevés a kiadott forrás, s az itthoni anyag, a külföldiek ide írott levelei csaknem teljesen elpusztultak. Európa könyvtárai és levéltárai nyilván számos meglepetést tartogatnak még számunkra, ezért most még túl keveset tudunk ahhoz, hogy minden kérdésről határozottan nyilatkozzunk. Az mindenesetre tény, hogy a wittenbergi magyar coetusnak kiemelkedően fontos szerepe volt a korszakban, a pataki tanárok és prédikátorok közül – leszámítva az ehhez túl öreg Kopácsi Istvánt és Sztárai Mihályt, valamint a szlovák Thoraconymust és a cipszer Pilcúst – mindenki a tagja volt. Ez összesen 19 személyt jelent, ebből a 19-ből tízet a coetus seniorává is választottak. A coetus oldaláról nézve az 1555 és 1603 között hivatalban volt 49 senior közül 13, azaz több mint egynegyedük, köthető Patakhoz, ez a szám a teljes pataki diáknévsor ismeretében nyilván még növekedne. Voltak a coetus életében kifejezetten pataki korszakok: 1572 és 1579 között, amikor egy megszakitással Beregszászi Lőrinc Péter, Kassai Császár György, Szegedi Dégi Pál és Pesti Gáspár követték egymást a seniorságban, s 1584 és 1587 között, amikor Tolnai Fabricius Tamás, Károlyi András és Köcski Lukács¹⁷⁸. A magyar coetus volt az a hely, ahol a leghatékosabb diákok kapcsolatba léptek az európai protestáns késő humanista társadalom egyes kiemelkedő képviselőivel, s ahol megírták első tudományos munkáikat. A wittenbergi nyomdák nyomtatták ki a magyar diákok alkalmi nyomtat-

¹⁷³ MARTON János i.m. 50–59.

¹⁷⁴ KEMÉNY Lajos, *Alvinczy Péter és társai. Kassai oklevélmásolatok*, MTA Könyvtára, Kézirattár Ms. 224. f.60.

¹⁷⁵ FORGÁCH Ferenc levele Wolfgang Unverzaghoz, 1603. július 26., idézi TAKÁTS Sándor, *Régi magyar kapitányok és generálisok*, 2. kiadás, Bp. é.n. 403–404.

¹⁷⁶ SZUHAY István levele Mátyás főherceghez, 1604. február 13. előtt, idézi: MARTON János i.m. 47–48.

¹⁷⁷ Lásd a 162. jegyzetet!

¹⁷⁸ A statisztika SZABÓ Géza idézett műve alapján készült.

ványait, beszédeit és egyéb műveit is, melyek egyre szaporodnak, ahogy közeledünk a 80-as évek második feléhez. Szikszai Fabricius Balázs a maga halotti beszédeit tanítványain keresztül szintén Wittenbergben nyomtattatta ki, s a coetusban elmondott orációként jelent meg itt Kassai Császár György róla mondott emlékbeszéde is. A wittenbergi coetus mintájára alakultak ki a helvét irányú iskolákban – így Patakon is – a diákság választott tisztségei, az első ismert senior itt Illyricus János volt!¹⁷⁹

Wittenbergen kívül számos egyetemen, s Itáliától Angliáig és Franciaországtól Lengyelorszáig számos országban megfordultak az általam említett személyek, 1584-ben kezdődik majd Heidelberg dívatja, hogy aztán 1592 után Heidelberg fokozatosan átvegye Wittenberg helyét. A peregrinálók hazaérkezésük után is igyekeztek fenntartani frissen szerzett külföldi kapcsolataikat, bár ez a levéltovábbítás nehézségei miatt nem mindig sikerült. A legbiztosabb az volt, ha egy éppen külföldi egyetemre induló diákra bízta a postát, ezzel az ürüggyel aztán a küldönc is levelező kapcsolatba léphetett a címzettel. Hogy ezeket a bonyolult viszonylatokat áttekinthessük, azoknak a személyiségeknek az oldaláról fogom végigvenni a Patakhoz kötődő embereket, akik a magyarokkal kapcsolatba léptek, és akik hatottak rájuk.

A legelső helyre Melanchthon és Béza neve kívánczik. Melanchthon elsőrangú vezércsillaga volt a magyarországi helvét irányú egyháznak és a szepességi kryptokálmistáknak. Tévesen hivatkoztak ugyan rá az úrvacsora kérdésében, de a teológia és humanizmus egyenrangúságának hirdetésében a követői voltak. Szikszai Fabricius Balázsnak és Balsarati Vitus Jánosnak még személyesen lehetett a mestere, Szikszai őt követve, az ő tanácsára vált olyan nagy hivatástudattal rendelkező tanárrá, aki a sárospataki iskolát képes volt tartósan magas színvonalúvá emelni. Melanchthonhoz hasonlóan humanista volt Béza is, neki azonban elsősorban a hitvallását követték a magyarok, a patakiaknak vezető szerepe volt annak elfogadásában. Szikszai Fabricius levelezett is később vele, tudunk egy 1575 elején írt leveléről¹⁸⁰, ez azonban sajnos elveszett. Személyesen ismerte viszont Bézát Paksi Cormaeus Mihály¹⁸¹, ő levelezett Josias Simlerrel is¹⁸². A korai idők svájci kapcsolataihoz tartoznak Balsarati zürichi barátai¹⁸³, s itt kell megemlékeznünk arról is, hogy Szikszai két kolozsvári tanítványán, Debreceni Jóó Jánoson és Varsányi Gorsa Mihályon keresztül 1575-ben Simlerrel is felvette a kapcsolatot¹⁸⁴.

Petrus Albinus neve először Szikszai Balsarati felett mondott halotti beszéde mellett tűnt fel mint versíró, ő 1578-tól poétikaprofesszor volt Wittenbergben, tíz év múlva pedig a szász választófejedelem titkára és levéltárosa lett¹⁸⁵. Melanchthoniánus volt, de nem kryptokálmista, hitvallása szerint mindvégig megmaradt lutheránusnak, a magyarokhoz elsősorban történelmi érdeklődés vonzotta. Versekkel szerepelt Kassai Császár György Szikszai Fabriciusról mondott beszéde mellett is, az egész kiadvány az ő epigrammaival indul, a későbbiekben ő adta ki az ún. Zrínyi-albumot¹⁸⁶. Albinushoz hasonló történész volt a szintén melanchthoniánus, s ugyancsak nem kryptokálmista Matthaeus Dresser lipcsei egyetemi tanár¹⁸⁷. Az 1580-as években szoros kapcsolata volt a wittenbergi magyar coetussal, mint már említettem az arcképe Károlyi András epigrammájával jelent meg. Levelezett Mágoosy Andrással, Szikszai Fabricius egykori tanítványával, és Forgách Mihállyal, a Mágoosy család tagjainak és Forgáchnak könyveket ajánlott.

¹⁷⁹ MISKOLCI CSULYAK István i.m. 285, 287. – Miskolci adatai szerint 1586-ban és 1598–1601-ben is ő volt a senior, ez vagy tévedés, vagy erős eltérés a szokásos rendtől.

¹⁸⁰ ZSINDELY Endre, *A sárospataki kollégium első svájci kapcsolatai*, in Református Egyház 1968. 128.

¹⁸¹ Henry MEYLAN, *La Geneve de Théodore de Bèze et les étudiants Hongrois dans la seconde moitié du XVIe siècle*, in Szenci Molnár Albert és a magyar későreneszánsz, Szeged 1978. 26–27.

¹⁸² *Miscellanea Tigurina* . . . II. Theil, II. Ausgabe, Zürich 1723. 213–227.

¹⁸³ RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes i.m. 23–24.

¹⁸⁴ ZSINDELY Endre i.m. 127–128.

¹⁸⁵ *Neue Deutsche Biographie*, I. Band, Duncker und Humblot Berlin 1953. 151.

¹⁸⁶ *De Sigetho Hungariae propugnaculo* . . . Wittenberg 1587. Matthaeus Welack (RMK. III. 765.)

¹⁸⁷ SZABÓ András, *Matthaeus Dresser és magyar barátai*, (Megjelenés alatt a szegedi „Adattár . . .” sorozatban)

Martinus Crusius lutheránus tübingeni görögprofesszort Kassai Zsigmond Dávid és Szegedi Dégi Pál kereste fel, Crusius „Germano-Graeciae libri sex” című művében a portréja alatt Kassai verse van, s ugyanitt megemlékezik magyar tanítványairól, köztük Szegedi Dégiről is. Crusius barátja volt a Bázelt reformátussá tevő Johann Jakob Grynaeus, aki 1584–1586-ban Heidelbergben is tanított. Őt először Kassai Zsigmond Dávidék tanuló társa, Károlyi Mihály, kereste meg levéllel 1579-ben, később Heidelbergben a tanítványa lett Tolnai Katona Miklós, volt pataki diák és Fegyverneki Izsák. Levelezésében megtalálhatjuk még Krakkai Demeter, Forgách Mihály, Thoraconymus Mátyás és Ambrosius Lam Sebestyén leveleit is¹⁸⁸, Patakkal kapcsolatos könyvkiadási tevékenységéről már szóltam.

Kevésbé ismert a fél Európával levelező boroszlói humanista, Jacobus Monavius, esetleges pataki kapcsolata, ő a szepességi kryptokálvinista körrel volt közvetlen összeköttetésben, sőt barátságban. Amikor személyesen is meglátogatta őket, a kör epigrammakötetet adott ki a tiszteletére, ebben többek között Máriássy Zsigmond, Pilcius Gáspár és Tolnai Fabricius Tamás is szerepel¹⁸⁹. Az 1595-ben kiadott könyvben, a „Symbolum Jacobi Monavii”-ben, amely reprezentálni volt hivatott Monavius barátait, Béza, Zsámboki János, Johann Jakob Grynaeus, Justus Lipsius, Johannes Ferinarius (Szenci Molnár Albert feleségének apja!), Petrus Albinus, Dudith András, Martinus Crusius, Matthaeus Dresser és még sok más humanista verse mellett ott találjuk a szepességiek alkalmi költeményeit is, közte Máriássy Zsigmondét és Pilcius Gáspárét¹⁹⁰.

Dudith Andrásról ilyen vonatkozásban nem sokat tudunk mondani, kapcsolatai ide csak közvetettek voltak, Sárospatakot levelezőpartnerei révén ismerhette. Levelezett Jacobus Monaviussal, Matthaeus Dresserrel és Martinus Foxius krakkói orvosprofesszorról¹⁹¹, aki sikertelenül próbálta meggyógyítani a halálos beteg Mágocsy Andrást, s aki kapcsolatban állt Melith Istvánnal¹⁹². Ismerjük Dudith két elismerő nyilatkozatát Patakról, mindketőt barátjának, Thaddäus Hagek császári orvosnak és asztrológusnak írta Prágába 1584-ben, egyik levelében a tanárokat dicsérte, a másikban az innen peregrinálni induló diákokat. Véleményéről csak úgy tudunk, hogy Szenci Molnár Albert feljegyezte Újfalvi Katona Imre egy 1598-as levelének hátlapjára¹⁹³, maguk a levelek kiadatlanok, így nem tudni, milyen szöveggörnyezetben került Patak két alkalommal is szóba.

Végül, de nem utolsósorban, szólnom kell Justus Lipsius esetleges korai pataki recepciójáról, amint azt cikkem címe is ígéri. Előzőleg már bizonyítani próbáltam, hogy Forgách Mihály, akinek Justus Lipsius válaszolt is, korábban a pataki iskola diákja volt. Nevelőjének, Krakkai Demeternek éppúgy kezében kellett forognia a neves gondolkodó műveinek, mint tanítványának. Lipsius egyik első olvasója Magyarországon Melith István volt, ő adta aztán Rimay János kezébe a „Politica”-t és a válogatott levelek első Centuriáját¹⁹⁴. De az 1590-es évek közepén mára szepességi kryptokálvinisták

¹⁸⁸ A Grynaeus-levelezés eredeti kézírata a bázeli Egyetemi Könyvtárban van, Fegyverneki Izsák két levelét belőle ZSINDELY Endre idézett műve ismertette. Objektív okok és akadályok miatt én a Hamburgban lévő 18. századi másolatokat használtam, ezek katalógusa: Nilüfer KRÜGER, *Supellex epistolica Uffenbachii et Wolfiorum, Katalog der Uffenbach-Wolfschen Briefsammlung*, 1–2. Dr. Ernst Hauswedett und Co. Hamburg 1978. – A szövegek megküldéséért köszönettel tartozom Horváth Évának, a Staats- und Universitätsbibliothek Hamburg kézírattára munkatársának.

¹⁸⁹ *Carmina gratulatoria de felici in Scepsum adventu ... Jacobi Monavii ...*, Görlitz 1591. Ambrosius Fritsch (RMK. III. 813.)

¹⁹⁰ *Symbolum Jacobi Monavii IPSE FACIET ...*, Görlitz 1595. Johannes Rhamba (RMK. III. nem ismeri)

¹⁹¹ Vö. Dudith András levelezésének nyilvántartó kartonjai az MTA Irodalomtudományi Intézete Reneszánsz Kutató Csoportjában.

¹⁹² Martinus FOXIUS levelei Melith Istvánhoz, Munkács 1586. június 19. Krakkó 1588. július 13., OL P 707. Missiles No. 2373, 2374.

¹⁹³ DÉZSI Lajos, *Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai*, Bp. 1898. 108–109.

¹⁹⁴ RIMAY János levele Justus Lipsiusnak, Trencsén 1592. augusztus 20., in *Rimay János összes művei*, Összeállította ECKHARDT Sándor, Akadémiai Kiadó Bp. 1955. 223–230.

is olvasták a műveit: Ambrosius Lam Sebestyén Johann Krausnak a „Politica”-t, Máriássy Zsigmondnak a „De constantia”-t adta kölcsön¹⁹⁵. A szepességiek Jacobus Monaviuson, Lipsius levelezőpartnerén keresztül kaphatták a könyveket, s mivel korábban már illusztráltam igen szoros összeköttetésüket a pataki iskolával, ezek a könyvek gyorsan ismertté válhattak itt is. Akár ők, akár Melith István vagy Forgách Mihály voltak is a közvetítők, véleményem szerint biztosra vehetjük, hogy a késő humanizmus nemzetközi társadalmában magának rangot kivívott sárospataki iskolába Krakkai Demeter, az utolsó humanista rektor idején eljutottak a legfrissebb szellemi áramlatok, egyebek között Justus Lipsius művei is.

Sárospataki diákok, 1558–1600.

Bányai Péter	1558–1563.
Kopácsi Ferenc ?	1564 előtt
ifj. Thúri Pál ?	1564 előtt
Vetési János	1567 előtt
Monos Tamás	1568 előtt
Gyarmati Bíró Miklós	1568 előtt
Artopaeus Gergely	1571.
Kassai Császár György	1571–1573.
Melith Péter	1573–1575.
Szegedi Mátyás	1574 előtt
Tolnai L. Vince	1575 előtt
Alaghy Ferenc	1575.
Alaghy István	1575.
Kassai Zsigmond Dávid	1577 előtt
Kaposi István	1577 előtt
Valerianus Mader	1579–1580.
Tolnai Katona Miklós	1579–1580.
Christophorus Ferschius	1583 előtt
Petki János	1584-1585.
Stephanus Predmerita	1585 körül
Máriássy Zsigmond	1585.
Krakkai Demeter	1586 előtt
Forgách Mihály ?	1586 előtt
Péchy Zsigmond ?	1586 előtt
Dalmata Bertalan	1586.
Miskolci Csulyak István	1586.
Arelus Simon	1588 előtt
Váci Gergely	1585–1588
Ujfalvi Imre	1586 előtt –1589.
Ujfalvi Katona Imre	1594 előtt
Thököly István	1595 előtt
Siklósi Péter	1595 előtt
Thúri György	1597 előtt
Miskolci Csulyak István	1598. (másodszor)
Balthasar Perinna	1599 körül
Thököly Miklós	1600.

¹⁹⁵ SZABÓ András, *Ambrosius Lam Sebestyén levele Máriássy Zsigmondhoz (Későhumanista-újsztoikus kör a Szepességben az 1590-es években)*, (Megjelenés alatt a szegedi „Adattár...” sorozatban)

Elsőpapok, rektorok, lektorok Sárospatakon, 1562–1600.

	Első pap	Rektor	Lektor	Egyéb
1562	Kopácsi István	Szikszai Fabricius	X	Balsarati Vitus János, Perényi Gábor udvari orvosa 1560-től
1563	1549-től	Balázs		
1564	Sztárai Mihály	?		
1565	1567. XI. 7. előtt			
1566	szökve távozik			
1567				
1568		Szikszai Fabricius		
1569	?	† 1576. október		
1570		Balázs		
1571				
1572	Balsarati Vitus			
1573	János			
1574	† 1575. IV. 7.		Beregszászi Lőrinc Péter	Szegedi Literati István káplán
1575				
1576	?		Paksi Cormaeus Mihály	
1577				
1578	(a „fajtalankodó”)	Paksi Cormaeus Mihály	Kassai Császár György	
1579			Szegedi Dégi Pál	
1580				
1581	Ceglédi Ferenc	Kassai Császár György	Thoraconymus Mátyás	
1582				
1583				
1584	Kassai Császár György	Thoraconymus		
1585	† 1586.	Mátyás † 1586. VI. 22.	?	
1586				Illyricus János senior
1587		Pilcius Gáspár	Fegyverneki Izsák	Ujfalvi Imre kollaborator
1588	Gyarmati Bíró			
1589	Márton †	Fegyverneki Izsák, modera- torum alter. † 1589. XII. 7.	Károlyi András, mode- ratorum alter	
1590				Pastoris Ferenc káplán
1591				
1592		Károlyi András		Baranyai Decsi János nem jön lektornak
1593	Szegedi Ferenc		Krakkai Demeter	
1594	Pesti Gáspár †			
1595			?	
1596	Tolnai Fabricius	Krakkai Demeter		
1597	Tamás	† 1598 őszén	Váci Gergely	Szenci Molnár Albert nem jön lektornak
1598	† 1599. II. 2.			
1599	Miskolci Pintér Boldizsár		Debreceni Molnár Boldizsár	
1600	† 1600. III. 15.			
1601		Ujfalvi Katona		Illyricus János senior
1602		Imre		

DE MELANCHTON A LIPSIUS

(Professeurs, étudiants et prédicateurs à Sárospatak 1562–1598)

L'école de Sárospatak, ville située dans la Hongrie de Nord-Est fut développée en un centre humaniste florissant durant des décennies et en un lycée et collège de haut niveau durant des siècles, par deux élèves de Melanchton: le professeur Balázs Szikszai Fabricius et le médecin János Balsaráti Vitus. C'est à leur époque que l'école et sa région devint de luthérienne calviniste et ils furent les premiers représentants de la conception mélanctonienne qui considérait les sciences laïques comme égales à la théologie. L'activité des professeurs vivant à Sárospatak s'étendait, outre la théologie et les disputes religieuses, avant tout à l'oraison funèbre de langue latine, à des pèmes de circonstance et à la littérature lexicale hongroise, mais nous connaissons des ouvrages de droit, de médecine, d'histoire naturelle et d'orthographe aussi. Malgré le changement fréquent du personnel, ce sont les années 1580 qui constituent le sommet de l'évolution de l'école au XVIe siècle, et à cette date le recteur Izsák Fegyverneki, auteur d'ailleurs d'un manuel de théologie ayant un succès européen, essaie de faire développer l'école en une école supérieure. Aux années 1590, les signes de la crise se font déjà voir; le recteur qui enseigne ici à partir de 1598, devient plus tard orthodoxe, et en 1602, l'existence de l'institution est aussi en péril. Malgré le fait que l'école avait, outre Balázs Szikszai Fabricius, beaucoup d'autres professeurs éminents et ayant une vocation – le slovaque Mátyás Thoraconymus, Izsák Fegyverneki et Demeter Krakkai – elle ne pouvait pourtant pas devenir un centre spirituel d'une valeur complète, la raison en est, entre autres, qu'elle n'avait pas d'imprimerie.

Dans l'évolution de l'école, les propriétaires de Sárospatak avaient, eux aussi, un rôle déterminant: Gábor Perényi, le gouvernement libéral de l'empereur Maximilien et Ferenc Dobó et autour d'eux tout un cercle de grands propriétaires qui soutenaient les professeurs, les prêtres et les étudiants. Quant à ses relations intérieures, c'est le mouvement crypto-calviniste de la Scépusie (Szepesség) qui avait un rôle éminent, ses partenaires à l'étranger étaient avant tout Josias Simler, Martinus Crusius, Théodore de Bèze, Matthaeus Monavius – les membres de l'élite de l'humanisme protestant tardif qui étaient en correspondance entre eux aussi; c'est le "coetus" hongrois de Wittenberg qui lui facilitait à entrer en contact avec eux. András Dudith, le grand humaniste hongrois vivant en Pologne s'exprimait, lui aussi, en termes appréciatifs sur l'école de Sárospatak, et à la fin des années 1580, au commencement des années 1590, l'enseignement de Juste Lipse, le néo-stoïcisme arriva aussi à Sárospatak.

BAJZA JÓZSEF ÉS HENZSLMANN IMRE VITÁJA A FRANCIA DRÁMÁRÓL

Henzslmann esztétikai ízlése, művészetszemlélete, s különösen drámafelfogása szükségképpen került összeütközésbe a hazai kritika akkori legnagyobb tekintélyével, Bajzával. Vitájuk, mint az köztudomású, Shakespeare és a francia romantikus dráma fogadtatásának fontos fejezete, egyszerűsége pedig két nemzedék korszakváltásának dokumentuma: az egyéni és eszményi ábrázolás s a költészeti és színi hatás problémakörének elvi és gyakorlati vonatkozásait egyaránt feszegető állásfoglalások konfliktusa.¹

Ahhoz, hogy a polémia érvrendszerét saját történeti kontextusában s kibontakozásának fokozatait nyomon követe vizsgálhassuk meg, föl kell idéznünk a kérdés eddigi szakirodalmi alapján kialakult összképet a vitázók egymást követő felszólalásainak kronológiájáról. Szücsi József szerint Henzslmann és Vahot Imre 1842-ben, a Regélő Pesti Divatlapban megjelent cikkei „nagyon is elárulták, hogy az Athenaeumot akarják polémiaiba keverni. Bajza azonban hallgatott s csak azt constata, hogy a közönség szereti a francia drámákat, mire való volna a franciákat leckéztető urakat megcáfolni”.² A Regélő Pesti Divatlap monográfusa arra a következtetésre jutott, hogy „A francia drámák gyalázását Bajza szó nélkül tűrte, de amikor Henzslmann őt hibáztatta a közönség értetlensége miatt, megszólalt.”³ A vita legrészletesebb elemzője így fogalmazott: „Az Athenaeum nem válaszol Henzslmann kihívására, Bajza tovább írja krónikáit a megszokott hangnemben”;⁴ s a kritikátörténeti antológia idevágó megjegyzése szerint is „Bajza hónapokon keresztül válasz nélkül hagyta a Regélő Pesti Divatlap kritikusanak csípős megjegyzéseit.”⁵ A kezdeményező Henzslmann és a provokált, de hosszan hallgató, majd 1842 végén válaszra kényszerülő Bajza magatartása jellemzi eszerint a vita alapviszonyát.

Ezt a képet némiképpen módosítja és árnyaltabbá teheti az Athenaeum *Magyar játékszini krónika* c. rovatának Bajzától származó, de álnevek alatt publikált cikksorozata: a szerkesztő itt talált módot arra, hogy Henzslmann megnyilatkozásaira hosszabb várakozás nélkül és folytonosan reflektáljon. Azt mondhatni tehát, hogy több szinten folyt a vita, s Bajza hosszú hallgatása csak látszólagos maradt; a nézetek szembesítésének e többszólamúsága pedig arra ad majd lehetőséget, hogy összehasonlíthassuk a különböző érvrendszerek esetleges belső módosulásait, átrendeződéseit is.

Henzslmann 1841. szeptember 3-án választották meg a Tudós Társaság levelező tagjává, s decemberben tartotta meg székfoglaló előadását. *Az újabb francia szinköltészet és annak káros*

¹ Vö. T. ERDÉLYI Ilona, *Irodalom és közönsége a reformkorban. A Regélő Pesti Divatlap*. Bp. 1970. 147–152.; SZÉLES Klára, *Henzslmann Imre – Bajza József vitája*. It 1976. 37–62.

² *Bajza József*. Bp. 1914. 283.

³ T. ERDÉLYI Ilona, i. m. 149.

⁴ SZÉLES Klára, i. h. 51.

⁵ *A magyar kritika évszázadai*. Szerk. SÖTÉR István. 2. *Irányok. Romantika, népiesség, pozitívizmus*. Irtá és összeállította FENYŐ István, NÉMETH G. Béla, SÖTÉR István. Bp. 1981. I. 255.

befolyása a miénkre címmel.⁶ Gondolatmenetének kiindulópontja az a nemzetkarakterológiai jellemzés, amely szerint „a franciák társas életökben, per eminentiam felületesek”; viselkedésüket „betanult modor, és csillámló elméncség” határozza meg. A centralizáció egységesítő törekvéseiből következő s a történelem szélsőséges kilengései ellenére is fennmaradt életmód a személyiség eredetiségét és természetességét szünteti meg, s állítja helyére a divat, az etikett és a ceremónia mesterkelt szabályait; a képzelet végletességei pedig e túlszabályozottság elleni lázadásból következnek.⁷ Mindez a „művelteket” jellemzi, hiszen „a népből régóta kihalt a művészeti élet”. Az utánzás és majmolás „jellemtelenséget” és egyformaságot teremt mind az életben, mind az irodalomban, pedig „meghatározott jellem, személyesség nélkül, valódi színművet nem is képzelhetni”. Ez magyarázza, hogy a klasszicizmus élettelenége után Scribe, Dumas, sőt a „valóban nagy talentummal bíró” Victor Hugo sem tudja drámahőseit organikus egészként megformálni; az életbeli minták hiánya a költő számára a képzelet mestersége és kiszámított felizgatásával, a közönség számára pedig az erős hatások utáni egyre fokozottabb, de folytonos kielégületlenséget eredményező igénnyel jár. A nézőt, az olvasót a cselekmény izgalmi kötik le, de a kifejlődés belső törvényszerűségei iránti érdeklődés nélkül, s így „ha valami francia darab meséje egyszer előttünk tudva van, visszatartóztat annak többszöri látásától”, pedig a jellemekből kifejlődő remekmű, mint Shakespeare esetében, csak fokozatos elmélyedés során bontakozhat ki előttünk; ott csak a mese, itt viszont maga a személyiség marad meg emlékezetünkben.⁸ Bár a színház nem lehet az erény iskolája, mégsem jutalmazhatja „a vétkes gaz” tetteit; s ritka az a francia darab, mely „a társaság bűneit kellőleg megkorbácsolná”. Retorika, hatás és pátosz keresése bennünket is távolít a művészet lényegétől: „szinpadibbakk vagyunk a german fajoknál.” A nagy tömeg összetéveszti nálunk a „szabadelműséget” és a „declamatiót”, s bár a politikai élet és a szinpad korántsem független egymástól, mégsem szinpadra valók a tanácstermek szónoklatai. Shakespeare-t, Goethét, Calderont adassunk: „mélyebb irányú művekkel álljunk ellent mind gyenge izlésünk végképi romlásának, mind e művészetek (...) elkorcsosodásának”.⁹ Meg kell teremtenünk művészeti életünket; legyen eredeti színjátszásunk; legyen annak tárgya a nemzet élete és története, külföldi mintája pedig nem a francia, hanem az annál értékesebb angol és német hagyomány. Dolgozzanak ezen költőink, színészeink, kritikusaink és fordítóink, s vitassuk meg türelemmel és személyeskedés nélkül a közös ügyet: nemzeti színművészetünk megalapítását.¹⁰

Ebben a programban nem nehéz felismerni Henszlmann esztétikai törekvéseinek vezérelveit. Élet és művészet viszonyát az eszményítés ellenfeleként értelmezte; a „jellemzetes” és „eleven” követelményével az egyéniség életszerű ábrázolásának normáját tette magáévá. A műalkotásnak életbeli tárgyához való kapcsolata szükségképpen vezette el az irodalom társadalmi feltételrendszerének, ezen belül életmód, életforma és izlés összefüggéseinek kérdéséhez; s értékítéleteit úgy indokolja meg, hogy a művészetből következett vissza annak életbeli alapjaira. Böhmtől tanulta meg, hogy egy nemzet történelme művészetéből rekonstruálható, ez az eljárása pedig többszörös érdekű: egyrészt visszavetíti minősítéseit az okozatról az okra is, mintegy azt sejtetve, hogy a művészi érték létrejöttének egyik feltétele egy bizonyos ideális közízlés; másrészt pedig – s ez hazai vonatkozású következtetése – ilyen közízlés csak remekművek elfogadtatása által fejleszthető ki. Művészet mint okozat és mint ok: ez a paradoxon csakis úgy oldható fel, hogy hazai tárgyú műveket írunk, s közben a külföld legjobb műveivel neveljük a közönséget, ez pedig az írók, a fordítók, a színház és a kritika teendője.

Az irodalom- s általában a művészetkritika feladata, mint látjuk, hihetetlenül megnövekedett, saját lehetőségeit meghaladó terheket vállalva magára. Jellemző a fiatal Henszlmann hallatlan idealizmusára, hogy hazai viszonylatban nem végzi el azt a rekonstrukciós műveletet, amelyet a franciák esetében láttunk: itthon az irodalomnak öncerejéből kell megújulnia, nemzeti színművészetünk egyik fő

⁶ Magyar Academiai Értesítő I. 1841. V. 98.; SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*. Bp. 1896. IV. 708. Regélő Pesti Divatlap (a továbbiakban: RPD) 1842. I. (Tárca) 274. 276, 282–285, 291–293, 298–280. (!)

⁷ Uo. 274–276.

⁸ Uo. 282–285.

⁹ Uo. 291–293.

¹⁰ Uo. 298–280. (!)

funkciója pedig – az ő logikájából következőleg – a nemzetformálás elősegítése. Nemzetteremtés művészet által: ez a reformkor utolsó évtizedének egyik legfőbb célja és gondolata; olyan „hazafiúi szent cél”,¹¹ amelynek megvalósításához tárgyszerű és személytelen vitára van szükség.

Henszlmann 1841 decemberében tartott és 1842 májusában megjelent székfoglalójára Bajza 1841. december 21-én tette közzé első válaszát, álnéven, a *Magyar játékszíni krónikában*, Dumas *Korona és vérpád* című darabjának előadása alkalmából. Ez a cikk nem Dumas művéről, s nem is a színházi produkcióról szól. „Nézők nagyobb számban voltak, mint közönségesen”: ez az egyetlen idevágó konkrétum; a többi védőbeszéd és ellentámadás. Első ellenérve, mely majd nyílt válaszában is visszatér, az, hogy „a francia romantica iskola műveit szereti a magyar színi közönség, s nem ok nélkül”. A második már visszavágás: „A franciák nemcsak tudós értekezéseket, mint a németek, tudnak tartani arról, mi drámai, hanem azt színpadra hozni is.” Nem egyértelmű az, hogy ki értendő itt németeken, de a színházi rovat későbbi folytatásai arról győznek majd meg, hogy Henszlmann közéjük tartozik. E cikk pedig közvetlenül az ő kifogásaira felel: a francia szerzők eszerint „üres pathos és rhetorai szavalások helyett az élet egyszerű nyelven szólnak”; s színműveikben „több erkölcsi irány és poetai igazságtétel is van mint a németekében, ámbár a német criticusok leginkább ez oldalról szeretik őket megtámadni”. Zárótételül pedig – első érvét nyomatékosítva – megkérdőjelezi a francia romantika bírálójának mind szakmai illetőségét, mind esztétikai kiindulópontját: „a francia művek nálunk és a németeknél is, kivéven néhány hypertudós criticust, ki Becker nyomorú rajnai dalából meríti a bírálói lelkesedést – nagy mértékben kedveltetnek.”¹²

Bajza első – 333. aláírással közzétett – megnyilatkozása tehát még a Garay-szerkesztette Regélő Pesti Divatlap megindulása előtt látott napvilágot, minősítései pedig nem sok jót ígérhettek a személytelen vitára készülő „hypertudós” és „német” Henszlmannak. Néhány héttel később a „*Gyárnok* (...) Souvestre Emiltől” „*Szebeklébi*” álnéven megjelent színbíráta is az ő székfoglalójának egyik állítását vitatja, megőrizve az első aposztrofálást: „Jeles és jól alkotott mű, mely újabb például szolgálhat, hogy a francia művek erkölcsi tekintetben nem olly balirányúak, mint a német tudósok hirdetni szeretik.”¹³

Henszlmann 1842. február 2-án közli *Dramai jellemek* c. cikkét,¹⁴ amelyben akadémiai előadásának központi kategóriáját, a „személyes jellem” mibenlétét határozza meg: az egyéniségek közötti „számtalan különfeleségnek okát (...) az ember lelki tulajdonságának egymással összeolvadásában találандjuk, miszerint az egyes tulajdonságok addig módosíthatnak mások befolyása által, míg egymás mellett, legyenek aztán eredetileg bár összeütkezők is, mégis elférhetnek.” A drámaíró fő feladata ennek a folyamatnak az ábrázolása, mégpedig úgy, hogy „a régi pogány fátum” és „vak esetek” mellőzésével „a dráma terve és az abban előforduló cselekvény egyenesen és egyedül a személyek jellemére, és jellemök összeütkezésére állapíttassék, miből aztán mind az előadás, mind a csomó feloldása szükségképen következni szokott”. Shakespeare, Calderon és Goethe, s közülük is kiváltképpen az első művei példázzák ezt organikus, „tökéletesen jellemzetes egyedek” megteremtésével. Velük szemben állanak azok, „kik mint Schiller, leányaikat pusztá aetherből szövik össze, vannak, akik a jellemeket schemák után dolgozzák ki, úgy, hogy azok általánosságban minden illy nemű emberekre alkalmazhatók”, s – homályos és meghatározhatatlan terminussal élve – ideált teremtenek. A franciák sem a klasszicizmus korában, sem újabban nem törekedtek „meghatározott egyediségek” létrehozására: régebben a görögöket „majmolván, üres pathosba és vizenyős declamatiókba estek; az újabbak pedig, azoknak ellentétül a képzelőtehetséget egész vadságában és korlátlanságában fő istenként imádván, a színpadot vérpaddá teszik, (...) meglepő elkábító pattanós hatásokat minden mérséklés nélkül és majd nem egyenesen a józan ész dacára, összehalmoznak”, s mivel nem tudnak igazi egyéniségeket teremteni, „a személyek neveire egyes meglepő kalandoros tulajdonokat ragasztanak”. Nálunk is divatozik „a tiltott hatások utáni vadászat, és a tervekny silánysága”, s a hazai drámaírodalomban is alig találni valódi jellemet, „millyenek p.o. Kisfaludy Csalódásaiban Mokány,

¹¹ Uo. 280.

¹² Athenaeum (a továbbiakban: Ath.) 1841. II. 1198–1199.; Bajza József *Összegyűjtött Munkái* (a továbbiakban: BJÖM). Sajtó alá rendezte BADICS Ferenc. Bp. 1899.³ V. 239–240.

¹³ Ath. 1842. I. 139.; BJÖM V. 242.

¹⁴ RPD I. 76–80.

Gaal Peleskei notáriusában maga a notárius és még inkább Baczur Gazsi": Javulás csak attól várható, ha a francia iskolától elfordulva másutt keresünk követendő példákat; „nemzetiségünk egy fő eleme a declamatio, és mélységekbe nem szeretünk búvárokodni”, pedig színházunk egyik feladata épp nemzetiségünk kifejlesztése.

Ez a gondolatmenet számos pontján megegyezik a Tudós Társaságban előadottakkal, hangsúlyai azonban helyenként módosulnak az előzményekhez képest. Az első alkalommal Henszlmann jelentős teret szentelt a francia romantikus dráma társadalmi háttérével kapcsolatos nézeteinek; ezúttal esztétikai normáját, az organikus jellemek meghatározta organikus cselekmény követelményét állítja középpontba, s ebből kiindulva fogalmazza meg értékítéleteit. Drámaesztétikáját főképp Shakespeare műveivel illusztrálja, s a szerves kifejlesztés alapelvét kéri számon a múlt és a jelen világirodalmának anyagában, egyúttal pedig a hazai kritikai gondolkodásban érvényesítendő legfontosabb szempontként fogja fel. A műfaj újkori történetére kiterjedő értékelések egésze annyiban különbözik itt a történeti ízlés kibontakozóban lévő későbbi, tehát különböző korokat egyaránt becsülni tudó fokozatától, hogy épp a meghaladottnak vélt klasszicizmus szemléletéhez hasonlóan rendeli alá időtlenné és egyetemessé tett normájának az attól eltérő szabályrendszerek jegyében fogant műalkotásokat is. Az elv romantikus, de alkalmazása nem az, az ízléstörténet jellegzetes, kettős produktumaként.

A hangsúlybeli különbségek két újabb, árnyalatbeli módosulásra is figyelmeztetnek, s mindkettő kapcsolatban állhat Bajza első reakcióival, amelyeket Henszlmann bizonyára olvasott. A német elfogultság vádja összefüggésben lehet azzal, hogy a „német” szerző Schiller nevét is megemlíti azok között, akik nem tettek eleget az egyéni jellemzés fő normájának. Másrészt pedig a cikk hangneme rendkívül nyugodt; nem foglalkozik az Athenaeum első válaszaival, s talán csak a „józanabb”, Shakespeare, Calderon és Goethe elsőbbségét elismerő kritikára való utalása értelmezhető közvetett célzasként. A francia romantika bírálata mögött azonban, az alaphangtól eltérően, olyan indulatok feszülnek, amelyek jóval erősebbek az akadémiai székfoglaló szövegénél. Nem bizonyítható, de nem is zárható ki az a föltevés, hogy Bajza álnéven megjelent első elutasító válaszáinak hatására fogalmazta Henszlmann újra, a korábbiaknál sokkal intenzívebben, a legújabb francia drámával kapcsolatos kifogásait.

A *Magyar játékszíni krónikában* négy nappal később jelent meg „Szebeklébi” Coriolán-bírálata, melyben egyebek között ez áll: „A mű ugyan sok rövidítésekkel adatott, de közönségünknek a jót is csak így lehet édelhetővé tenni. Felületesség időszakát éljük; mély dolgokat általában nem szeretünk, s ha a mély még hosszú is, akkor épen nem kell.”¹⁵ Az ízlésbeli felületesség kritikája Henszlmann első felszólalásának egyik központi gondolatát ismétli meg, mintegy elismerve annak jogosultságát, a *Dramai jellemek* „mélységekbe nem szeretünk búvárokodni” kijelentése pedig szinte szó szerint tér itt vissza. Bajza e megjegyzéseivel veszi kezdetét a vita újabb szakasza: az első reakció a merev elutasítás megnyilatkozása volt, ez utóbbi pedig a – legalábbis részleges – egyetértés lehetőségét villantotta fel. „333.” a közönségre apellált, „Szebeklébi” viszont Shakespeare értékeire; ott az előadás látogatottsága és „nem ok nélkül” való sikere garantálta a mű minőségét, itt viszont feszültség támadt az esztétikai érték és a közönség igényei között.

Az akkori olvasó szempontjából látszólag hallgató Bajza rövid válaszaiban tehát egymással párhuzamosan jelennek meg olyan észrevételek, amelyek a kategorikus szembenállás és a majdhogynem teljes egyetértés pólusai között foglalnak helyet. Ez jellemzi azt az április 7-én megjelent színikritikát is, amelyet „Szebeklébi” Maleville és Artigues *A fehérek c. drámájának* előadásáról írt. Ismételten védelmébe veszi az új iskolát: „ezek a franciák igen kitalálták, mikép kell műveket írni színpadra, hogy a nézők előadatusuk alkalmával el ne aludjanak, s hogy a műnek elejétől végig érdeke legyen s a hallgató feszült figyelemmel csüggjön a dolgok bonyolodásán és kifejlésén”; csak franciagyűlölet vagy „fejesség” nem látja be ezt. „Vigyázzunk, uraim, műphilosophok” – fordul az álnéven megszólaló a többszám általánosításával is Henszlmannhoz –, „nehogy ítéleteinkbe elfogultság, vagy általában idegenszerű elemek fészkeljék be magokat”; politikai gyűlölet nem állhat esztétikai ítékezés mögött, s nehogy „motivációt és valószínűségeket keresünk oly kicsiségeknél is, hol nem kell (...); a sok szabály és a kelleténél szigorúbb, végtére lehetetlenné teendi a drámairást.”¹⁶

¹⁵ Ath. 1842. I. 254.; BJÖM V. 248.

¹⁶ Ath. 1842. I. 671–672.; BJÖM V. 265–266.

Bajza e megjegyzései a német „hypertudós” első megbíráását folytatják, azzal az újdonsággal, hogy ezúttal már nem elégszik meg a kitétel első felével összefüggő politikai elfogultság részletezésével, hanem megküzdi a válaszadást a kérdés drámapoétikai vonatkozásaiban is. „Shakespeare *Rómeo és Júliája* egy kuruzslatos álomitalon épül, *Violája* egy archasonlatosságon, s mégis (. . .) megbocsátjuk a valószínűtlenséget” – írja, mintegy kétségbe vonva ezzel Henszlmann műfajideáljának jogosultságát. A *Dramai jellemekben* kifejtett elvek eszerint – bár a vita a cikk szerzőjének és címének megjelölése nélkül folyik – olyan „túlságos követelések, mellyek (. . .) végtére mint nevetséges dolgok senki által figyelembe nem vétetnek”. Ha eddig nem lett volna bizonyos az, hogy ki kivel és miről vitatkozik itt, ez a részlet önmagában meggyőző lehetne; visszamenőleg pedig az is igazolja értelmezésünket, hogy „franciagyűlölőinket – kik hála istennek nincsenek sokan” Bajza a Henszlmann nézeteit bíráló gondolatmenetben említi meg. Egyszerre enged valamennyit és vádol keményen e mondatával: „A francia drámaisokolának vannak hibái, de annak fele sem hiba, mit a franciaevő német criticusok összehalmozni szoktak mindent.”¹⁷

Ami viszont magát az itt érintett darabot illeti, Bajza értékítélete korántsem igazolja ennek a színikritikának fentebb idézett kezdősorait. „Azt hiszem a műről” – írja –, „ha a közönség meséjével jól meg fog ismerkedni, és nem leend többé rajta az újság ingere, sokat veszítend érdekéből.”¹⁸ Ezt a gondolatot Henszlmann akadémiai székfoglalójából ismerjük, s maga a tárgyalt darab, úgy látszik, Bajza felfogása szerint is ezt igazolja. A megfogalmazás ott erősebb volt, de a következtetés ugyanaz: arról az undorról esett szó, mely, „ha valami francia darab meséje egyszer előttünk tudva van, visszatartóztat annak többszöri látásától.”¹⁹

Nyilvános elzárkózás a polémia elől, s közben vád, szakmai vita és részleges egyetértés egyazon cikkben belül: plasztikusan jellemzi Bajza kritikusi magatartását az összecsapás e stádiumában. Megjegyzései közül mindenestre az lesz Henszlmann számára a legmegszívlelendőbb, hogy Shakespeare egyes drámái sem mindig igazolják az organikus jellemekből kifejlesztett cselekmény alapelvét.

A Regélő munkatársa azonban április 17-én megjelent cikkében nem ezt az ellenvetést vitatja meg; erre nézve Shakespeare-bírálatait kell majd megvizsgálnunk. *Miért tetszik a francia dráma?* – teszi föl a kérdést rövid dolgozatának címében,²⁰ argumentációja pedig az Athenaeum fentebb idézett színikritikáiban kifejezésre jutott felfogással száll szembe. A vita egyre inkább kibontakozóban van, s úgy tetszik, hogy Henszlmann itt most már magával Bajzával polemizál.

Érvelése történeti jellegű: a dráma régebben „tárgyát mindig a vallás történeteiből vevén, s e történeteket saját nemzetiségökbe ruházzván, a nézők eleibe csak ismeretessé megfogható állított, s így a nép minden osztályaira hatott”; a néző pedig „kénytelen vala a darabok megítélésében kizárólag az ötlet környezetét életet használni sinormértékül.” Így volt ez Shakespeare korában is: a színeszet a nemzeti életből fejlődött ki, s alkalmat adott a „természettel s az étellel” való összehasonlításra. Az újabb kor viszont csak azt a mulatságot várja a színháztól, hogy a néző képzeletét „a borzadalom, a meglepő, és szokatlan” elégtitse ki, s ebben járnak elől a franciák. Logikailag előre nem látható módon, nem a jellemekből, hanem „eseményes történetekből” fejlesztik a cselekményt, hogy minél jobban meglepjék a közönséget, s nekünk nincs megvalódi nemzeti színeszetünk, mely az új divattal szemben megvédehetne. „Életünk legnagyobb részint politikai levén, (. . .) a színházban is főképp a politikára vonatkozó helyeket szoktuk megtapsolni”; s „mi a politikai tekinteteket a művészetétől elválasztani még nem értjük”. Nem a francia dráma saját érdeme magyarázza tehát itthoni sikerét – hangzik az Athenaeumnak adott válasz; ez pedig színház és kritikai feladatait egyaránt meghatározza: „vajjon országos intézetnek nem kellene-e lépéseit oda irányoznia, mikép inkább a közönségnél jó tapintatot alapítani törekedjék, mint sem hogy egyedül annak tetszését vadássza, vajjon férfias, eszmélkedő, és alapos kritikának szabad-e valaha a mű értékét kivált mai korunk közönségének tetszése után méregetni, és figyelmét majd nem kizárólag a hatásra fordítani, vagy is inkább célszerűbb föladat volna-e, tulajdon eszmélkedése által a közönséget is eszmélkedésre és fontolásra ébreszteni?”

¹⁷ Ath. 1842. I. 672.; BJÖM V. 266–267.

¹⁸ Ath. 1842. I. 672.; BJÖM V. 267.

¹⁹ RPD I. 1842. I. (Tárca) 285.

²⁰ RPD I. 1842. I. (Tárca) 242–243.

Henszlmann nem a színház gyakorlati helyzetéből és közönségétől való függéséből indul ki, hanem épp ellenkezőleg: közönségnevelő, eszményi céljaira figyelmeztet. Azellen pedig teljes meggyőződéssel emel szót, hogy a kritika általában, s különösen ekkor a közönség izlésének rendje alá magát, és a művet hatásából ítélje meg. Bajznak tehát azt a saroktételt támadja, amelyet, mint fentebb láttuk, Shakespeare esetében maga az Athenaeum színikritikusa sem tudott következetesen érvényesíteni.

A hatás mint kulcsszó ennek értelmében egyebek között azért nyer a vita során kiemelt fontosságot, mert a kritika fő funkcióinak kijelölésében van meghatározó szerepe: perdöntő érv lehet itt és elhanyagolható szempont amott. Henszlmann nemcsak a műközpontúság igényét hangoztatja, hanem egyszersmind meg is kérdőjelezi a másik felfogás és bizonyítási eljárás értékét, azt éreztetve, hogy az alatta marad a „férfiás, eszmélkedő, és alapos kritikának”. Ha e jelzők ellentét-sorozatát nem a kritikára, hanem magára a kritikusra vonatkoztatjuk, fölfedezhetjük benne későbbi, személyesebb hangú, Bajzát nyílt színvallásra kényszerítő minősítéseinek egyik stilizált előképét, amely mögött már ott feszül az álnév biztonsága mögül válaszoló ellenfél leleplezésének visszafogott türelmetlensége is.

E cikkére azonban – két nappal később – „Keve” reagál. Ezúttal Raupach *Királyteánya mint koldusnő*, vagy *Az élet iskolája* c. darabjáról ír, de megint Henszlmann a címzett: „ha az ember német poeta és Raupach is azon felül, akkor mindent szabad tennie. Merne csak ily dolgot a francia, a német criticus urak két évig egyebet sem tennének, mint tudósnál-tudósabb foliánsokat írának tele agyon zúzására. Mert tudnotok kell, magyar atyámfiai, hogy e *Griseldisek*, e raupachi *életiskolák* a németeknek nagyon tetszenek; valahányszor adatnak, megtelik a színház, és van sírás-rívás (. . .). Az, mi ezen koldus nőben történik, fölér minden francia színpadi ráfogott és való mézárslásokkal, és ime, criticus uraimék mennyit értekeznek a hóhér-bárdról, mely a francia művekben megjelenik, mennyit a stílus patibulariusról! (. . .) Csodálom, hogy a német tudós criticusok a nagy tudománytól ki bírták találni, hogy Shakespeare többet ér, mint Iffland vagy Raupach. E szerencsés történetet alkalmasint Lessingnek lehet köszönni (. . .). De e Lessingnek több esze és való tudománya is volt ám, mint van napjainkban száz gallophagus bírálótonak együtt véve.”²¹

Bajza logikai eszközei láthatólag különböznek az előzményektől. Gyenge német darabról ír, de mivel az a német közönségnek tetszik, tetszik a „német kritikuskának” is; ha viszont francia lenne a darab, nem tetszene neki. A magyar olvasóknak fejt ki ezt, mintegy kirekesztve közülük bíralt ellenfelét, akinek véleményét német tudós tekintélyéhez méri. Ebben az esetben tehát a közönség véleménye nem mérvadó az esztétikai érték kérdésében, elégséges alpnak látszik viszont a „német” kritikus ki nem mondott ítéletének rekonstruálásához. S hozzátéhetjük: a nemzeti elfogultság vádja vissza is hárulhat annak megfogalmazójára. Az érvelés következtetlenségei pedig kihatnak a fő tételre is: egy értéktelennnek talált német darab bírálata szolgálja itt a francia dráma értékeinek védelmét az utóbbi kultuszának ellenzőjével szemben. Az *Utazás közös költségen* c. „silány” francia dráma azonban néhány nappal később már nem válik ilyen általánosítás áldozatává, bár ennek is „Keve” a bírálója: „e francia művet átengedjük, semmit fenn nem tartva magunknak védelmére, azon criticusoknak, kik a francia műveket nyúzni oly igen szeretik. (. . .) Vágják, boncolják, a mint tetszik, és lakozzanak belőle; nem fogok vele gondolni, csak általában a francia drámai iskola védelmére tartom fenn ezúttal is a fentartandókat.”²² E két idézet egymásutánisága és egymásra vonatkoztatása arra enged következtetni, hogy Bajza egyazon álnév alatt is másképpen érvel akkor, ha német, s akkor, ha francia darabról ír; a konkrét példa így más-más funkciót nyerhet gondolatmenetében. A német mű gyengéi a francia dráma „német” bírálója ellen vallanak egy látszólagos bizonyítási okfejtés kritikust közönséggel, tapasztalást fiktív premisszákkal s konkrétumot feltevessel helyettesítő logikájában, amelynek konklúziója áthatólag előbb született meg, mint az igazolás. A francia mű ezzel szemben nem példája, hanem ellenpéldája a végkövetkeztetésnek, amelyet közvetve, mintegy kivételképpen erősít meg; az idézett dráma elmarasztalása összefér az annak ellentmondó, ezúttal „általában” megnyilatkozó értékítélettel.

Az oksági kapcsolatoknak ez a végső soron tetszés – ill. a priori meggyőződés – szerinti alárendelése, eszköze való lefokozása, éppúgy, mint a megközelítési szempontok szabad válogatása az ügyvédi gondolkodásmódra hasonlít. Nem az ismert tapasztalati tények összességéből kiinduló s egy

²¹ Ath. 1842. I. 752.; BJÖM V. 270.

²² Ath. 1842. I. 782.; BJÖM V. 272.

még nem ismert konklúzió felé haladó előremozgás ez, hanem egy eleve bizonyosnak tartott tétel védelme az azt más előfeltevések alapján vitató ellenféllel szemben. Bajza érvei így gyakran utólagosak és szelektívek. Akkor azonban, amikor frissen látott darabokról tudósít, s azokat egyszersmind bizonyító anyagként kísérl meg fölhasználni, a kétségbe vont ízlés-norma öngigazolási kényszerében önvédelmi reflexek igazgatják gondolkodásának mechanizmusát: fontosabb számára a konklúzió védelme, mint az érvelés belső koherenciája. Nem az élmény kerül tehát előtérbe, a műértelmezés nem annak racionalizálásaként formálódik meg, s a műfaj-ideálnak a konkrét darabokkal való szembesítése sem érvényesülhet szabadon. A kritikust állandóan köti az, hogy saját igazságát érzi veszélyeztetve, s így tudósításainak funkciója kettős: bírálata nemcsak a műnek, hanem az ellenfélnek is. Az első szempont az idézett esetekben a másodiknak rendelődik alá, s az esztétikai értékítélet eleve vitafegyvernek is készül. Mindez azt eredményezi, hogy a polémia határozza meg a műbírálathoz szempontjait a norma kettős, a vitapartnerrel és a művel szembeni igazolásának folyamatában, s ha a mű mégsem szorgálja eléggé illusztratív funkcióját, az érvelés szabályai változnak meg, előidézve egyszersmind a gondolatrendszer heterogeneitásának és a vitastílus belső ellentmondásainak veszélyét is.

Henzlmann a következő hónapban, 1842 májusában tette közzé fentebb bemutatott akadémiai székfoglalójának szövegét a Regélő Pesti Divatlap hasábjain. Láttuk, hogyan fogadta Bajza annak állításait közvetlenül elhangzása után; az eddigiek alapján érthető, hogy megjelenését nem hagyta szó nélkül. Az alkalmat erre Melesville és Duveyrier *Senneterre marquisné* vagy *Egy napi kacérság* c. darabjának előadása adta, amelyről „Sz.” álneven június 19-én jelent meg a *Magyar játékszini krónika* bírálata. „Valóban az ilyen példa bizonyítja” – írja Bajza –, „mi sok okuk van a német criticusoknak nehezíteni a francia drámaírókra, mert ezek a furfangos franciák lassanként annyira elfoglalják a drámaírás mezejét, hogy a németeknek nem marad egyéb hátra panasz, jajveszékés s kéréletlen haragnál, mik azután forrásaivá válnak hosszadalmasan korholódó tudós értekezéseknek, melyeket a való élet minden este megcáfol, sőt kinevet a színházban, a közönség pedig nem olvas, mert únja, únja pedig azon figyelmet érdemlő nagy ok miatt, mivel ezen értekezésben a sok tudománytól nem látni az életet, a csupa theoriától a praxist, mert csak valljuk meg, tudományt léttel összekapcsolni oly mesterség, mit nem a német írók találtak fel.” Bár a németek „gondolkodó fejek, a dolgok mélyébe hatók, alaposak”, írók többsége csak a tudóshoz tud szólni, a nagyközönséghez nem, s tévedés az, hogy „csak a rendszer és körülményes induktiók embereiben lakik tudomány (. . .). Hosszasban értekezni, vagy tán épen vitatkozni még most nem szükség, mert a nagy többség ezen francia elleni bölcselkedésekre nem figyel, s hogy a közvélemény eme bölcselkedő urak részére álljon egy hamar, attól ugyan nincs mit tartani.”²³

Az előzményekhez képest újdonság, hogy Henzlmann tanulmánya némi közvetett elismerést is kap, bár jórészt a korábbi ellenvetések ismétlődnek meg: a francia darabok közönségsikere ismét elégséges cáfolatnak látszik a „német” tudóssal szemben, pedig Maga Henzlmann már kétségbe vonta ennek az ellenérvnek a jogosságát, s mint láttuk, Bajza különböző bírálatai is ellentmondásosan élték vele. Jellemző, hogy az Athenaeum szerkesztője a beható válasz szükségességét mérlegeli, s hogy számára a francia dráma bírálatának nem ízlésbeli alapja és gondolati ereje indokolja a kérdés megvitatását, hanem a felfogás elterjedtsége és népszerűsége dönt annak aktualitása fölött.

Egy nappal e cikk megjelenése után a Nemzeti Színház Dumas *Lorenzino* c. darabját adja elő, amelyről „Szebeklébi” így ír június 28-án: „kielégítve épen nem valék. Nem tagadhatni, hogy vannak e műnek is egyes hatalmas részei, melyekben rá lehet ismerni az igen ügyes színmű-költőre, de – a mi drámában felette fontos! – jellemekre nézve egyike ez Dumas gyengébb műveinek. Lorenzino kivül nincs benne egy alak is, mely valami új és sajátos arcvonásokkal bírma (. . .); rajtok egyéni sajátosság, mely személyt személytől különböztessen, és a fajtól megismerhetőleg kiemeljen, hogy a sajátos alak emlékezetünkbe tapadván, ott megmaradna, nincs.”²⁴

Az „Sz.” álnevű cikkben „panasz és jajveszékés” színeben feltüntetett nézetek egyike jelenik meg itt, „Szebeklébi” véleményeként. Az „egyéni sajátosság” követelménye volt az a norma, amelyet Henzlmann első fellépésétől fogva hangoztatott, s amelynek számonkérésétől Bajza ezúttal – épp egy francia drámáról szólva – korántsem zárkózik el, sőt a *Dramai jellemek* megfogalmazását látszik

²³ Ath. 1842. I. 1166.; BJÖM V. 280–281.

²⁴ Ath. 1842. I. 1228.; BJÖM V. 282.

idézni. Kettejük vitája itt, úgy tetszik, az egyetértés eddig nem tapasztalt mértékéig jut el: Bajza ízlésétől eszerint mégsem volt egészen idegen vitapartnerének jellemeidája.

Annál kevésbé, mert a *Lorenzino* bírálatának folytatása nemcsak az „egyéni” esztétikáját érinti, hanem kitér annak dramaturgiai következményeire is. „Igaz, hogy annyi jelleme között, mennyi a görög színmű íróktól kezdve napjainkig színművekben előfordul, újakat teremteni nehéz, nehezebb mint például Euripides idejében volt: de valamint kifogyhatlannak látjuk a természetet új és új emberi arcok teremtésében, úgy kifogyhatlan ő új lélek-ábrázatokban. A régi, ismert vonások máskénti összerakása is azonnal új arcot ad. (...) Én részemről nem is vagyok olyly igen szigorú, az újság-keresésben; megelégszem, ha egy régi lélek-ábrázatot egy pár új vonással felfrísít és megelevenít a költő, és jelleméből ilyen vagy amolyan cselekvényt fejt ki, mellynél fogva, ha a festett személyt nevezni hallom, később megemlékezem alakjára.”²⁵

Henszlmann a lelki tulajdonságok összeolvasztásában látta az organikus személyiségábrázolás legelső feltételét; Bajza kifejezése („összerakás”) inkább a mechanikus formákra emlékeztet. Ami viszont a legfontosabb: a jellemekből kifejlesztett cselekmény gondolata a *Dramai jellemek* egyik alaptételét idézi fel, azzal a különbséggel, hogy ott a cselekmény „egyedül a személyek jelleme, és jellemök összeütközésére” épülhet, itt pedig nem ennyire kizárólagos a megfogalmazás.

Ezen a ponton a vita az előzményekhez képest szinte csak árnyalatnyi eltérésekre szorítkozik, páratlan alkalmat kínálva két ízlés találkozására. A rejtett dialógus dimenzióiban megmutatkozó közeledés azonban nem oldhatja fel a korábbi cikkek által kiváltott feszültségeket: az Athenaeum akkori olvasója nem tisztázhatta magában a különbözőképpen aláírt s gyakran különböző állásfoglalásokra is jutó válaszok szerzőségének kérdését. Bajza változó szempontú és végkicsengésű megnyilatkozásai ugyanis nehezen csoportosíthatók az álnevek szerepkörei szerint: legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy „Keve” semmi engedményt nem tesz Henszlmannak, míg „Szebeklébi” nézetei jóval szélesebb skálán mozognak, a merev elutasítástól az érvek mérlegeléséig, sőt a vitatott normák némi fenntartásokkal való érvényesítéséig.

Az eddigiek alapján azt a következtetést szűrhetjük le, hogy a látszólagos hallgatás nemcsak a Bajza által később hangsúlyozott magabiztosságot takarja, hanem megmutatkozik mögötte a szemlélet bizonytalansága is. Fentebb idézett kijelentései nem szervesen kidolgozott, egységes rendszerből fakadnak; inkább a többszörösen kötött helyzetből következő alkalmi megnyilatkozások, s nem egy irányba mutató, ellentmondásmentesen összegezhető, rész által egészet előlegező gondolatellemek. Fő tendenciájuk a defenzív magatartásra utal: az érvek egy megtámadott, de értékesnek tartott ízlésforma és esztétikai tudat védelmét szolgálják, az ellenfelet bíráló ellenérvek egymásra vonatkoztatása azonban rávilágít ennek a védelemnek saját belső következetlenségeire is.

A nyílt vita közvetlen előzményeihez tartozik még „Sz.” Kotzebue-bíráta, amely augusztus 11-én a Henszlmann normarendszerében központi jelentőségű motiváltságot kéri számon az *Embergylölés és megbánás* c. darabon: „Itt már nincsenek titkos ajtók, kulcsok, álomital, gyilok stb. efféle, mit e németek a francia művekben neheztelnek: de azért nincs belső szükségtől is valami föltételezve, ha csak a kotzebuei »stat pro ratione voluntas« belső szükségnek nem vétetik”. Bajza a mű „organicus hibáin kívül” a cselekmény „ok nélküli” alakulásával szemben emel szót,²⁶ két hónappal később viszont Hugo *Angeloját*, mely „a francia költőnek (...) jeles műve”²⁷ már nem vizsgálja meg ebből a szempontból. E két színikritika között pedig, szeptember 27-én, „Keve” álnévvel *Valami a dráma felől* című cikkét teszi közzé,²⁸ amelyben Henszlmann *Kegyenc*-bírálatára reagál. „Az Ungar 210. számából azt tanuljuk: hogy az egész drámai magyar literatura nem ér annyit, mint gróf Teleki László *Kegyence*. Valljon azon jámbor úr, ki ezt írja – kinek neve, mellesleg legyen mondva, paradox-vadászatról és különcködésről eléggé ismeretes lehet az Ungar olvasói előtt – tud-e annyit magyarul, hogy magyar színműveket olvasson, vagy ha igen, olvasta-e a magyar jobb színműveket, hogy ilyen merész állításokkal előlépni bátorodik? Én kétkem.” Henszlmann tájékozottságának, sőt nyelvtudásának ez a kétségbevonása „a hazánkban élő, vagy rövid ideig itt tartózkodó német literátor urak” karikirozásával

²⁵ Ath. 1842. I. 1228–1229.; BJÖM V. 283.

²⁶ Ath. 1842. II. 143.; BJÖM V. 288–289.

²⁷ Ath. 1842. II. 375.; BJÖM V. 291.

²⁸ Ath. 1842. II. 303–304.; BJÖM V. 154–156.

párosul: „bekukkantanak egy kicsit a magyar dolgokba, hallanak valahol harangozni, s azonnal készek (...) nagy hangú alaptalan ítéletmondásokkal”. Henszlmann megnevezése nélkül idézi a *Dramai jellemeknek* a hazai drámairodalom hőseire vonatkozó megállapítását, azzal a megjegyzéssel, hogy „ezen úr csak azon magyar színműveket ismeri, mellyeket színpadon látott. (...) Ha szorgalmasan átolvasná a magyar drámai irodalom jobb műveit, alkalmasint *jellemeket* is találna, vagy legalább *több kísérletet*, s akkor másként fogna nyilatkozni.”

„Keve” nem volt annyira engedékeny Henszlmannal szemben, mint „Szebeklébi”, s ez az ad hominem bírálat mindenképpen közrejátszhatott abban, hogy a „német literátor” november 20-án közzétette *Shakespeare Othellója, a nemzeti színház közönsége és az Athenaeum színi kritikája* című, az addig folyt felemás vitát megelőző felszólalását.²⁹

Német nacionalizusból táplálkozó franciagyűlölet és „hypertudós” bírálat, politikai elfogultság és nevetséges túlzások, a közönség értékítélete által megcáfolt életidegenség és olvasók nélkül maradó ízlésbeli különcködés, végül pedig a magyar nyelvet és irodalmat nem eléggé ismerő, nem magyar kritika: ezek Bajza álnév alatt írt polemikus cikkeinek legfőbb vádjai, amelyek végső soron ellenfelének illetéktelenségét voltak hivatva bizonyítani. Ezek az elvi szinten megmaradni nem tudó s folyvást személyes sérelmekkel járó vita kibontakozásának a nyílt szín előtti - legalább részleges - egyezségre jutást gátló tényezői, bár, mint láttuk, erre bizonyos tekintetben meglelt volna a lehetőség. Egyszersmind pedig ezek az előzmények világítják meg Henszlmann *Othello*-bírálatának logikáját és indulatainak hátterét is.

A Regélő Pesti Divatlap kritikusa azon háborodik fel, hogy „Shakespeare drámái s nemzeti színházunk közönsége oly messze állanak egymástól, hogy e kettőnek összeállítása szinte képtelenségnek nevezetethetnék.” Kevés a fordítás, még kevesebb közöttük a jónak is mondható, s az is alig kerül színpadra; az álművelt közönség csak a politikai vonatkozások iránt érdeklődik, s nem érti, sőt félreérti e művek lényegét. „De még szomorítóbb az, miszerint kritikusaink nagyobb részének tapintata egy hajszályival sem jobb mint a közönségé. Igy különösen Szebeklébi, Keve, s álnévű társai, s még maga az Athenaeum szerkesztője is, többnyire a sima külsőségekhez ragaszkodnak, így dicsérik őket a közönség előtt üres, és redves, de megcukrozott felszínű francia drámákat; azonban a tervnek létszeres (organicus) kényszerűsége, s a jellemek szükséges fejlődése, mit kivált *Othello*-ban csodálnunk kell, előttük majd nem egészen elenyészik. Ők mindig csak a hatásról, s örökké csak a hatásról csevegtek, és ezen csevegésben véleményüket még a közönség műveletlenebb része szeszélyeinek is alá rendelték, és a kritikából egy aljas rimát csináltak.”

Az Athenaeum színikritikáinak ízlésbeli alapjait támadó Henszlmann a kritika erkölcsi felelősségét hangoztatva vonja itt kétségbe az értékítéletnek a közönségtől való meghatározottságát. Poétikai és esztétikai szempontjának érvényesítése egyúttal válasz az életidegenség Bajzától hangoztatott vádjára, aki, mint láttuk, angol és német darabok esetében maga is a mű értékének vagy értéktelenségének önelvűségét hangsúlyozta a közönség véleményével szemben, a francia dráma védelmében viszont visszatérő érvként hivatkozott annak hazai népszerűségére.

Ennek a megközelítésnek a bírálatát követi Henszlmann cikkében az a - csakis az előzmények ismeretében értelmezhető - kifakadás, amely az Athenaeum addigi vitamódszerét minősíti a már korábban is számonkért „férfitas, eszmélkedő, és alapos” kritika igényével:³⁰ „persze könnyebb mellesleg sujtogatni s minden felé vagdalkozni, s guerillaháborút viselni, mint ha férfi férfi ellen, név név ellen nyílt harcot vív, s vagy győz, vagy legalább becsülettel esik el: de önök; Szebeklébi uraimék, az utóbbira nem merték adni fejeket, önök az általunk gyakran ajánlott ügyszeret gyáván kikerülték és gyávaságukban az egykor derék Athenaeum tekintélyének védsáncái mögé rejtettek, honnét olykor lovagiatlan kirohanásokat kíséreltek meg, mellyeket megtorlani nem tarthatám méltónak. Ha önök valódi kritikusok volnának, az ajánlott harc nem találandotta önöket készületlenül, nem lett volna szabad azt kikerülniök, annyival kevésbbé, minél inkább meg voltak győződve kedvenc francia drámáik jelességéről.” Az igazi kritika „az érteleme fegyverével” védi meggyőződését, összehasonlító elemzésekkel „öneszmélkedésre” tanítja közönségét s beavatja őt „a mélység titkaiba”. Ennek elmulasztása

²⁹ RPD 1842. II. (Tárca) 1067-1070.

³⁰ RPD 1842. I. (Tárca) 243.

okozta azt, hogy a közízlés még mindig tájékozatlan a dráma lényegi kérdéseiben, nem tud „a jellemeik kifejlődésének pszichológiai kényszerűségébe behatni”, s így nem képes Shakespeare megértésére sem.

Henzlmann a párbajra hívás terminológiájának az irodalmi élet polémiáira való alkalmazásával a vitának – Bajza gyakori szavával: a bajnak – szabályrendszerét is tisztázni kívánja. Erre vonatkozó közmegegyezése eszerint nem volt a kornak, s így, mint ahogy a kritika mivolta és önmeghatározása is tárgya az irodalomkritikának, maga a vita is önmaga tárgya lesz, egyaránt érintve saját műfaját, célját és erkölcsi vonatkozásait. Bajzának több idevágó megnyilatkozását idézhetjük, hiszen már a harmincas években védte az álnév használatának jogát. „Valahányszor (. . .) névtelenség és álnevűség ellen vagy mellett vitatás támasztatik, az egész szóharcnak ezen kérdésen kell, mint sarkon, megfordulnia: Mi hasznosabb, mi jobb? a dolgok felől minden ember ítéletét meghallgatni-e, habár névtelenül és álnevűleg is, vagy pedig eltiltván, s becstelennek hirdetvén az álnevűséget, csak azok ítéletét hallgatni, kikben bátorság van ítélni? és így a tudománynak csak szűk ajtócskát, a tudatlanságnak ellenben, mely mindig tolakodóbb és szemtelenebb, tágas kaput nyitni?”³¹ Három nappal Henzlmann e cikkének megjelenése előtt mondta ki a Lauka-Vachot pörrel kapcsolatban azt, hogy „A neve alatt föllépett írónak többet szabad mondani álnevű gáncsolójára, mint ha ez is saját neve kiírásával szólna”,³² igaz, ott Vachot használta az álnevet Laukával, az Athenaeum munkatársával szemben. Bajza ugyane cikkének folytatásában viszont – mely épp Henzlmann vitairatával egy napon látott napvilágot – az áll, hogy a Regélő „táborozásai” a francia drámák ellen „nevétséges módon előbb kezdődtek, mintsem ellenség lett volna és minden ember csodálkozása s egy kis mosolygásra ellenség nélkül is folytak le”.³³ Mindez tehát azt jelenti, hogy az Athenaeum színházi rovatában álnéven közzétett, félreérthetetlenül Henzlmannra vonatkozó kritikákat Bajza itt nem veszi figyelembe.

Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum c. nyílt válaszában³⁴ ezt írja Garay Regélőjéről: „E lapnak elejétől fogva fő célja vala a francia színművek hitelét lerontani, s e célra, meg kell vallani, nincs is egyébb eszköz, mint magokba a művek boncolatába bocsátkozni. Én soha nem rosszalám a Regélőnek e módját, sem az Athenaeumban nem engedém mások által rosztatni”.³⁵ Ezt a szövegrészt értelmezve két következtetésre juthatunk. Az idézet első mondata szerint csak a műelemzés ronthatja le a francia drámák hitelét, a második pedig azt állítja, hogy Bajza ez ellen sem mint szerző, sem mint szerkesztő nem tiltakozott.

Válasza második részének végén ezt írja: „Nem tudom, miért vitázzon épen az Athenaeum Henzlmann ural? Ha oly nagy viszketege van valakinek vitára, hogy épen nem segethet magán más úton, ám fogadjon magának vitázót. Hogy az Athenaeum guerilla-háborút viselt, lovagiatlan kirohanásokat tett volna Henzlmann ur ellen a francia drámák miatt, ez olly állítása Henzlman urnak, mellyet alkalmasint álmaiból merített, mert az Athenaeum hasábjain illyesmit nem olvasa”.³⁶

Bajza itt vitán, úgy látszik, saját név alatt folytatott, nyílt vitát ért, álnevek alatt tett kritikus megjegyzéseit viszont, amelyekre Henzlmann „guerillaháború” minősítése vonatkozik, nemlétezőknek könyveli el. Pedig korábban, a Kritikai Lapokban azt a nyilatkozatot tette, hogy folyóiratának „névtelen vagy álnevű cikkelyeinél csak mint szerkesztető veszi magára a felelet terhét, azaz, csak arról kezeskedik, miért adá ki ez vagy amaz cikkelyt; de a cikkelyben vitatott elvek, kifejezések, helyes vagy helytelen tonus iránt soha nem”.³⁷ Az álnév eszerint olyan szabadságot biztosít, amelyért a szerkesztő akkor sem felel, ha történetesen ő maga él vele.

Ha tehát Bajza alkalmi megjegyzéseit egymásra vonatkoztatjuk, s ezek tükrében kísérleljük meg e vita során tanúsított taktikáját elemezni, arra jutunk, hogy saját logikájának áldozataként Henzlmannal szemben nemcsak önmagával, hanem az irodalomtörténeti tényekkel is ellentmondásba került. A Kritikai Lapokban az álnéven megjelent cikkeknek csak közléséért vállalta a felelősséget; itt viszont, nyílt válasza szerint, sem ő, sem pedig az Athenaeum nem bocsátkozott vitába ellenfelének

³¹ *A névtelenség s álnévről*. BJÖM IV. 317.

³² *Felvilágosító szózat a Lauka-Vachot pör iránt*. Ath. 1842. II. 477.

³³ Uo. 488.

³⁴ Ath. 1842. II. 585–590, 593–598, 602–608.; BJÖM V. 157–179.

³⁵ Ath. 1842. II. 585.; BJÖM V. 158.

³⁶ Ath. 1842. II. 598.; BJÖM V. 172.

³⁷ *Eszméltetés a Kritikai Lapok antikritikusaihoz*. BJÖM IV. 319.

korábbi megnyilatkozásaival. Úgy látszik, ezzel ő maga adta meg az alapot arra, hogy irodalomkritikánk története mindeddig nem vette figyelembe a *Magyar játékszini krónika* Henszlmannal kapcsolatos dokumentumait.

Pedig, mint azt válaszcikke tanúsítja, a francia dráma védelmében jórészt korábbi állásfoglalásait foglalja össze. Az ízlésformálás feladataira nézve ő a szkeptikusabb: „országos színházunk olly rossz állapotban van, minn nem segíthet, nem változtathat, semmi critica, semmi hírlapi értekezés”; „ezen csak országosan lehet segíteni”, „gyökeres reform” szükséges. Az Athenaeum nem vállalhatja a felelősséget azért, hogy a közönség nem érti Shakespeare-t: ennek oka egyrészt az, hogy a magyar fordítások megőrizték a „szeméremértő” és „botrányos” kifejezéseket, másrészt – s itt egyetérteni látszik ellenfelével – hiányzik a kellő műveltség a lélektani mélységek felfogásához, harmadszor pedig kevés a jó színész.³⁸ Bajza tehát erkölcsi és gyakorlati szempontokból indul ki, s felfogásában a klasszicizmus szépségmeghatározása találkozik a színházszervezés konkrét feladataival. Bár a dramaturgia kérdéseinek tárgyalására külön lapot igényelne, a kritika esélyeit kisebbnek tartja, mint Henszlmann, aki elsősorban esztétikai és poétikai megfontolások szerint ítél s kéri számon az e téren való mulasztásokat az organikus műgész híveként.

A *Magyar játékszini krónika* cikkeinek írója épp a fő kérdésben kerüli el a megütközést: esztétikai ízlés és kritika kapcsolatrendszeréről csak járulékosan szól. A hatásos mű is mást jelent kettejük számára: Henszlmann az olcsó és esztétikailag megalapozatlan tetszeshajhászatot, Bajza a „hatástalan”, az unalmas ellentétét érti rajta, s szerinte „a hatás nem árt semmit a dráma belbecsének”. Az egyik a mű, a másik a befogadás szempontját állítja középpontba; Henszlmann szerint a hatásvadász francia drámához szoktatott közönség alkalmatlan Shakespeare élvezésére, Bajza szerint viszont „a Regélő criticusai a francia drámákat rosszaknak, az athenaeuméi ellenben jóknak tartják” s „józan okosság szerint pedig nincs cél, nincs szükség a francia drámák felett vitatkozni”, hiszen „a közönséget meggyőzni arról, hogy a francia drámák jók, vagy legalább nem olly rosszak, mint ezen urak hirdetik, nem kell”, a Regélő munkatársait pedig vagy nem lehet, vagy nem érdemes más véleményre bírni.³⁹

A közönség mint érv és Henszlmann franciagyűlölete mint ellenérv eleve lehetetlenné teszi az érdemi eszmecsere-t, a vita fölöslegessé nyilvánítása ezen túlmenőleg megkérdőjelezi az elmúlt év során álnév alatt folyt és meg nem történtnek tekintett polémia tárgyyszerűbb részleteit is. Bajzának a francia drámát jellemző sorai – mint maga is mondja – az általánosság szintjén maradnak: „igen jeles” iskoláról szól, mely a „valósággal lényeges” elemeket hangsúlyozza, s előadhatóság szempontjából felülmúlja a többit. Cselekmény, mese és szerkezet, s végül a jellem sorrendjét „tökéletesnek” tartja: „Lehet szomorújáték jellem nélkül, de cselekvény nélkül nem lehet, ezt mondja Aristoteles” azt igazolva, hogy „a drámában nem a jellemzés fő dolog”. A francia dráma érdemei pedig – amelyekhez a hű ábrázolás és az eszményítés egyeztetése is hozzátartozik – arra utalnak, hogy kisebb, főképp újdonságából eredő hibái ellenére „ezen iskolából fog kifejlenni a legtökéletesebb drámaírás”.⁴⁰

Bajza nyílt színre lépése minden jel szerint együttjárt a folyóiratának és személyi presztízsének védelméből fakadó szerepvállalással: elsősorban olvasóközönsége előtt igazolta magát méltatlanul megtámadott szerkesztői mivoltában. E cikkének számos kitekintése az irodalmi élet akkori állapotával, s főképp a Regélő Pesti Divatlap és az Athenaeum több más polémijával is szorosan összefügg; ezekre nézve T. Erdélyi Ilona monográfiája ad részletes felvilágosítást. Magának a vitának öntörvényű kibontakozása így szükségképpen viszonylagos; jellemző azonban, hogy a korabeli olvasó e konkrét szövegek alapján korántsem tekinthette át a problémakör egészét s annak egy évig tartó közvetlen előtörténetét. Az irodalmi ízlés és közgondolkodás kifejlesztése szempontjából így e válasznak nem lehetett meghatározó szerepe: „Szobeklébi” álnévén Bajza sokkal közelebb jutott el Henszlmann alapelveinek megértéséhez, sőt olykor érvényesítéséhez, mint a sajátja alatt; ezáltal inkább a merev szembenállás talált magának kifejezést, nem pedig a személytől függetlenített tárgy fölötti polémia.

³⁸ Ath. 1842. II. 587–590.; BJÖM V. 160–164.

³⁹ Ath. 1842. II. 594–598.; BJÖM V. 166–172.

⁴⁰ Ath. 1842. II. 604–605.; BJÖM V. 175–177.

Henzlmann mindenesetre élt a régóta várt alkalommal, s *A dráma alap-elvei* című cikkében⁴¹ most már Bajza nyílt válaszával szemben fogalmazza meg felfogásának lényegét. A cselekmény, a mese és szerkesztés a jellem rangsorát elutasítva a jellemet állítja középpontba, s ebből eredezteti a cselekményt és mesét, a „keresztényi dráma” antik hagyományoktól különböző, azokat meghaladó sajátosságaként. Szemléletében a dráma mint az ábrázolás legtárgyilagosabb megvalósulása emelkedik a többi műfaj fölé; a jellemek, „a költőtől elkülönözött személyek” pedig e tárgyiasítás legfőbb biztosítékai, s egyúttal a „cselekvőség” első feltételei. Indokolása esztétikai alapelveivel függ össze: „A művészet minden nemének legfensőbb földadata az embert, mint az isten világának legtökéletesebb ismert lényét, annak erejét, cselekvőségét, és jellemét ábrázolni, és ezen ábrázolás által viszont embertársára, jelenjék ez bár meg mint hallgató, mint olvasó, vagy mint szemlélő, hatni, és annak természetes művészet iránti kellekének megfelelni.”⁴² Az egyéniség mint tárgy a „jellemzetes” követelményéhez kapcsolódik, az „eleven cselekvény” normája pedig az organikus kifejtés elvével áll összefüggésben.

Bajza válaszában fő ellentmondása Henzlmann szerint abban állott, hogy egyszerre utasította el a vitát és fogalmazott meg mégis dramaturgiai nézeteket, s hogy a cselekmény – mely a jellem okozata – a jellemről elszakítva tekintette elsődleges tényezőnek. Pedig „a drámai cselekmény (...) az egyedi jellem erő kifejlődése, és cselekvőségének eredménye” a külvilág és az egyéniség kölcsönhatásainak rendszerében, másképpen szólva: „az egyedi jellem a kül befolyásokra visszahat, és így ön magát kifejleszti, és magát előttünk érzékíti”. Arisztotelész Bajza által idézett tétele, mely szerint „szomorújáték lehet jellem nélkül”, alapot ad arra az értelmezésre, hogy „drámában jellem nem szükséges, hanem csak cselekvény”, ez pedig tarthatatlan következtetés.⁴³

A drámairodalom anyagát Henzlmann a motiváció jellege szerint csoportosítja és értékeli. „A legalsóbb iskolában a külsőleg munkálkodó eset határozza a cselekvényt, mihez a jellemek vagy személyek csak mintegy gépekként járulnak”: ez a véletlenekre és meglepetésekre épülő „helyzeti-dramák (Situationsstücke)” leginkább vígjátékokra, s főleg Kotzebue darabjaira jellemző sajátossága. A második kategóriában „az elkerülhetlen, a kényszerítő sors” áll külső erőként a drámai hőssel szemben; a görög tragédia azonban már elvesztette világnézeti hitelességét. E két esetben a művek erényei annál nagyobbak, „minél nagyobb ellenhatásra talál bennök a külső hatás a személyek belsejében”. A harmadik, legértékesebb „iskola” pedig „a lélektani szükségességben, és a cselekvény jellemkből fejlődésében alapszik”, s legjobb példáit Shakespeare, Goethe és Calderon műveiben találhatni meg. A francia romantikus dráma az elsőhöz áll legközelebb, s leginkább a másodiktól távolodott el, de mindháromból megőrzött valamennyit. A már korábban kifejtett hibáin túl épp ez az „ecclecticismus” okozza esztétikai gyengeségét, s aki benne – mint Bajza – gyönyörködni tud, nem is értheti Shakespeare igazi mélységeit.⁴⁴

Bár a szerző cikkének második közleménye elején azt ígéri, hogy ellenfele többi érvét „figyelemre méltónak nem ítélve”, egyedül jellem és cselekmény viszonyára korlátozza majd fejtegetéseit, válaszában végén mégis kitér Bajza több, ellentmondásosnak ítélt állítására. Közülük első az eszményítés kérdése, amelyet az Athenaeum szerkesztője összegeyztethetőnek vél az életszerűség követelményével: „Szeretem őket [ti. a francia drámákat], mert életet ábrázolnak oly hiven és valóan, hogy a hallgató ismert személyeket és történeteket vél látni és hallani, a nélkül még is, hogy az előnkbe rajzolt kép és személy megszűnnék eszményi lenni” – írta Bajza.⁴⁵ Henzlmann az „eszményi” terminus fogalmi tisztázatlanságát bizonyítva mutatja ki a természet megnevesítésének elvéből fakadó esztétikai következményeket: az eszményítés a valódi jellemábrázolás rovására megy, mert egyéni, megkülönböztető jegyek helyett „ábrándos kaptafára” útve általánosít.⁴⁶

Másik megjegyzése irodalom és erkölcs viszonyára vonatkozik: nevelésnek tartja azt, hogy „a francia művek többnyire erkölcsi irányuak és nem ellenkeznek a morál tanításával”. Bajza itt

⁴¹ RPD 1843. I. 75–82, 110–116, 148–144 (!), 172–180.

⁴² Uo. 75–79.

⁴³ Uo. 110–116.

⁴⁴ Uo. 148–144. (!)

⁴⁵ Ath. 1842. II. 605.; BJÖM V. 176.

⁴⁶ RPD 1843. I. 173.

láthatólag az esztétikum etikai meghatározottságának klasszicista fogantatású alapelvét kísérte meg egyeztetni a francia romantikus dráma anyagával, s Henszlmann ezzel szemben az irodalomról való gondolkodásnak azt a fázisát képviseli, amely egyrészt magának vallja „a tiszta kritikának a morálba avatkozni nem kell” tételt, másrészt viszont – amennyiben mégis fölvetődik a mű etikai szempontú megítélése – hajlamos az ábrázolt események minősítését magára a műegészre is vonatkoztatni: idézett példák között „főn elkövetett erőszakról” tesz említést.⁴⁷

Az esztétikai és erkölcsi szempontok mérlegelésén túl a Regelő kritikusa a művészettörténet azon tapasztalatait állítja szembe a francia iskola további tökéletesedésének lehetőségével, amelyek „bensőség” és „külsőség”, „lényeg” és „technika” egymáshoz való viszonya által jellemzik egy-egy művészeti ág kibontakozását, virágkorát és hanyatlását. Az organikus fejlődés csúcsát mindig e fogalompárok egyensúlyra jutása jelentette, a „külsőség”, a „technika” eluralkodása azonban sohasem volt megfigyelhető az újdonságok korai stádiumában; ezek szerint nem várható olyan virágkor, amelyet a francia dráma előlegezne.⁴⁸ Másrészt – s ez Henszlmann filológiai fekélszültségének bizonyítéka – a szövegkritika eszközeivel vonja kétségbe Bajza Arisztotelész-idézetének hitelességét. Hunfalvy Pál *Poétika*-fordításának szóban forgó részletét („cselekvény nélkül nem lesz szomorjáték, de lehet jellem nélkül”) latin és német nyelvű kiadásokkal veti egybe, s arra a következtetésre jut, hogy az eredetiben szereplő „ethos” azokban nem jellemet, hanem erkölcsöt (mores, Sitten), ill. Winckelmann felfogásában kifejezést (Ausdruck) jelent, ez pedig lényegesen megváltoztatja az ahogy is homályos állítást. S még ha helyes lenne is Hunfalvy szövegértelmezése, Arisztotelész akkor sem lehetne perdöntő tekintély a „keresztényi művészetek” esetében, mert azok „föladata egészen más mint a hellenekéi vala”; a *Poétika* felfogását Shakespeare életműve és a Lessingtől A.W. Schlegelig tartó német elméletírás egyaránt megcáfolta.⁴⁹ Henszlmann itt már a *hellen tragoedia tekintettel a keresztényi drámára* c. hosszú tanulmányának egyik alapgondolatát előlegezi: e művét ugyanez év júliusában terjeszti majd a Kisfaludy-Társ. Ig elé, dramaturgiai vonatkozású munkásságának betetőzéseként.

Válaszának végén a vita során kapott legszemélyesebb s legméltánytalanabbnak érzett sértést, a német anyanyelvűségére tett megjegyzéseket kéri számon, mégpedig nemcsak az Athenaeum német műveltségű szerkesztőjén, hanem a „Szebeklebi” „Keve” és más álnévek alatt megjelentetett cikkeken is.⁵⁰ A polémiának ez a mellékszólama jól rávilágít arra, hogy milyen szemléleti előfeltevések gátolták az ízlés- és felfogásbeli különbségek ütköztetésének elvi szinten való megőrzését, s egyszersmind Henszlmann nézőpontjából is igazolja azt a feltevésünket, hogy a *Magyar Játékszini krónika* ennek a vitának egyik fő fóruma volt.

Az Athenaeum viszontválaszai arra utalnak, hogy Bajza nagyobb jelentőséget tulajdonított Henszlmann felfogásának, mint amennyit saját neve alatt megjelent cikkében éreztetett. Ennek egyik jele az, hogy 1843 elején indított szépirodalmi lapszemléjében „Verőczey” álneven szólal meg, „öszinte magyar barátsággal” köszöntve a megbírálandó folyóiratok szerkesztőit,⁵¹ s ezáltal mintegy tiszta lapot nyitva teremtett magának lehetőséget a tárgyyszerűbb vitára. E rovatnak a *Regelő* 5–12. szám c. bírálatában⁵² nem is hozza szóba ellenfelének származását, cikkét pedig tudományosnak nevezi, de korántsem módosítja kategorikus szembenállását: Henszlmann „aesthetikai különc és paradoxvadász”, akinek legutóbbi írásában jó és tanulságos az, ami nem új, „nem jók ellenben és valótlanak, a mik Ujak és egyenesen az értekező fejből kerültek”.

Ezt az állítást – új mozzanatként – ellenfele azon esztétikai nézeteinek bírálatával illusztrálja, amelyekre eddig még nem reagált, s amelyeket a *Párhuzam az ó- és ujkor művészeti nézetei és nevelései közt, különös tekintettel a művészeti fejlődésre Magyarországon* című, 1841-ben megjelent tanulmány fejtett ki részletesen. Bajza tehát kiterjeszti a vita dimenzióit: a „jellemzetes”, „eleven” és „célszerű” terminusok használhatósága ellen tiltakozik, kétségbevonva annak jogosultságát, hogy Henszlmann kiiktatta az „eszményi” és a „szép” definiálhatatlannak tartott fogalmát, s az utóbbi

⁴⁷ Uo. 173–174.

⁴⁸ Uo. 174–175.

⁴⁹ Uo. 175–177.

⁵⁰ Uo. 180.

⁵¹ Ath. 1843. I. 96.; BJÖM IV. 471.

⁵² A Henszlmannra vonatkozó rész: Ath. 1843. I. 190–194.; BJÖM IV. 484–490.

helyett a „művészeti” tárgyilagosabbnak felfogott kategóriáját vezette be. E fogalmi tisztázásokat igénylő rendszerező törekvésekkel szemben – amelyeket kezdeményezőjük is csak első lépéseknek tekintett⁵³ – Bajza nyelvszemléletét a „logikai teljességű” tudományos műszavak iránti szkepszis jellemzi: „mert több van az emberi lélekben mint a mit szó kifejezni bír, s nagy ügyetlenség, mihelyt valamit megmondani nem tudunk, ráfognunk, hogy az a valami nincs, az nem fogalom, nem lény.” Ezzel összefüggeni látszik az, hogy lebecsüli Henszlmann terminustörténeti vizsgálódásait, s fordításkritikáját üres beszédnek, merő szóvitának nevezi; számára nem több „tudós ostentationál, hogy Henszlmann nyelvtörténet, szó-biographia és lexicon után magyarázgatja azt, mit magából Aristotelesből fölvilágosíthatni.” Az ethos és a jellem tökéletes megfelelését evidencaképpen könyveli el, s elhárítja a *Poétika* időtlen érvényességével szemben támasztott fenntartásokat is: a görög filozófus „tudott annyit a jellemekről mint akárki az újabb időben”; a német drámaelmélet Arisztotelész iránti tiszteletét pedig Lessing *Hamburgische Dramaturgie* c. művéből idézve bizonyítja.

Ellenfelének nézeteit ő is egyes alapfogalmainak tisztázatlansága miatt vitatja. A drámai cselekmény jelleméből való kifejlesztésének normáját annak alapján bírálja, hogy Henszlmann „a külbefolyás és magából fejlődés fogalmait zavarja össze, mert külbefolyáshoz csak az eseményeset, véletlen számít, holott a személyek egymásrai hatása is külbefolyás, és a külbefolyás és magából fejlődés is egymást föltételezik”. Bajza azonban félreérti itt *A dráma alapelveinek* szövegét. Henszlmannak abból a mondatából következett, amely önmagában meg is engedti ezt az értelmezést,⁵⁴ a szöveghelyzet azonban egyértelművé teszi a gondolatot, amely ezúttal korántsem különbözik lényegesen a Bajza által kifejlesztettől.⁵⁵ Eszerint tehát a bírálat nem tüzetes olvasaton alapult, pedig szerzője – saját neve alatt odafűzött lábjegyzetben – ehhez hasonló félreértelmezést tulajdonít ellenfelének a vita egyik központi tárgyát képező Arisztotelész-idézet ügyében.

Az eszményi fogalma körül már csak azért sem alakulhatott ki érdemleges vita közöttük, mert mindketten mást értettek rajta. Henszlmann, mint láttuk, az eszményítést eleve meghatározhatatlan és kivihetetlen elvnek tartotta, amelynek érvényesítése a drámai személyek egyénítésének rovására ment, mert a jellemzés konkrétumaitól távolító általánosítást eredményezett. Bajza nézete szerint viszont Goethe és Shakespeare is eszményítette alakjait, s példái között Margit és Tasso, ill. Hamlet, Portia, Othello és Jago egyaránt szerepel; ő azonban az eszményit nem a konkrét egyéni, hanem – a Schillernél is megtalálható – „igen való képek” ellentétéként fogta fel, és *Shakespeare, francia színművek s az Athenaeum* c. cikkében egyeztetni tudta a „hiven és valóan” ábrázolt léttel is.⁵⁶

Maga a vita is mást jelent kettejük szóhasználatában, s ez még tovább bonyolítja a helyzetet. Bajza saját névvel aláírt lábjegyzete szerint Henszlmann azokhoz tartozik, „kik vitatkoznak csupán hogy vitatkozzanak”, s ezért neki – mint szerkesztőnek – továbbra sincs szándékában övele vitába bocsátkozni. „Verőczey” pedig így zárja cikkbírálatát: előlött „nekem is nem vitázni szándékom, hanem csak jellemezni azt, s elmondani, mint vélekedem némi kérdéses dolgok felől”. Úgy tetszik, hogy

⁵³ *Észrevételek Pulszky Ferenc urnak „Párhuzam az ő és ujkori művészeti nézetek és nevelés” című munkámnak folyó f.é. Athenaeum 15-ik számában megjelent bírálatára.* RPDi 1842. II. 601.

⁵⁴ „Vannak drámairók, kik (...) oda irányozzák igyekezetüket, hogy mennyire csak lehet, az ember cselekvőségét a hasonló embertárs befolyásából eredettként állíthassák elő; vannak aztán mások, kik illy befolyást gyakorolni a dráma személyeire inkább és gyakrabban külső okokkal és physikai vagy mechanikai eredményekkel tartják helyesnek (...).” RPDi 1843. I. 113–114.

⁵⁵ A fenti idézet előzményeként, ugyanazon az oldalon található a következő mondat: „kénytelenek leszünk az erőt [t. i. jellemrőt], és a jellem egyes alkotórészét mozgásba, cselekvőségre indítani; (...) ezt pedig kétféleképp tehetjük, t. i. a személyt vagy hozzá hasonló személy, vagy hozzá nem hasonló *egyéb* külső okok által gerjeszthetjük cselekvőségre.” (Kiemelés tőlem.) Nem sokkal utána pedig ez áll: „ha nem tartjuk azt drámai fő cselekvénynek, hogy az egyedi jellem a kül befolyásokra visszahat, és így ön magát kifejleszti, és magát előttünk érzékíteti; szóval ha drámai cselekvénynek nem a személyek egymással összeütközését, egymás általi módosítását és átalakulását, az az a jellemnek szemünk előtti szülemése kifejlésének, és módosításának tartjuk; akkor, megvallom, nem tudom mi lesz ez az isten adta cselekvény (...)” Uo. 113–114.

⁵⁶ Ath. 1842. II. 605.; BJÖM V. 176.

bár az érvelés itt már erősen megközelíti a tautológiát, a logikai különbségtevés még az álnéven megszólaló Bajza számára is fontos lehetett, s mögötte ismét a kritikusi szerep megalkotásának lélektani tényezőit, s közöttük is főképp a presztízs szempontjait sejtjük. A szerep-tudat fontosságát pedig megerősíteni látszik az, hogy Bajza ahhoz a rossz színészhez hasonlítja ellenfelét, aki „akkor üt legnagyobb zajt, mikor legkevésbé tudja leckéjét”. Kritikus és színész ilyen analógiája talán közelebb vihet az álnevek adta szerep-lehetőségek kihasználásának megértéséhez.

Ezek közül néhány kirajzolódik a *Magyar játékszini krónika* 1843. évi anyagában is. „Szebeklébi” azt írja, hogy „soha egy szócskával sem” bántotta Henszlmann, aki „még is olly szépen, nemesen” szokott róla megemlékezni; Egressy Gáboron pedig – ellenfelének kulcsszavait idézve – hasonló iróniával kéri számon a „jellemzetes” és „motivált” játékot.⁵⁷ „Keve” Ancelot egyik darabjának előadása alkalmával Henszlmann esztétikai és drámaelméleti nézeteinek paródiáját adja, amelyben céloz *Kié a koc?* c. vígjátékának bukására is: *Clementina* „remek mű, a maga nemében olyan, minőt a francia regényes iskola ellenségei szeretnek; nincsenek benne véletlenségek, nincs semmi meglepés, a cselekvény benne a személyek belsejéből, gyomraik és beleikből, fejlődik (. . .). S a mi fő becsü dolog e színműben az, hogy hatása nincsen, s épen olly szépen mulatja magát ásitásokkal a néző közönség mint egy ismeretes eredeti vígjátékban, melly egyetlenségyszer adatván színpadunkon, a hasból fejlődött sok cselekvény miatt úgy hasra esett, hogy még a koncot is kiejtette kezéből. Örömmel jegyezzük fel e napot e krónikába, mellyben olly francia műről szólhatunk, mi minden kellékekkel bir, miket a franciarágó criticusok jó drámában megkivánnak. Ha még egyszer adatni fog, kérünk minden franciadráma-pártolót, el nem mulassza bemenni a színházba, mert meg fogja tanulni gyakorlatilag, minők azon színművek, mellyekben az ember magát célszerűen, jellemzetesen, és a mi legtöbbit ér, elevenen élünje.”⁵⁸ „Cs.” pedig a vita kezdete óta már többször elhangzott vádakát eleveníti föl: „ne higgyetek a magyar divatlap criticusának se, ki, midőn a francia művek ellen tudós szögözbe burkolódva okoskodik, nagyobbára csak németek majma”⁵⁹

Henszlmann normái azonban, mint nemegyszer az előzmények során, olykor erős hangsúllyal érvényesülnek Bajza értékítéleteinek megalkotásában, jelezve, hogy konkrét művekről szólva a látszólagosnál kisebb volt közöttük a különbség. „Sz.” pl. Halm *Vadon fia* c. darabjáról úgy nyilatkozik, hogy annak „fő betegsége a pszichologiai motivatio hiánya”, s a szerző „csaknem mindig maga beszél, ritkán tudja személyeit a magok egyéniségökben megszólaltatni”⁶⁰ „K.” szerint pedig

⁵⁷ Ath. 1843. I. 105.; BJÖM V. 303.

⁵⁸ Ath. 1843. I. 247–248.; BJÖM V. 310.

⁵⁹ Ath. 1843. II. 93.; BJÖM V. 328. Bajza Kubinyi (Rudolf?) *Parragi levelek* c. hozzászólásához (Ath. 1843. I. 41–44., 141–144., 185–188.) – amelyet, bár az egyértelműen neki ad a vitában igazat, sőt olykor az ő érveit ismétli meg, pártatlannak nevez (uo. 44.) – a következő lábjegyzetet fűzi: „Hogy én Henszlmann urat vagy akárkit valaha *tót* vagy *német* származásáért gáncsoltam volna, ez azon költemények sorába tartozik, mellyek koholójokra semmi dicsőséget nem hozandanak; sőt én igen becsülöm és igen méltánylom Henszlmann úrban azon kevés magyarságot is, mit eddig bizonyította, s ha őt magyarságunkért buzogni tapasztalnám, ha látnám, hogy hibátlanul beszél és ír nyelvünkön, hogy erős akarat van benne magyarokkal nem németül (mint most szokott és szeret), hanem mindig csupán magyarul beszélni, senki nálamnál készebb nem volna elismerni, hogy ez ő benne nagyobbra becsülendő, mint akármellyikünkben, ki a hazai nyelvet anyja tejével szíta be. *Bajza.*” (Uo. 187–188.)

Erdélyi viszont így emlékezik vissza a vitára: „Bajza (...) szigorú lecke alá vonatott H[enszlmann] által, de H[enszlmann]nak, szerencsétlenségére, melyet ő nem érez, német neve van, aztán különbségei is felöltök a külső viselet pongyolaságában, s mikor ő a dráma belsejéről beszélt, ellenfele azzal vesződött, hogy ő külön, hogy kivette hordja inge gallérát, hogy német stb. természetes, miszerint ily fontos és döntő okok súlya mellett igazsága nem lehetett. És volt még egy szerencsétlensége H[enszlmann]nak. Darabot írt, mely színpadra vitetvén, megbukott. No bezzeg volt mit hallani az eleven, jellemző és célirányos esztétikai elvről!” (*Irodalmi levelek V.* in: Erdélyi János: *Filozófiai és esztétikai írások.* Sajtó alá rend. T. Erdélyi Ilona. Bp. 1981. 613.)

⁶⁰ Ath. 1843. I. 298–299.; BJÖM V. 312–313.

Ponsard *Lucretiája* „sem jellemzés, sem psychologia, sem cselekvény tekintetében nem emelkedik (...) középszerűsége felül. A mi pedig hatását illeti, az még a középszerűsége is alul van.”⁶¹ Bajza tehát lélektani kidolgozottság, tárgyiasítás és egyénítés követelményeivel mér az első esetben, s a másodikban szempontjainak ideálisként felfogott hierarchiájától tér el jelentős mértékben, a Henszlmanné felé közelítve.

Mindez arra utal, hogy vitájuk során minden szemléleti és izlésbeli konfliktus ellenére is kialakult közöttük egy bizonyos fokú egyetértés, ha nem az elvek megfogalmazásában, legalább azok részleges számonkérésében. A szóváltások személyessége, úgy látszik, meggátolta ennek felismerését és kinyilvánítását, s inkább a kétségtelen különbségeket tudatosította és mélyítette el. Henszlmann drámafelfogásának vezérszempontjai azonban, mint azt a *Magyar játékszini krónika* anyaga tanúsítja, alkalomszerűen bár és változó hangsúlyokkal, de mégis szerephez jutottak Bajza bírálataiban is.

János Korompay H.

UNE POLÉMIQUE ENTRE JÓZSEF BAJZA ET IMRE HENSZLMANN SUR LE DRAME FRANCAIS

La réception du drame romantique français était l'une des questions les plus discutées dans la presse hongroise au début des années 1840. Imre Henszlmann, personnage central d'une jeune génération et partisan d'un théâtre fondé sur le principe de l'individualisation des caractères déterminant une action organique dans le sens psychologique du terme, s'attaqua aux faiblesses des pièces françaises, considérées comme obstacles du perfectionnement du goût public, József Bajza, rédacteur de la revue *Athenaeum* et critique redoutable de l'époque, s'opposa aux normes esthétiques de l'individualisation, en défendant la possibilité de l'idéalisation du caractère et la primauté de l'action sur les autres éléments du drame.

En conséquence des différents pseudonymes de Bajza, cette polémique s'engagea à plusieurs niveaux. La confrontation des textes permet de distinguer deux lectures: la première, en superficie, ne connaît aucun compromis entre les conceptions; la seconde, plus complexe, démontre les ambiguïtés d'une attitude critique. Inflexibles et tolérants, impassibles et ironiques, les jugements concrets de Bajza relatifs aux oeuvres présentées comprennent, entre autres, une acceptation partielle des normes esthétiques de son adversaire.

⁶¹ Ath. 1843. II. 181.; BJÖM V. 333.

1.

Mint *Egy ember élete* című önéletírásának hetedik könyvében olvasható, Kassák Lajos a budakeszi tudóstanatóriumban értesült az „őszirózsás forradalom” kitéréséről.¹ Nyomban otthagyta a kórházat, és a városba sietett, hogy az események közelében legyen. Tanúja volt annak a lelkesedésnek, amely a forradalom első napjaiban egész Budapestet magával ragadta, s a Ma *Első Világszemléleti Különszámának* tanúsága szerint kezdetben ő is úgy gondolta, hogy a háborúval véglegesen leszámoló forradalmi átalakulás egyszersmind utat fog nyitni az emberiség teljes felszabadulásához. Ebben a különszamban, amely ötezer példányban jelent meg és kelt el nem sokkal a forradalom győzelme után, a folyóirat munkatársai kifejezték elégedetlenségüket a Károlyi-kormány polgári demokratikus célkitűzéseivel szemben, egyszersmind síkra szálltak a forradalom továbbfejlesztése mellett. *Kiáltvány a kommunista köztársaságért!* című közös manifesztumukban a következőket jelentették ki: „Mi már most a jobb gazdasági és politikai alapokat kereső életeteket egyetlen és legcélszerűbb kivezető perspektívájaként felragyogtatjuk elétek a kommunista köztársaságot. Mert mi az emberi társadalom legszélesebb szabadságformáit akarjuk és ezért a világ proletariátusának testvéri egymásra köszöntését hirdetjük. (...) Testvérek! Lépjén ki hatalmas akarattal a felszabadult kedvetek, hogy mindent eltiporjatos, ami megalkuvás és becsapás! *Éljen a gazdasági és politikai szabadságot véglegesen és egyedül megváltó kommunista világköztársaság!*”² Ezt a közös manifesztumot egészítette ki Kassák *Kiáltvány a művészetért!* című írása, amely az új művészet híveinek szociális elkötelezettségét, egyszersmind alkotói öntudatát fejezte ki. Ebben a kiáltványban azt a már korábban is megfogalmazott elvet szögezte le, hogy a magyar avantgarde íróinak és művészeinek szocialista meggyőződése magában a művészet forradalmasításában fejeződik ki, s túl a politikai pártokon és a gazdasági osztályérdekeken a művészeknek a tömegek forradalmasítását, a „kollektív individuum” kialakulását kell szolgálnia. A művész hivatása ezért nem a szórakoztatás, hanem a „tette izgatás”. Mondanivalóját ezért nem kívánja formába zárni, ezt a tevékenységet átengedi a taktikus politikusoknak és a széplélek esztétáknak, az ő feladata egyedül az, hogy mozgásba lendítse a tömegek tenniakarását, ahogy Kassák mondta: „Mi az életet buzogtatjuk, mert az élet buzog bennünk.”³

A Ma körül gyülekező írók és művészek szocialista forradalmat és kommunista köztársaságot kívántak, s a legkevésbé sem hallgattak arról, hogy elégedetlenek a beköszöntő polgári demokratikus forradalom törekvéseivel. Kassák programadó írása, amely *Tovább a magunk útján* címmel a folyóirat 1918. december 20-i számában jelent meg, inkább a várakozásnak és az elégedetlenségnek adott hangot, mint a beteljesülés örömének. Véleménye szerint a háború összeomlása egy egészen új társadalmi berendezkedés lehetőségét nyitotta meg, a bekövetkezett átalakulások azonban inkább csak eltorlaszolták az utat ennek az új társadalmi berendezkedésnek a kibontakozása, a szervező emberi értelem és akarat produktív munkája előtt: „Nálunk a forradalom meghalt, még mielőtt teremtő erővé teljesedhetett, mert a proletariátus, mint az egyetlen forradalmi elem, előkészített akarata nélkül nem volt meg a gyökeret fogó talaja.” Az orosz forradalom vülagtörténelmi példájára hivatkozott: „Hogy

¹*Egy ember élete*. Bp. 1983. 2. köt. 425–427.

²Ma folyóirat *Első világszemléleti különszáma* (1918. november) Szerk. KASSÁK Lajos és UITZ Béla. Vó. *Egy ember élete*. 2. köt. 437.

³Uo.

ugyancsak a háború csődjéből támadt orosz forradalom világváltoztató erővé forrta magát, az elsősorban a tömegek megneveltségének tulajdonítható.” A feladat tehát Magyarországon is az, hogy a forradalom élménye szükségszerűségének tudata bekerüljön a tömegek közé. Kassák egyrészt a szociáldemokráta párt kompromisszumokra hajló politikájának radikális átalakítását, másrészt a tömegek határozottabb politikai mozgósítását követelte. Véleménye szerint a dolgozó osztályok gondolkodásának kell megváltoznia, közösségi tudatának kell kifejlődnie, és ezt a tudatbeli átalakulást szolgálhatja a művészet is. „A kommunista gazdasági berendezkedés mellé – szögezte le – a kommunista művészetet akarjuk megteremteni.” E gondolat végső következtetéseként a forradalmi avantgarde irodalom történelmi küldetése és bizakodása kapott megfogalmazást: „Szocialista művészet akarunk, de újból kihangsúlyozzuk, hogy minden külső parancsokhoz alkalmazkodás nélkül. [. . .] A mi szerepünk nem azonos a pártagitátoréval, úgy annyira nem, mint ahogyan a kutató tudós szerepe nem azonos a leckéket bemagoltató tanáréval. Mi valljuk, hogy az új, világszemléletes művészet van annyira hasznos, sőt feltétlenül szükséges erője a világepítkezésnek, mint bármely más foglalkozási ág. S ezért minden egyéb felfogással szemben, továbbra is járjuk a magunk útját, amely nem doktrínák vereszedése, történetek képből elmesélése, tragédiák zenében elsrása akar lenni, hanem a nagy, egészséges egység örökké kívántatása. Mi nem csak konstatálni akarunk, hanem jövedőlni is. Mi nem kiszolgáltatni akarjuk a közönséget, hanem dolgoztatni. Mi érezzük a mai élet tarthatatlanságát és az eszünkben már fel tudunk építeni egy új világot, a mi világunkat: élében az új emberrel.”⁴

Kassák tevékeny forradalmi munkát kívánt, s ennek a tevékenységnek az etikai eszményeit és gyakorlati követelményeit foglalta össze *Aktivizmus* című, 1919. áprilisi felolvasásában, amely mintegy manifesztumként összegezte a Ma körül gyülekező írók és művészek elveit. „Aktivizmus – magyarázta a szó jelentését – új terminológia a mi társadalmi mozgalmunkban. Magyarra fordítva így értődne: közvetlen cselekvés.” Ezt követve arról beszél, hogy ez a közvetlen cselekvés „az elnyomott emberek, a csupán önmaga erejével megváltható nép spontán és végtelen forradalmi életvitelét” jelenti. Valójában ezen a szélesen értelmezett eszmei fundamentumon jött létre a budapesti aktivisták csoportja, amely a korlátozást nem ismerő forradalmiság jegyében akarja tovább indítani mozgalmát „a minden kormányformát és pártiktatúrát elemészítő individuális forradalomért”. Kassák szerint az emberhez egyedül a társadalom fejlődését mozgásba hozó cselekvés: az „állandó akcióban álló forradalom” méltó, ahogy előadásában kifejezte: „A világ megváltása kétségtelenül a fellázadt proletariátus erejére vár.”⁵ Vagyis azokra a társadalmi osztályokra és emberi csoportokra, amelyek egyedüli életformájukat a mindig megújuló, folytonosan magasabb célokat maguk elé tűző forradalmi tevékenységben ismerik fel: ez a megállíthatatlan akció különben a természet, a világmindenség törvénye is. „Innen az igazság: az osztályos és egyetlen forradalom csak akkor lendülhet formába és csak akkor éri el diadalát, ha már túl a hideg okfejtések és helyzetjavító eredmények spekulatív felértésén – a nép véréből és idegeiből robban ki, mint a mai keretek közé többé elhelyezkedni nem tudó energiátöbblet, mint a föltétlenül új formába kívánczozása a megsejtett életmaximumnak. Ez a szocialista végcélért küzdő állandó akcióban álló forradalom.”⁵ Ez a gondolatmenet az irodalom és a művészet tudatformáló és embernevelő szerepét emeli ki, Kassák és társai meggyőződése szerint éppen ez a nemesen értelmezett pedagógia, a tömegek és a kultúra találkozásának megszervezése jelölheti meg a forradalmi írómozgalom legfontosabb, társadalmi és politikai értelemben is nélkülözhetetlen feladatát. Mindezek a megállapítások valójában a magyar avantgarde s közelebről a Kassák-féle aktivizmus „antropológiai víziójából” következnek. Ez a vízió a világmindenségnek értelmet adó ember képét rajzolja a szemlélő elé, ahogy Kassák még 1961-ben, *A Tett* szerkesztőjeként mondotta: „Az új irodalom glorifikált ideálja a végtelenbe derülő Ember!”⁶ Ugyanakkor természetesen hatottak Kassákra azok a későbbiekben

⁴ Ma 1918. dec. 20. 138–139.

⁵ Ma 1919. ápr. 10. 46–51. Az előadás felolvasását Kassák február 20-ra teszi, SVED László, *Kassák Lajos és a Tanácsköztársaság ifjúsági mozgalma* (Párttörténeti Közlemények 1974. 1.sz.) 163–182. c. tanulmánya azonban meggyőző érvekkel bebizonyítja azt, hogy az előadás, noha első gondolatai már februárban megfogalmazást kaphattak, nem készülhetett el a proletárdiktatúra kikiáltása előtt, s felolvasására április 8-án, a Medgyasszai-színházban került sor.

⁶ Program. *A Tett* 1916. 10. sz. 153–154.

illúzióknak bízonyult gondolatok is, amelyek a győztes orosz forradalom és a nyomában fellángoló német és magyar mozgalmak révén a „világforradalom” eszményét rajzolták a történelmi horizontra, s a „permanens forradalom” romantikus távlatát nyitották meg az emberiség előtt. Ő maga is állandó forradalmat hirdetett, a Magyarországon kibontakozó forradalmi folyamat radikális továbbvitelét és felgyorsítását követelte, egyszersemind tiltakozott az ellen a vád ellen, hogy nézetei utópisztikusak volnának. „Nem vagyunk utópisták – szögezte le idézett előadásában. – Mikor az új társadalom új emberét akarjuk megépíteni, és ennek az építkezésnek a lehetőségéről beszélünk, sohasem feledjük el, hogy a szocialista végcél máról holnapra meg nem valósítható. Ehhez a forradalmasított proletariátusnak nemcsak az életigényfejlődésig kellene eljutnia, hanem egész pszichikai összetevőinek kellene a jólesés bizonytalanságából a másként nem élhetős bizonyosságába átszületnie.” Ezt az „átszületést”, vagyis tudati-erkölcsi átalakulást kívánták szolgálni a tömegek szellemi és morális forradalmasítására törekvő aktivista irodalom és művészet hívei.

A forradalom továbbfejlesztését, teljesebb érvényre jutását követelő Kassák elégedetlen volt a Károlyi-kormány politikájával, de elégedetlenül figyelte a szociáldemokrata párt vezető testületének tevékenységét is. Önéletrajzi regényében több alkalommal is beszámol arról, hogy ellenezte a párt kompromisszumokra törekvő politikáját, és nem felelte el a pártvezetőségnek az imperialista háborút támogató korábbi állásfoglalásait sem. Ebben a tekintetben ő is azt az erősen kritikai magatartást tette magáévá, amelyet a megszülető kommunista mozgalom és később a Harmadik Internacionálé képviselt. Az aktivisták programját rögzítő előadásában is élesen elítélte a szociáldemokráciát, noha elismerte a mozgalom korábbi történelmi érdemeit: „Ennek a lépcsőzetes forradalomba fejlődésnek az egészen öntudatlan gyomorlázadásokon túl első jelentős lépése a szociáldemokrácia. És ebben a munkásság részére több mozgási lehetőséget teremtő, jobb megélhetést kiügyeskedő elevenségben meg is van ennek a tipikusan pártmozgalomnak kapunyitó érdeme, de ezután a kezdetleges munkabírása után már csak reakció, sőt az akuttá vált forradalom kirobbanásakor, mint kispolgári szentimentalizmussal átitott egyszemű ideológia egyenesen ellenforradalmi tényezővé »okosodik« a cselekvő proletariátussal szemben.”⁷

A polgári demokratikus, illetve szociáldemokrata törekvések bírálata mellett az orosz forradalom bolsevik jellegű továbbfejlesztésében látta a követendő példát, s szemben a Kautsky-féle ausztró-marxizmussal valamint a Kerenszkij-féle polgári demokratikus kísérlettel az orosz októberi forradalomban fedezte fel azt a világtörténelmi példát, amelyet a magyarországi átalakulásnak is követnie kell. Kassák a *Ma Harmadik Világszemléleti Különszámában*, amelynek első lapját Lenin portréja díszítette, Mácza János fordításában közreadta a szovjet alkotmány tervezetét. Az aktivizmusról tartott előadásában is az orosz példa követése mellett nyilatkozott: „Keletről megindult a cselekvés tűzvonala, amely nem nacionalista körforgás, nem csak az egyhelyben mélyrefúrás, hanem a tovább harapódzó tűz életlehetősége, amelybe az egész világ proletariátusának bele kell lendülnie. Tény, hogy Kautsky skrupulusai ellenére is az orosz bolsevikiek a tiszta osztálytudat erejével a nemzetközi proletariátus részére megadták a szemléltető oktatást. A munkásság felszabadulására nincsenek más segítő erők a maga erejénél és más vezető út, mint a diktatórikus osztályforradalom.”⁸

Kassák az orosz októberi forradalom követése mellett érvelt, a szerveződő magyar kommunista mozgalommal mégsem tudta teljes mértékben azonosítani magát, mégpedig valószínűleg azért, mert nem volt igazán meggyőződve a megalakuló párt vezetőinek rátermettségéről. Önéletrajzi regényének a magyar kommunista mozgalom első lépéseit felidéző részletei legalábbis erről tanúskodnak: nem érzett feltétlen bizalmat sem Kun Béla, sem Szamuely Tibor, sem Korvin Ottó személye iránt, és mindinkább tartózkodással figyelte azokat a gyűléseket, amelyek Visegrádi utcai lakásának bérbe adott helyiségeiben folytak. Mint ismeretes, ott alakult meg a Kommunisták Magyarországi Pártja, s ott tartották első összejöveteleiket a Tanácsköztársaság későbbi vezérei. „A nagyteremből – írja

⁷ Ma 1919. ápr. 10. 46.

⁸ Uo.

önéletrajzában – halljuk Kun Béla szónoklatát. Nyershangú, bötörkű ember. Csak úgy dől belőle a szó. Nem magvas beszéd ez, hanem bátor, gyűlölettel és lelkesedéssel megduzzadt szónoklat. Áradnak belőle a mondatok, mintha sohasem akarna vége szakadni a beszédének. Előttünk új ez a hang, és nem szimpatikus. [...] Alig tudok valami tartalmat kibogozni ebből a szóáradatból, de úgy látszik, a hallgatóság megérti a szónokot.⁹ Vélhető, hogy ezt a kevésbé rokonszenvező ábrázolást a Kassák és Kun között bekövetkezett későbbi éles vita eredményezte, nem egészen így történt: az avantgarde mozgalom vezéregyénisége már eleve bizalmatlanul figyelte azt a politikai fegyelmet és centralista irányítást, amelyet a szerveződő párt követelt és képviselt. Kassák egyszerűen szocialistának tekintette magát, és lényegében elutasította a politikai pártok tevékenységében testet öltő stratégiákat, a hatalmi rendszerek kiépítését, noha a Kommunista párt célkitűzéseit általában elfogadta, miközben a szociáldemokráciának a célját is elvetette. Jól rávilágít erre az a Hevesi Gyulával folytatott beszélgetés, amelyet ugyancsak az önéletrajzi regény örökölt meg: „Kár minden szóért. Én állandóan a forradalomról és a szocializmusról beszélek, ő a szocializmust mint eszmét szétdarabolja, és fölösztja a pártok között. Jelszavakon és irodai téziseken lovagol. Én szocialistának vallom magam, ő kommunistának nevezi magát, és engem mindenáron szociáldemokratának minősít. Tiltakozom ellene, de ugyanúgy tiltakoznám az ellen is, ha kommunistának nevezne. Amit eddig a marxizusból tanultam, annak alapján úgy vélem, a kommunista párt csakúgy, mint a szociáldemokrata párt nem egyéb gyakorlati eszközöknél és bizonyos körülmények között, bizonyos emberek vezetésével egyik éppen olyan káros munkát végezhet az eszme égése alatt, mint a másik.”¹⁰ Valójában ezt a véleményt képviselte az aktivizmus feladatait vizsgáló korabeli előadásában is: „A szociáldemokrata párt az államhatalmat az uralkodó egyember kezéből átmentette a polgári köztársaság kezébe; a kommunista párt ma hivatva van ugyanennek a hatalmi formának teljes megsemmisítésére és a felelőtlen parlament helyett a proletárság tanácsainak felállítására. Amit itt mi hangsúlyozni akarunk, az az, hogy végeredményében a gazdasági harcon túl az utóbbi mozgalom is, mint pártmozgalom, a kormányhatalomért csinál politikát, hogy az ő szovjetideáljuk is, a forradalom szempontjából, egy konzervatív hatalmi szervet jelent, nemcsak a jobboldali ellenforradalom, hanem a továbbélni akaró baloldali forradalommal szemben is.”¹¹ Kassák a szerveződő kommunista párttal szemben is az aktivisták állandó és folyamatos forradalmiságának – egy kulturális és morális értelmű forradalomnak – a tanításait hangoztatta. „A pártok forradalma – folytatta előbbi fejtegetését még nem a nagy univerzális élet megkívánásának forradalma. A pártoknak, a legtöbbet akaróknak is, hatalmi érdekeik vannak, és ezeknek az érdekeknek a beérésekor mintegy a burzsoá meglegedés alapján biztosítani akarják a forradalom eredményeit – és ez az egyensúlykeresés az eredmények kihasználásához a pártok életének befejezését jelenti. Azét az életét, amely a forradalmárok diktatúra elleni lázadásával kezdődik, és a forradalom elleni diktatúra megteremtésével hal meg. Az élet érdekessége a pártok spekulatív forradalmán túl tehát a létezés forradalmának végnélküliségében van. Ez a forradalom a tudatosodó élet forradalma, és túl a gazdasági és politikai harcokon az ember önmagára találásáért harcol.”¹²

A Kassák és a kommunista mozgalom nézetei között kialakult ellentétek mélyebb magyarázatát – nem egészen egybehangzó módon – megadta már a korábbi szakirodalom is. József Farkas arra hivatkozott, hogy a magyar avantgarde mozgalom „állásfoglalásának a konkrét politikai tartalmát a proletárdiktatúra támogatásában, de ugyanakkor *hatról való meghaladása kísérletében* jelölhetjük meg. Kassákék álláspontját részben az magyarázza, hogy kettévontták a kommunisták küzdelmét az emberiség felszabadításért az osztály nélküli társadalom megteremtésének programját csupán a gazdasági és politikai felszabadításért folytatott harcnak fogták fel, amelyet a párt vezet, s amelyet ők írói eszközökkel támogatnak is, de a szocialista gazdasági alap megteremtése után az ember belső átalakításának forradalmi feladatát már az aktivista írók és művészek számára tartották fenn.”¹³

⁹ *Egy ember élete*. 2. köt. 458–459.

¹⁰ Uo. 450.

¹¹ Ma 1919. ápr. 10. 49.

¹² Uo.

¹³ *Proletárforradalom avantgarde és tömegkultúra* in JÓZSEF Farkas, *Írók, eszmék, forradalmak*.

Szabolcsi Miklós pedig arról beszélt, hogy a kétféle álláspont között bizonyos funkciómegoszlás történt, ugyanakkor ennek a megoszlásnak csupán stratégiai értelme lehetett, s az adott helyzetben nem szolgálta a tanács hatalom megerősítésének ügyét, sőt magát a Kassák-féle irodalomfelfogást anarchista, irracionalista és misztikus nézetek terhelték meg, mint Szabolcsi Miklós kifejti: Kassákék „az » ember örmagára találását «, a » kollektív individuum« kifermálását a » pártok forradalmával « szemben, sőt, a » humanizmuson túl « óhajtkák megvalósítani – félreérthetetlen anarchista, sőt, irracionalista és misztikus elemekkel.¹⁴ A magam részéről inkább a József Farkas által kifejtett nézetekkel értek egyet, s úgy gondolom, hogy Kassák és a Ma körének állásfoglalásait elsősorban az irodalom távlatosabb – a szocialista társadalom felépítésének stratégiai céljaival összefüggő – feladatai ösztönözték, s az anarchista, irracionalista és „misztikus” mozzanatok inkább az avantgarde szellemében fogant kiáltványok frazeológiájának, mint filozófiájának részei voltak.

Kassák még a márciusi fordulat előtt leszögezte a maga és mozgalma művészetpolitikai nézeteit, kidolgozta szerkesztői stratégiáját, és mint láttuk, ez a stratégia meglehetősen eltért a Tanácsköztársaság későbbi vezetőinek művelődéspolitikai elképzeléseitől. Ugyanakkor egyetértéssel üdvözölte a forradalom radikális továbbfejlődését, midőn március 19-én este – Lukács Györgynek a régi képviselőházban tartott előadása közben – a proletárdiktatúra kikiáltásáról értesült. A Ma *Májusi Demonstratív Különszámban*, amelyet Uitz Bélával közösen szerkesztett, *Testvérek!* címmel tette közzé a folyóirat körül gyülekező írók és művészek felhívását: „1919. beteljesült májusán köszöntünk ember a világmegváltó forradalomban. Elindultál! Karod és eszed már formálja alád a jobb, a testvéresültebb élet gazdasági alapjait. Mi, fiatal művészek, a kultúra örök forradalmasítói, az *életteljesség* örömszói, a tisztultabb, keményebb, gondolkodóbb ember életformáját, az új művészetet demonstráljuk elétek! Túl a feminin és félszeg siránkozásokon az erőt, a megállás nélküli harcot, mint a teremtés legmaximálisabb lehetőségét hirdetjük. [...] Forradalmár testvéreink! Ma a világ minden városában rólátok és a ti szebb életetekért zendül fel az öröm májusi himnusza. A velünk egyhitű költők mindenütt az új életet énekelik forrongó testvéreitek előtt. Az ő hangjukkal, a mi hangunkkal, mely egy, köszöntünk benneteket a harc és a gondolat vörös perspektívájában!”¹⁵ Ugyanebben a különszámban jelent meg ismét az Ifjúságunk Országos Szövetsége megalakulása, 1918. december 30. után röviddel írott *Fiatal munkás* című költeménye, mely a forradalom jövőjébe vetett hitét fejezte ki:

Indulni akarunk a magas töltésen.
Lent eszelősen összerosakodtak a partok.
De mi ismerjük a célt.
Hitek máglyáznak.
Máglyák énekelnek.
Cél! Cél!
Az élet boldog zászlói játszanak a perspektívában.
Ó, megtalált fiatal testvérem.

Hasonlóképpen történelmi bizakodását szövegezte meg az *1919. március* című, ugyancsak korábban írott és folyóiratban egyszer már megjelentetett költeménye:

Gyujtságotok föl a bús szemeteiket, kapuzzátok ki az elszamosodott füleiteket,
s tudjátok meg, hogy semmi nincs fontosabb a ti megkívánt életeteknél
s ha úgy kell, fordítsátok érte fejtetőre a világot,
heréljétek ki a bankokat és fojtsátok meg a munka utálatos tiszteletét.
Mutassátok meg a minden visszáját, ahol csírázik a rend
s a ti fanatikus eszetek ragyog fölötte, mint a nap.
Köszöntöm a ti fölrakétázott aranynapotokat,
mely alatt diadalt szülnék a felforrt márciusok

¹⁴ A *Tanácsköztársaság irodalma* SZABOLCSI Miklós, *Változó világ szocialista irodalom*. Bp. 1973. 110.

¹⁵ A Ma 1919. Májusi Demonstratív Különszáma. (1919. máj. 1.)

s a gyűlölet gejzírjei körül holnap felemberesednek a munka megcsökönyösödött barnai.
Mert ez a törvény.
Ember.
Reggel reggeledik.
A nap vörösen összekongat a földdel.

A forradalom továbbfejlődését és teljesebb kibontakozását örömmel üdvözölte Kassák, s hamarosan tagja lett az egyesült pártnak, mindazonáltal fenntartásait nem adta fel. A márciusi fordulat politikai körülményei, pontosabban a kommunista párt vezetői által követett taktika elégedetlenséggel töltötte el. Önéletrajzi regényében legalábbis arról beszél, hogy kétségeket érzett a kommunista és a szociáldemokrata párt egyesülésével, a közös vezetés működőképességével szemben: „Úgy látom – érvelt a Ma munkatársai előtt –, abban a pillanatban, mikor a kommunista vezetők paktumot kötöttek a szociáldemokratákkal, félredobták a saját programjukat, és ezzel mintha eleve megásták volna ennek a forradalomnak a sírját. A kommunista párt még nem készült föl arra, hogy a hatalmat egyedül birtokolni tudná, s ez egyben azt jelenti, hogy a szociáldemokraták az erősebbek. Hogyan fog megalakulni az új kormány? A szociáldemokratákkal vegyesen, s ez a felemás alakulat lehangol engem, és végtelenül bizalmatlanná tesz. A kommunisták meggondolatlanul mohók voltak. Meg kellett volna várniok, hogy a szociáldemokraták köréből alakuljon meg az új kormány, s hogy a kormány intézkedései ellenére a munkásság kiszabadítsa őket a börtönből. Úgy érzem, ez a forradalom nagyon is olcsó mulatság, és hiába a paktum a vezetők között, a munkásság testvérharca ezzel nincs elintézve.”¹⁶ Éppen ezért úgy gondolta, hogy a Mának továbbra is a pártpolitikától függetlenül kell a társadalom forradalmi átalakítását, a tömegek forradalmi cselekvőkészségének mozgósítását szolgálnia. Kassák és több munkatársa tagja volt a pártnak vagy a kommunista ifjúsági mozgalomnak, s dolgoztak a tanácskormány intézményeiben is, művészi függetlenségüket azonban meg akarták tartani. Mikor a folyóirat munkatársai közül többen azt kívánták, hogy az aktivista csoport hagyjon fel a lapszerkesztéssel, és jelentkezzék szolgálatlételre a párt vezetőségénél, Kassák kategorikusan elvetette ezt a javaslatot, mégpedig a következő indoklással: „Szerintem a mi mozgalmunkra csakúgy szükség lesz, mint ahogyan szükségesnek láttuk eddig. Biztos vagyok benne, hogy nem kerültünk ellentétbe a forradalom vonalával, kötelességünk tehát, hogy minden alkalommal és minden módon szót emeljünk az eszközök tisztaságáért és a helyes célok irányában.”¹⁷ Ennek az elhatározásnak a jegyében vállalt Kassák szerepet a Ma szerkesztése mellett a Tanácsköztársaság intézményeiben is: Kunfi Zsigmond javaslatára először a Közoktatásügyi Népbiztosság plakátcenzora, majd a Reinitz Béla által irányított színházi bizottság munkatársa lett, emellett az Írói Direktórium tagjaként is tevékeny munkát végzett. Azt a Révai József által kezdeményezett javaslatot azonban erőlesen elhárította, hogy a Ma mint a tanácskormány hivatalos irodalmi lapja működjék tovább: „Köszönöm – mondotta –, nem akarok hivatalos szerkesztő lenni. A lapot szüntessék meg, vagy vegyék el tőlem, ehhez megvan a módjuk, de szerkeszteni csak akkor fogom, ha meghagyják a mai keretei között.”¹⁸

3.

Kassák és a Ma helyzetét az első hetekben azok a támadások szabták meg, amelyek a szociáldemokrácia részéről érték az avantgarde irodalmat és művészetet. A szociáldemokraták kulturális politikája már korábban is értetlenül és idegenkedve figyelte az avantgarde törekvéseket, és ennek nemcsak az az ízlésbeli konzervativizmus volt az oka, amely egy évtizeddel korábban Csizmadia Sándort és Farkas Antalt helyezte Ady elé, hanem a szűken értelmezett „pártérdek” és a Népszava korábbi írói iránt megmutatkozó elfogultság is, illetve az a folyamatos kritika, amely a Ma írói részéről érte a szociáldemokráciát. Így azután a Tanácsköztársaság kikiáltása után, midőn Kassák és hívei abban a meggyőződésben fogtak munkához, hogy az ő munkásságukat és elveiket igazolták a forradalmi idők, s tevékenységükhöz, például a Ma immár kéthetente és nagyobb terjedelemben való megjelentetéséhez,

¹⁶ Egy ember élete. 2. kötet. 497.

¹⁷ Uo. 498.

¹⁸ Uo. 521.

a matinék és kiállítások kedvezőbb körülmények között történő megrendezéséhez a hivatalos kultúrpolitikától, személy szerint Lukács Györgytől hathatós segítséget kaptak, a volt szociáldemokrata vezetők kezében lévő sajtóorgánumok – a Népszava és Az Ember – durva támadások intéztek a Ma írói és művészei ellen. Április 15-én Kéri Pál *Máca!* című írása gúnyos modorban támadta meg az avantgarde mozgalmat: „Máca és Kassák – egy világirodalom-boldogító, télen-nyáron mezítláb és hajadonfő járó, fekete inges magántudós-irány képviselői, akik futuristák, szimultanisták, aktivisták, individuális anarchisták voltak, aszerint, hogy melyik szó tetszett meg nekik jobban, mindig azonban tehetségtelenek, műveletlenek és zavarosfejúek és akikről máig hiába kutatjuk, hogyan juthattak az anarchiával és futurizmussal a kommunista mozgalom élére, hacsak Lukács György nem hozta őket magával sznob uszályában.”¹⁹ Az Ember cikkírója támadta a tanács hatalom művelődéspolitikájának irányítóit is, Lukács mellett Balázs Bélát, akit ugyancsak tehetségtelennek nevezett, Lukácsról pedig azt állította, hogy miután „a pesti milliomosfiak elég gyakori, maga se tudja, mi után való hisztériás honvágyából, a forradalmi kommunizmusában megtisztult, nem mulasztotta azonban el magával hozni milliomoskorából való irodalmi mulattatóit és kísérleti nyulait.” Kéri Pál cikkét még aznap megtárgyalta a Sajtódirektórium, s az elnöklő Vágó Béla belügyi népbiztos felvetette Az ember betiltásának lehetőségét, elsősorban a Lukács György ellen intézett támadás miatt. Ugyanakkor „nyomatékosan hangsúlyozza, hogy az új irodalmi irányzat, a »Ma« című folyóirat körül csoportosuló gárda egyáltalában nem kicsinyelhető le, teljesen indokolt és mély művészi tartalommal bíró mozgalom, amelyhez hasonló az orosz forradalomban észleltünk. Ebből egy új, értékes művészi irány fejlődött ki.”²⁰ Az Embert Göndör Ferenc és Bíró Dezső vette védelmébe, az utóbbi azzal a javaslattal, hogy a lap működését a továbbiakban vessék cenzúra alá. Visszautasította Kéri Pál írását a Vörös Újság is, amelynek névtelenül megjelent április 16-i cikke, mint a kutatások kimutatták, részben Révai József műve volt. Az igen élesen fogalmazott vitacikk „nyílt, hangos és vakmerő ellenforradalmi” propagandával vádolta a korábban a polgári újságírásban szerepet játszó Kérit, egyszersmind határozottan állt ki Lukács György védelmében: „Lukács György elvtársunk otthagya a tudós olvasószobáját, otthagya az egyetemi katedrát, otthagya a művészetet, és elment becsületesen, tiszta lélekkel, erkölcsösen, *Úgy ahogy tudományos meggyőződése diktálta, szolgálni a forradalom ügyét, a proletariátus ügyét, az emberiség ügyét.*”²¹

A Vörös Újság cikkét a sajtóvita további kibontakozása követte. Először Göndör Ferenc, Az Ember szerkesztője vette védelmébe a lapjában megjelent állásfoglalást. A Népszava április 16-i számában *Kik akarják diktálni a proletárirodalmat?* címmel megjelent vitacikkében a munkástömegek irodalmi ízlésére hivatkozva utasította el a Ma körül gyülekező írók törekvéseit: „nem igaz, hogy a Tanácsköztársaság nevében bárkinek is joga volna mesterségesen tenyészteni és uralkodóvá tenni azt az irodalmi és művészeti irányt, amellyel szemben a tömegek teljességgel értetlenül és részvétlenül állnak, és amely hangos derültségnél egyebet idáig nem igen eredményezett az illusztris szerzők számára.” A Lukács György elleni támadást azonban ő már nem ismételte meg, sőt Kunfi Zsigmond népbiztos mellett magát Lukácsot szólította fel arra, hogy „megtisztítsa a proletárirodalmat és művészetet a beözönlő lármás zöldségtől, és teremtsen itt értelmes, komoly és valóban forradalmi proletárirodalmat és művészetet.”²² Erre az írásra a Vörös Újság április 17-i számában *Letörni a kultúrellenforradalmat* címmel Révai József válaszolt, s visszautasítva Göndör Ferenc érvelését nemcsak Balázs Bélát vette védelmébe, hanem a Ma íróit is, megállapítván egyúttal azt is, hogy az avantgarde nem jelenti a tanács hatalom hivatalos irodalmi és művészeti irányzatát: „A »Ma« című folyóiratról lehet irodalmi vitát folytatni. De hazugság az, ferde és rosszhiszemű az a beállítás, minthogyha a Ma íróinak művészi propagandája hivatalos propaganda volna. Ez a Ma folyóiratnak a közoktatásügyi népbiztossággal

¹⁹ Az Ember 1919. ápr. 15.

²⁰ *Részletek a Sajtódirektórium üléseinek jegyzőkönyvéből* in „Mindenki újakra készül. . .” Az 1918/19-es forradalmak irodalma. (Szöveggyűjtemény). Szerkesztette JÓZSEF Farkas. 4. köt. Bp. 1967. 795.

²¹ *Letörni a kultúrellenforradalmat*. Vörös Újság 1919. ápr. 16. révai részleges szerzőségéről: JÓZSEF Farkas, i.m. 955.

²² Népszava 1919. ápr. 16.

semmiféle vonatkozásban nem álló propagandája.” Sőt ehhez még a következőket tette hozzá: „A közoktatási népbiztoságnak mindmáig hivatalos programja nem jelent meg. [...] A pártirodalom még nem jelenti a művészetet! Freiligrath, Marx kortársa lehetett igen jó forradalmár, de igen rossz költő volt. És ugyanígy meg lehetne nevezni a pártköltők közül sokat, akik szintén igen rossz költők, akármennyire is benne van a verseikben a forradalom szó. Mindenesetre szívesebben vesszük, hogy ha olyanok intézik a művészeti ügyeket, akik *amellett*, hogy jó művészek, jó szocialisták is.”²³ Erre a vitacikkre Göndör Ferenc a Népszava április 17-i számában *Ne bántsd a Máczát!* címmel válaszolt, s igen indulatosan elutasítva a Vörös Újság érvelését megismételte korábbi vádjait és szidalmait a Ma tábora ellen.²⁴ A Nyugatnál és a Mánál induló Rozványi Vilmos a Vörös Lobogó április 17-i számában Az Ember cikkíróját minősítette „irodalmi irigységekkel terhelt újságíróknak”, aki egy „korrupcióra berendezett társadalmi rend” hagyományai szerint „régikori erkölcsstelen fogásokkal” él.²⁵ A mindinkább személyeskedő összecsapássá vált vitát Lukács György *Felvilágosításul* című, a Vörös Újság április 18-i számában megjelent nyilatkozata zárta le, amely Révai előbb idézett cikkéhez hasonlóan, ugyancsak visszautasította azt a nézetet, hogy a Ma a proletárdiktatúra hivatalos irodalmi iránya volna, egyszersmind igen határozottan fejezte ki azt a véleményt, hogy a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának minden valóságos értéket támogatni kell: „A Közoktatásügyi Népbiztos semmiféle iránynak vagy pártnak irodalmát hivatalosan támogatni nem fogja. A kommunista kultúrprogram csak jó és rossz irodalmat különböztet meg és nem hajlandó sem Shakespeareat, sem Goetheit félredobni azon a címen, hogy nem voltak szocialista írók. De nem hajlandó arra sem, hogy szocializmus címen ráeressze a dilettantizmust a művészetre. A kommunista kultúrprogram az, hogy a legmagasabb és legtisztább művészetet juttassa a proletariátusnak és nem fogja engedni, hogy politikai eszközzé rontott vezércikk-poézissal pusztítsák az ízlését. A politika csak eszköz, a kultúra a cél.”²⁶ Lukács nyilatkozata mellett a következő hivatalos közlemény jelent meg a Vörös Újságban: „A Magyarországi Szocialista Párt vezetősége csütörtöki ülésén »Az Ember« című lap legutóbbi számában »Máca« címen megjelent cikk ügyét tárgyalta, amelyben Lukács György népbiztos elvtársat *minősíthetetlen és hazug támadás érte*. A párt vezetősége a legélesebben visszautasítja és elítéli ezt a támadást és teljesen azonosítja magát Lukács György népbiztos elvtárral, aki eddigi működésével teljesen beigazolta, hogy joggal került a munkásmozgalomban őt megillető helyre. Mivel pedig »Az Ember« szerkesztője, Göndör Ferenc elvtárs azonosította magát a jelzett minősíthetetlen támadásokkal, a párt vezetősége a Kormányzatának a *nevezett lap beszüntetését javasolja*.”²⁷ A Lukács-nyilatkozatot és a hivatalos állásfoglalást a Népszava is közölte, a következő megjegyzés kíséretében: „Ezekkel a nyilatkozatokkal – bár nagyon sok elvtársunk részt akart venni a vitában – a »Máca« címmel megindított polémiát befejezzük. Félreértések eloszlátására ki kell jelentenünk, hogy a *Népszava* csak az irodalmi bírálatnak adott helyet, de nem azonosította magát azokkal a vádakkal, amelyeket Lukács népbiztos elvtárs ellen emeltek.”²⁸ A Kormányzatának ezt követve betiltotta Göndör Ferenc lapját, majd Weltner Jakab, a Népszava felelős szerkesztője közbenjárására május végén ismét engedélyezte megjelenését. Göndör ekkor felhagyott a Lukács György elleni támadásokkal, annál hevesebben támadta Balázs Bélát, Kassák Lajost, Kahána Mózes, Kudlák Lajost és *Ez kell a proletárnak* címmel május 29-én gúnyos hangú cikkben elevenítette fel az avantgarde irodalom ellen hangoztatott korábbi vádakát. Erre az újabb támadásra válaszolt Kahána Mózes *A »Máca« -t több ízben ért támadásokról* című írásában; ő már némi fölényrel utasította vissza az elhangzott vádakát, az érvelés helyett inkább az avantgarde irányzat célkitűzéseit magyarázta: „A Ma folyóirat céljának morális és művészetbeli tartalma van, amely részek elválaszthatatlan egységet képeznek, és amely egységnek éppen az a legelőbbre tolt plasztikai pontja, hogy együvértartozónak ismeri a legtisztább moralitást és a művészetet.”²⁹ A szociáldemokrácia és az

²³ Vörös Újság 1919. ápr. 17. Révai József szerzőségéről: JÓZSEF Farkas, *i.m.* 959.

²⁴ Népszava 1919. ápr. 17.

²⁵ Vörös Lobogó 1919. ápr. 17.

²⁶ Vörös Újság 1919. ápr. 18.

²⁷ Vörös Újság 1919. ápr. 18. Vö. JÓZSEF Farkas, *i.m.* 964.

²⁸ Idézi József Farkas, *i.m.* 964.

²⁹ Ma 1919. jún. 1. 141.

aktivisták között kiobbant vita ezzel azonban még nem ért véget. Az Ember 1919 június elejétől több cikkben támadta a Ma körül gyülekező festők és grafikusok plakátművészetét, különösen Uitz Béla munkásságát.³⁰ Kassákéknak azonban ekkor már olyan polémiára kellett figyelmüket fordítaniok, amely politikailag jóval súlyosabban veszélyeztette az avantgarde ügyét.

A Ma tábora ellen irányuló újabb támadást ugyanis maga Kun Béla, a Tanácsköztársaság politikai vezetője indította, mégpedig az Országos Pártgyűlés, azaz a pártkongresszus szónoki emelvényéről. Az egyesült párt első kongresszusa 1919. június 12-én nyílt meg a Parlamentben, s előadói beszédében Kun Béla a proletárdiktatúra megerősítésének azokat a feladatait összegezte, amelyeket a külső katonai intervenció és a belső ellenforradalom veszélye megjelölt. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos ezt követve bírálta azt az erőszakot, amelyet Kun szerint a diktatúrának szellemi téren is alkalmaznia kell. „A szellemi élet, kultúra tudomány, irodalom és művészet terén – jelentette ki – az erőszak alkalmazásának helye egyáltalán nem vagy csak a legkisebb mértékben és végső szükség esetén lehet. Szerintem a tudomány, irodalmi és művészeti élet a szabadságnak egy bizonyos léghőre nélkül ki nem fejlődhetik...³¹ Kunfi érvelését viszont Lukács György, Alpári Gyula és Rákosi Mátyás utasította vissza,³² majd a pártkongresszus második napján Kun Béla is bírálatnál szólott róla, s ennek a bírálatnak a során, csak úgy mellékesen, élesen elítélte az avantgarde irodalom törekvéseit is: „Egészen kétségtelen dolog, hogy a diktatúra nem túlságosan alkalmas az individuális szabadság kifejlődésére, nem túlságosan alkalmas arra, hogy az egyéniség szabadon kibontakozhassék. Ámde az a szellemi élet hanyatlott le, az a kútmérgező szellemi élet, amely a burzsoázia szolgálatában állott, amely a burzsoá állam erőszakszervezete volt és az a része, amelyet burzsoá szépirodalomnak neveztek. Új szellemi életnek, új kultúrának kell támadnia magából a proletariátusból és én bízom a proletariátus termelő erejében, abban a termelő erőben, amely intézményeket lerombolt és intézményeket alkotott, hogy meg fogja találni a szellemi élet terén is a maga kivirágását. Kétségtelen, hogy ez nem a Ma irodalma, amely a burzsoá dekadencia terméke. Új szellem fog megnyilatkozni, a proletár szellemi élet terén, amelyből a proletariátus osztályának szelleme fog kivirágozni.”³³ Ezzel a nyilatkozattal a magyar avantgarde egészen új és igen kedvezőtlen megvilágításba került. Göndör Ferenc hetilapja sietett is megállapítani: „Alaposan elbántak a Ma című vicclappal és híres gárdájával a szocialista párt kongresszusán.”³⁴ Kun kétségtelenül politikai hibát követett el, midőn a Ma körül gyülekező táborot ilyen határozottan és durván kitessékelte a szocialista irodalomból, s emellett megtörte a tanácskormányának azt a kiegyensúlyozott s elvi alapokra épült kultúrpolitikáját is, amelyet korábban Lukács György képviselt.³⁵

Az országos pártfórumon elhangzott elutasító bírálatra Kassák Lajos *Levél Kun Bélához a művészet nevében* című tanulmánya válaszolt, amely a Ma június 15-i szám mellett valamivel később, némiképp módosult szöveggel, a cenzúra megkerülésével külön röpirat formájában is megjelent.³⁶ Kassák jogosan hivatkozott az aktivista írócsoport forradalmi érdemeire, így a háborúellenes mozgalom támogatására, illetve arra, hogy ez a csoport is követelte a polgári demokratikus forradalom felváltását a szocialista forradalommal. Továbbá hivatkozott a nemzetközi avantgarde irányzatnak azokra a képviselőire – Henri Guillbeaux-ra, Franz Pfemfertre, Ludwig Rubinerre, Ivan Gollra, Alekszej Remisovra és Ottokar Březinára – akik a francia, a német, az orosz és a cseh kommunista mozgalomban fejtik ki politikai

³⁰E cikkek értékelését ld. SZABÓ Júlia, *A magyar aktivizmus művészete 1915–1927*. Bp. 1981.

79.

³¹Népszava 1919. jún. 13. Vö. JÓZSEF Farkas, *l.m.* 461.

³²Idézi JÓZSEF Farkas, *l.m.* 1027–1028.

³³Vörös Újság 1919. jún. 14. Vö. JÓZSEF Farkas *l.m.* 463.

³⁴Az Ember 1919. jún. 19. Idézi JÓZSEF Farkas, *l.m.* 1029.

³⁵Erre JÓZSEF Farkas mutatott rá *Proletárforradalom, avantgarde és tömegkultúra c.* tanulmányában, *l.m.* 251.

³⁶Ma 1919. jún. 15. 146–148.

tevékenységüket. Ugyanakkor ismét leszögezte az avantgarde irodalomnak és művészetnek azokat a távlatosabb céljait, amelyek nem illeszthetők be egyszerűen a forradalmi pártok közvetlenül politikai célkitűzései közé: „minden pártpolitikán, nemzeti és faji ideológián túl a soha be nem érhető végcél felé indítottuk el harcunkat az emberért, akiben a világ képe él. És mindezt nem burzsoá dekadenciából, nem bolondulásunkban magunkra hagyatottan, hanem a békéért indított harcnak azzal a hitével, amilyen harccal és hittel ugyanazt gondolták végigcsinálni az orosz bolsevikiek a politikában.” Végül pedig, utalva arra, hogy Kun Béla művészetelméleti felkészültségét nem tekinti vitathatatlannak, tárgyilagos megítélést kívánt, éppen a forradalom mögött felsorakozó szellemi erők egységének fenntartása érdekében: „Önt mint politikust a legnagyobbak közül valónak tiszteltem, de engedje meg, hogy kétségeim legyenek művészeti felkészültsége iránt. Ezen a ponton mi, akiknek politikai nézeteink, helyesebben világszemléletünk a proletariátus felszabadításának szempontjából semmiféle váddal nem illethetők és mégis csak minden életünkkel művészek vagyunk, mesterségünk fölött a kritikára tehát elsősorban vagyunk hivatottak. Ebben a komoly hitünkben kérjük önt a forradalom megbonthatatlan ívelése érdekében, hogy művészetről szólását tárgyilagos alapokról indítsa el, mert pillanatra se felejtjük, hogy a fölületes kritika nem nekünk, személyeknek, hanem a forradalom kiteljesülésének árt.” Hasonló érvek hangoztak el Szélpál Árpád *Kun Bélának* című, az előbbinél jóval indulatosabban érvelő írásában. Ez a nyílt levél ugyancsak a pártművészet elvét utasította el: „Igaz az, hogy pártokhoz sohasem tartoztunk, mert a pártot a forradalmak konzerválóinak tartjuk és tiltakoztunk minden pártművészet ellen, mint a művészet forradalmi erejének elsikkasztása ellen. De tiltakozunk minden osztályművészet ellen is, mert a művészet mindig forradalmat jelent, tehát nem egy osztály szellemi szükségletének passzív kielégítését, hanem az egész emberiség aktív életformáját, mely szükségképpen mindig előtte jár a tömegeknek.”³⁷ A kialakuló sajtóvitába – Kun Béla állásfoglalásával egyetértve – Szakasits Árpád kapcsolódott be, aki elsősorban a közérthetőség eszménye jegyében ítélte el a Ma törekvéseit.³⁸ Ugyancsak elítélte az aktivisták programját az Ifjú Proletár névtelen cikkírója, midőn Barta Sándor *A kultúrájában forradalmasított emberi* című 1919 májusában tartott előadásával foglalkozott.³⁹

Kun Béla és Kassák Lajos vitájában kétségtelenül két határozott és egymástól eltérő álláspont került szembe: Kun Béla a tömegkultúra eszményét s a már korán feltetsző „proletkultus” nézeteket, Kassák az avantgarde művészetelméletét, az irodalom függetlenségének elvét képviselte, s az adott igen feszült történelmi-politikai helyzetben Kun a közvetlen társadalmi feladatokra, az intervenció és az ellenforradalom elleni küzdelemre akart mozgósítani, Kassák az emberi lélek átalakítását, forradalmasítását követelte, a két álláspont a gyakorlati kultúrpolitika síkján nem is találkozhatott. Az így kialakult vita igen merev, végletesnek tetsző álláspontokat tükrözött, keretei között mégsem kommunista és antikommunista pozíciók ütköztek meg egymással, inkább a forradalmi baloldal két lehetséges művészetelméleti és kultúrpolitikai álláspontja, amelyek közül ma már inkább a Kassák által képviselt nézeteket fogadjuk el. Ugyanakkor az is igaz, hogy Kassákék a Ma világszemléleti különösségeinek, Uitz Május 1. megünneplésére készített pannóinak és toborzóplakátjának, valamint Kassák több versének tanúsága szerint a mindennapi gyakorlatban a deklarált elveknek bizonyos mértékig ellentmondva már korábban vállalták akár a közvetlen mozgósítás feladatát is.⁴⁰ A lezajló vita éppen ezért nem akadályozta őket abban, hogy továbbra is magukénak vallják a Tanácsköztársaság távlatosabb célkitűzéseit, és vállalják a kultúrpolitikai munkában való közvetlen részvételt. Kassák tagja maradt az Irói Direktóriumnak a Ma július 1-én megjelent utolsó forradalmi száma pedig több közleményben – például Rosinger Andor *A proletárforradalom célja* című tanulmányában, Szélpál Árpád, Enders Ervin és főként Kassák Lajos verseiben – kiállt ezek mellett a célok mellett, sőt a *Vörös katonához* című Becher-vers közlésének tanúsága szerint vállalta a honvédelemre való közvetlen mozgósítást is.

³⁷Uo. 178.

³⁸A Ma Uj Idők 1919. július 10.

³⁹Aktivizmus avagy a kultúrájában forradalmasított ember. Ifjú Proletár 1919. július 20. Vö. JÓZSEF Farkas, *i.m.* 639–640. 1060. Barta Sándor előadása a Ma 1919. jún. 1-i számában jelent meg.

⁴⁰Erről SZABOLCSI Miklós írt, *i.m.* 111.

E szám szépirodalmi anyagából a vezércikk helyén közölt vers, a *Boldog köszöntés* megkülönböztetett figyelmet érdemel. Kassák ebben a költeményben ugyanis a kommunista ifjűmunkások június 20 és 22 között rendezett kongresszusának eseményeire válaszolt. Mint önéletrajzában írta: „üdvözlétét küldte az Ifjűmunkások Országos Kongresszusa, és nyilvánosan elítélte Kun ellenünk intézett támadását. Jólesett az ifjűság bátor szolidaritása. Anélkül, hogy előzőleg megbeszélést folytattam volna velük, kijelentették: amennyiben nekem bántódásom esne, kilépnek az ifjűmunkások szervezetéből, és új független kommunista szervezetet alakítanak.”⁴¹ Ez a tudósítás csak részben felelt meg a történeteknek, ugyanis mint Svéd László már hivatkozott tanulmánya igazolta, az ifjűmunkások kongresszus egyáltalában nem ítélte el Kun Béla állásfoglalását, már csak azért sem, mert ez az állásfoglalás szóba se került a viták során, emellett a tanács hatalom vezetőjének úgyszólván csorbíthatatlan tekintélye volt az ifjűsági mozgalomban. Kassák mindazonáltal joggal számíthatott a kongresszus küldötteinek, legalábbis ezek egy részének rokonszenvére és támogatására, minthogy az ifjűmunkásmozgalom képviselői a proletárforradalom eszmei célkitűzéseinek következetes harcosát tisztelték benne. Innen ered, hogy maga Kassák is szövetségeseinek, híveinek tudta az ifjűmunkásokat, illetve a fiatal értelmiségieket és diákokat. A Kun Bélához intézett válasz önálló füzetben történt kiadása ennek megfelelően külön passzusban foglalkozott az ifjűmunkások kongresszus tapasztalataival, s ez a bekezdés a vitáinak valamivel korábban megjelent folyóiratközlésekor még nem szerepelt. „Mintegy a máris lezajlott történelmi analógiaképpen idézem meg itt – olvashatók Kassák szavai –, szemben a felnőtt munkások pillanatnyi eredményekért taktikázó kongresszusával, az ifjűmunkások kongresszusának semerre ki nem téző célirányosságát. Amíg az egyik csoportnál a jobboldal adta meg a vezérhangot, addig a másik csoportnál a baloldal bontotta ki az örök forradalom: az aktivizmus lobogóját. Ha konklúziót akarunk levonni a tényekből – az abszolút forradalmisághoz mint életényeghez jutunk közelebb. Ezek a növendék emberek az ő burzsoá moráltól és burzsoá iskoláktól fertőzetlen lelkükkel már túl vannak az osztályharc végeredményei értékelésén, egy új kultúra megkóstolásával a teljes emberi újáteremtődés harcosai és épp ezért legszigorúbb és legkövetkezetesebb erői az osztályharcnak, mint a teljes felszabadulás történelmi előjárójának. És én örömmel idézem Ön elé ennek a nagyhitű generációnak tudatos és tiszta életigénylését: > Mi a proletárdiktatúrát csak az új forradalom gazdasági alapjának megteremtéséig akarjuk. < > A mi pillanatra sem föl nem adott célunk az ember individuális nevelésével beérkező önkéntes közösség.< Kedves Kun elvtárs, ez a hang egy a mi hangunkkal és csak úgy, mint a főntebb idézett művészek világszemlélete, az ő világszemléletük is egy a mi világszemléletünkkel. És mi hittel hisszük, hogy a lelkeknek ez a nagy magukra eszmélése, amely túl a faji, nemzeti és osztálykereteken egy univerzális kitérőközlésben közösködik – jelenti a forradalom etikai alapját és a gazdasági téren is biztos beérkezését . . .”⁴²

Az ifjűmunkásmozgalom iránt érzett rokonszervről azonban a legnagyobb erővel, a leghitelesebben maga a kongresszus hatására írott vers beszél. Magához a költeményhez mottót illesztett Kassák, ebben a következőt jelentette ki: „A forradalmi ifjűmunkások 1919 június 21-én tartott kongresszusának hatása alatt írtam azzal a harsanó örömmel, amit az ellenséges megrugdaltatások után az ő fanatikus hitük zubogtatott belém.”⁴³ Ez a társakra találó öröm szólt meg a nevezetes vers soraiban:

Mi ismerünk benneteket s arcunkon a ti sápadt arcotokkal énekelünk

a penészes iskolák, megörült gyárak és döglődő műhelyek felé:

Ő növendék emberek, megfertőzött hittel és a pubertás kék sarloival a szemetek alatt!

Ki ismeme titeket, az idő megjelölt küldötteit, ha mi nem ismeménk,

ki szólhatna hozzátok közelebből, mint épen mi,

akik se innen, se túl nem vagyunk a partokon.

Élet közepén, mint roppant vizek áradásában csak állunk

s homlokunkon a nagy vörös csillaggal énekeljük magunkat, akik ti vagytok.

⁴¹ *Egy ember élete* 2. köt. 595–596.

⁴² *Levél Kun Bélához a művészet nevében* Bp. 1919. A Ma kiadása 9.

⁴³ *Ma* 1919. július 1. 182.

A Kun Bélához intézett választ, különösen annak röpirat formájában történő közreadása miatt, végül is bizonyos adminisztratív intézkedések követték. Kassák önéletrajzi regényében arról beszélt, hogy a Mát kormányrendelettel betiltották, s midőn ezt követve kísérletképpen egy albumszerű füzet kiadásával próbálkozott, Pogány József népbiztos, a közoktatásügyi népbizottság irodalmi osztályának vezetője a következő szavakkal tagadta meg a kiadvány engedélyezését: „Többé egy sorukat sem szabad kiszedni és kinyomtatni!”⁴⁴ József Farkas mutatott rá arra, hogy a betiltás ténye bizonyos magyarázatra szorul. A Ma megjelenését ugyanis formálisan, illetve rendeletileg nem tiltotta be a Kormányzótanács, a folyóirat július 1-i számának megjelenése elé sem gördített akadályokat. Inkább más eszközökkel kívánta megtorolni a nyilvánosan elhangzó kritikai állásfoglalást. A Közoktatásügyi Népbizottság július 1-én levelet intézett Kassákhöz, és ebben kifogásolta a röpirat engedély nélküli megjelentetését, illetve „igazolójelentést” kért a szerzőtől, majd július 5-én rendeletet adott közre, amely tekintettel a papírhányra, minden addig megjelent lap és folyóirat munkájának folytatását új engedélyhez kötötte, s ennek az engedélyezési eljárásnak a keretében több sajtótermék – a Ma mellett a Nyugat és a Vasárnapi Újság – kiadását „szüneteltette”.⁴⁵ Ez a „szüneteltetés” lényegében a folyóirat megjelenésének megakadályozásával volt egyértelmű. A Tanácsköztársaság nemsokára bekövetkezett veresége miatt Kassák Lajos már csak bécsi emigrációjában jelentethette meg ismét folyóiratát, s itt az emigrációban ismét kiújultak a magyar avantgarde mozgalomnak és a kommunista művelődéspolitikának a későbbi évtizedekben is oly káros következményekkel járó ellentétei.

Béla Pomogáts

LAJOS KASSÁK DANS LES RÉVOLUTIONS

Lajos Kassák, la personnalité éminente des mouvements littéraires et artistiques de l'avant-garde hongroise, jouait un grand rôle dans la littérature révolutionnaire hongroise aussi. Lui et son camp saluèrent avec une grande joie, mais en même temps avec une critique aussi la révolution démocratique bourgeoise de Budapest, survenue après la défaite de la première guerre mondiale: ils exigèrent que la révolution se transformât dans une direction socialiste. C'est pourquoi, ils saluèrent avec un enthousiasme accru la révolution socialiste du mois de mars de 1919, la proclamation de la République des Conseils et le programme communiste de la reconstruction de la société hongroise. Mais, entre l'avant-garde hongroise et la dictature du prolétariat il y avait des divergences d'opinion à ce moment déjà, avant tout parce que les partisans de l'avant-garde n'acceptaient pas le rôle dirigeant du parti dans le domaine de la littérature, étant donné qu'ils donnaient à la littérature une tâche de longue perspective: la transformation morale de l'homme, et cela, selon leur opinion, n'était pas compatible avec l'acceptation de la direction du parti. Au commencement, les discussions ne déroulaient pourtant pas entre le mouvement d'avant-garde et la politique de culture, mais c'étaient les écrivains social-démocrates qui attaquaient l'avant-garde, à cause de son langage, de sa conception de la littérature, et à ce moment encore, György Lukács, le vice commissaire de l'instruction publique prit la défense du camp de Kassák. Mais plus tard, ce fut Béla Kun même, le chef du pouvoir des conseils qui stigmatisa l'avant-garde hongroise, comme "le produit de la décadence bourgeoise". A cette opinion négative Lajos Kassák répondit sous la forme d'un pamphlet et avec cela le rapport de l'avant-garde hongroise et du mouvement communiste se gâta pour longtemps, ce qui eut des conséquences après des décennies aussi.

⁴⁴ *Egy ember élete*. 2. kötet. 614–615. Ugyancsak a folyóirat betiltásáról szól. *Az izmusok története*. Bp. 1972. 257.

⁴⁵ JÓZSEF Farkas, *Proletárforradalom, avantgarde és tömegkultúra. Írók, eszmék, forradalmak*. Bp. 1979. 2 2–254.

Zrínyi Miklós latin epigrammájának szövegéhez és magyar fordításához

Kovács Sándor Iván a Helikon kiadásában 1982-ben megjelent Zrínyi Miklós „*Mint Hektor Trójának...*” (Zrínyi Miklós epigrammái) c. kötet 22. lapján bemutatja a költő saját kezű latin epigrammáját, melyet az Jacobus Schrenkius a Notzing könyvében dédapja képe mellé jegyzett be. A disztichon latin szövegét így nyomtatja a könyv 15. lapján:

*Una est et verax summa virtutis imago:
Vivere cum possis, non timuisse mori.*

Weöres Sándor rögtönzött fordítása (vö. 22 l.) kisebb ortográfiai változtatásokkal így szerepel a 15. lapon.

*Egyetlen, de igaz, hív képe a vérbeli hősnék:
Élj, amíg élhetsz, ám halni se félj sohasem.*

Örömmel üdvözljük az epigramma első, nagyjából metrumhű magyar fordítását, mégis kénytelenek vagyunk a hűség és a hívség kedvéért néhány apró megjegyzést tenni mind a verses, mind a prózai fordítás esetében. Ez utóbbi így szerepel a könyv 22. lapján: Egyetlen és igaz képe a legnagyobb vitézségnek: /Élj, amíg élhetsz, de meghalni se félj.

Kezdjük a latin szöveggel! A 22. lapon közölt faksimile jól mutatja, hogy a rögtönzött könyvbejegyzés első változatában Zrínyi metrikai hibát ejtett, majd azt később kijavította. Az első sor ötödik szava eredetileg *vera*, mely az *imago*-val egyeztetve alanyesetben áll, azaz végső a-ja rövid. A vera virt hangcsoport *creticus*, ez hexameterben nem szerepelhet. A Helikon kiadványában közölt alak *summa* ugyanezen okokból marasztalható el (*summa virt – creticus!*). Rosszra javította volna ki Zrínyi a rosszat? (A javítás kétségtelenül tőle származik, ahogyan ez a Kovács Sándor Iván érdeméből rendelkezésünkre álló anyagból kitűnik, vö. az *u* és *m* betűformákat a javítás és az epigramma, illetve a kertészeti bejegyzések írásképeiben.) Nyilvánvalóan nem ez történt. A költő azt a latin alakot használta, melyre a magyar prózai fordítás is utal (a legnagyobb vitézségnek). A kérdéses szó itt már nem az alanyesetben álló *imago*, hanem a birtokos esetben álló *virtutis* jelzője, tehát nem *summa* hanem *summae* nyomtatandó. (Az írásom készült és megjelenése között eltelt idő tapasztalatait így summázhatom: *Habent sua Fata libelli*.) A kézirat képe jól mutatja, hogy nem egyszerű *a*-val, hanem *ae* ligatúrával van dolgunk, melynek felismerését esetleg az nehezíti, hogy Zrínyi *e* betűformái nem mindig teljesek vö. *verax*, *timuisse*.

Ami a fordítást illeti, mind a versben mind a prózában fordító alighanem téved, amennyiben követi Kende német változatát. (Kovács Sándor Iván írásából idézem) *Leben so lang' ihm vergönnt, aber nicht scheuen den Tod.* (23 l. Weöres: *Élj, ám Kovács Sándor Iván: Élj, de* (Kiemelések tőlem NB).

A latin szöveg *cum*-ja ugyanis nem *cum temporale*, még kevésbé *dum*, a *possis* nyilvánvalóan *coniunctivus*, a *vivere* pedig nem *imperativus*. Az a latin szöveg, melynek magyar fordítását itt látjuk, talán *Sambucus* egyik emblémacímével azonos: *Dum potes, vive*. A pentameter két felét nem köti össze ellentétes kötőszó.

A szöveg értéséhez talán nem felesleges felidézünk azt az antik gondolati hátteret, mellyel Zrínyi

neveltetése során megismerkedett, s melyhez haláláig hű maradt. Homérosztól kezdve hangoztatják az arisztokratikus erényfelfogás hívei, hogy az *areté*, illetve a *virtus*, különösen a *summa virtus* jutalma a testi halálán győzedelmeskedő *hírnév*, melyek köszönhetően a hős halála után is él. Az *imago* példázata ez: Cum possis vivere, mori non timuisse. A *cum causalé* figyelembe véve: Mivel lehetséges az, hogy élj, (éljünk, éljen az ember), nem rettenni meg a haláltól. (Az infinitivus perfectus nem ritka a latin költői nyelvben infinitivus imperfectus helyett vö. pl. Prop. I 1,15 ergo velocem potuit domuisse puellam.)

A magunk részéről az alábbi verses alakot javasoljuk:

*Férfivitézségnek példája, az egy, igaz úté:
Élhetsz holtod után, hát ne remegd a halált.*

A *vivere* fordításánál figyelembe vettem a kézirati képet. Zrínyi, úgy tűnik, a *vincere* alakot kezdte írni, s a *c* után döntött úgy, hogy *vivere* álljon helyette. A *c-t* *e-re* javította, majd a *vivere* alakhoz írta meg a pentameter további részét.

A disztichon eredetiségének kérdésében, mint azt feljegyzésem címe mutatja, Bán Imre véleményét fogadom el, mely felé a közreadó Kovács Sándor Iván is hajlik. A költemény szerzője Zrínyi.

Szerzőségét támogatja a metrikai javítás (*vera* – *summae*), az alkotói változtatás (*vincere* – *vivere*), s a kiadvány jóvoltából ellenőrizhető írásképi érvek (pl. az *e* betűformák az epigrammában, illetve a kertészeti jegyzetekben) mellett a szöveg esztétikai színvonala és tartalma is. E konkrét kép mellé ezt az epigrammát legtöbb joggal ő írhatta. Tudjuk ugyanis, mégpedig eposza igen hangsúlyos helyéről, hogy dédapja örök életének tényét, s éppen a testi halállal szembeállítva, egyik legfontosabb mondandójának tartotta:

5. Adj pennámnak erőt, úgy írhasak mint volt,
Arrol, ki fiad szent nevéjért bátran holt,
Megvetvén világot, kiben sok java volt;
Kéért él szent lelke, ha teste meg is holt.

A latin disztichon csak szellemében kapcsolódik az ókori halhatatlanság-gondolathoz. Szövegszerző antik szentencia-előzménye nincs. (vö. Thesaurus Linguae Latinae s.v. *imago*; OLD s.v. *verax*). Egyes metrikai megoldásai pl. az *imago* sorvég, illetve szókapcsolatai, pl. *virtutis imago Vergiliusra*, *Silius Italicusra*, illetve Cicero és Seneca erényelméletére utalnak.

Németh Béla

A Zrínyi-epigrammák szövegközléséhez és az „Una est . . .” új fordításához

Németh Béla korrekt és hasznos cikkéhez három megjegyzést kell fűzőm.

1. A „*Mint Hektor Trójának . . .*” 1983 februárjában jelent meg – feltűnően sok sajtóhibával, mert nem sikerült kellően gondos korrektúrát csinálni. Már csak a dedikált példányokban javíthattam a következőket:

7. lap: Deli Vid-epigramma, 2, 2: „holdben” helyett „holdbän”, 14. lap: Olasz versike, 1, 1: „amanri” helyett „amanri”, 1, 2: „L'está” 15. lap: Latin epigramma, 1: „summa” helyett „summae”, 23. lap: 14. sor: „Syrenaiá, Groff” helyett „Syrenaiá Groff”, 35. lap: képaláírás: „in villa könyvében” helyett „in villa c. könyvében”, 46. lap: Vörösmarty verse, 1: „koszorútlant” helyett „koszorútlant” 48. lap: Babits verse, 2, 1: „tudta hogy” helyett „tudta, hogy”, 4, 4: „fölkölte” helyett „felkölte”, 48. lap: Illyés versének mottója: „hazán” helyett „hazám”, 50. lap: 27. sor: „Bp.” helyett „Pécs”, 35. sor: „Us. Mo.” helyett „Uo. Ms.”

A tucatnyi hiba közül a legfontosabbat – azt, amiről Németh Béla cikke szól – Király Erzsébettel írt könyvünk, az 1983 szeptemberében megjelent „*Adria tengernek fönnforgó hajjai.*” *Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolataról* 58. lapján már kijavítottam, helyesen idézve Zrínyi latin epigrammáját:

*Una est et verax summae virtutis imago:
Vivere cum possis, non timuisse mori.*

Még több s részletesebb korrekcióra nyílt alkalmam *A lírikus Zrínyi* 1982 őszen befejezett kéziratában, illetve az 1985 decemberében megjelent könyvforma 348. lapján: A latin epigrammát „Először Kende közölte: Bibl. Zr. 1893. IX, 28. Drasenovich (1934. 29) Kendét követi, kihagyja azonban az *et* szót. Vö. még Klaniczay 1964. 76 [Kende és Drasenovich nyomán itt is *summa*.] De az én első közléssem sem hibátlan. A már Kendénél olvasható *summa* a Zr. epigrammái 1982. 15. lapjára és Weöres Sándor *Három veréb*-antológiájába is átkerült (I. köt. Bp. 1982. 2. kiad. 356). Helyes *summae* – így idézve lásd Király E. – Kovács S. I. 1983. 58.” (Egyéb korrekciók *A lírikus Zrínyi* más helyein.)

Úgy vélem – tekintve, hogy hozzám csak 1985 őszen került Németh Béla cikke az ITK szerkesztőjének jóvoltából – kollégámnak már ismernie kellett volna az 1983. évi korrekciót. Ez persze semmit nem von le hozzászólásának értékéből, klasszika filológusi adalékai hasznosságából.

2. A *Viuere* irásképére vonatkozóan érdekes észrevétel, hogy Zrínyi esetleg „a *vincere* alakot kezdte írni”, mert az *u* itt *n*-re sikeredett. Ennek csak az mondhat ellent, hogy a szó első *e*-je ha javításnak látszik is, a hajsza pontosan megegyező duktusú második *e* egyáltalán nem kelti javítás hatását.

3. Németh Béla az alábbi verses alakot javasolja a latin epigramma pontos magyar megfelelőiséül:

*Férfivitézségnek példája, az egy, igaz úté.
Élhetsz holtod után, hát ne remegd a halált.*

A latin epigrammában csak „legfőbb vitézségről” és „igaz (példa)képről” olvashatunk. „Férfivitézségről” és „igaz útról” nem esik szó; ezek éppoly hozzátételek, mint akármelyik fordítás kellekei. Németh Béla ne tudná – ő aki olyan szép párhuzamot idéz az eposz I. 5. strófájából –, hogy a *Szigeti veszedelem* többek között női vitézség példájával is szolgál? De ami leginkább elvész az új fordításból, az *imago* kettős értelme. Erre így célok az epigrammakiadás 22. lapján: „a leghűbb átültetés is nehezen adja vissza az *imago* kettős értelmét: egyrészt *képet*, *ábrázolást* jelent – olyat, amint a költő éppen jártatta szemét –, másrészt példaképet, ismertető jegyet”. Weöres könnyedségében is költői és világos szavú fordítása az „igaz, hív kép”-pel ezt az igényt kitűnően megközelíti:

*Egyetlen, de igaz, hív képe a vérbeli hősnak,
Élj, amíg élhetsz, ám halni se félj sohasem.*

Németh Béla maga sem lehet elégedett saját fordítása első sorának megállító, idegenszerű „*az egy*” közbevetésével, s kitűnő „erényfelfogási” magyarázata nélkül úgyszintén nem világos a mai olvasó előtt a második sorban az „Élhetsz holtod után” állítás. Amivel természetesen nem azt állítom, hogy Weöres második sora érzékelteti: „*a summa virtus jutalma a testi halálon győzedelmeskedő hírnév*”. Ez a *peroratio* még Weöres Sándornak sem sikerült. (Időközben Détshy Mihály is csinált egy fordítást: „Egy igazán hű tükre a legfőbb hősi erénynek, /Hogy mikor élhetnél, mégis halni se félsz.”)

*

Hozzászólásából ítélve Németh Béla a Zrínyi-költészet klasszika-filológus szakértőjének mutatkozik. Vajha a majdani kritikai kiadás szerkesztője is számíthatna közreműködésére.

Kovács Sándor Iván

A magyar nyelvű iskolai játékok egyik típusáról

A magyarországi iskolai színjátszás történetét vizsgálva azt látjuk, hogy se szeri, se száma az olyan előadásoknak, melyeket csak párbeszéd formájuk miatt emlegetünk drámaként. Drámailag megszerkesztett cselekményről, drámai küzdelemről, konfliktusokról, emberi sorsok bemutatásáról, emberábrázolásról az iskolai színjátszás egész folyamán alig beszélhetünk. Felbukkan itt-ott társadalmi, történelmi, politikai, morális, felekezeti, vallási probléma, de ez az iskoladrámák hőseiben ritka esetben ölt testet, igazi bonyodalom híján megoldásokra nem kerül sor. Cselekedeteket is ritkán látunk, inkább csak hallunk róluk. Az eseményt, a történetet cselekvéssé formálni, az elbeszélés kereteit szétfejtíteni kevésszer sikerül az iskolai drámák íróinak. Az előadások legtöbbször megrekednek a dráma műfaj kezdetleges fokán, a beszélgetésben; a cselekménynek, a históriának kevés mozzanatát tudják színpadra vinni, a színen megjeleníteni. Ezért is nevezik nemegyszer az iskoladrámák szerzői művüket „beszélgetésnek”¹ „históriájának”.²

A közönség jelenlétében előadott „beszélgetéseket” mégis joggal tekintjük az iskolai színjátékok egyik típusának. Annak kell tekintenünk, ha nem pusztán irodalomtörténeti, hanem színháztörténeti szemlélettel közeledünk hozzájuk, ha nem elégszünk meg az irodalmi, filológiai módszerek alkalmazásával, az irodalom-esztétikai mércével ítélkező vizsgálódással. A színháztörténeti vizsgálódás alapja az előadás. Figyelme mindenféle színpadi jelenségre kiterjed, „felöleli a szöveges dráma és a szöveg nélküli pantomim, a passiójáték és a kabarétréfa, a revü és az életkép, a bábjáték és az összes zenés színpadi műfajok – opera, operett, musical, balett stb. – minden változatát, tehát számos olyan színjátéktípust, melyek az irodalomtörténet érdeklődési és vizsgálódási körén kívül esnek.” Vizsgálja a színjáték összes komponenseit, a drámák szövegétől kezdve az előadás körülményein keresztül; felderíti az „előadások helyét és idejét, a darabok szerzőjét, rendezőjét, szereplőit, az előadások játékbeli és szcenikai sajátosságait, végül annak a közönségnek az összetételét, amely az előadásokat végignézte,” és így von le következtetéseket a játékok jellegzetességeiről, társadalmi szerepéről³

Most, hogy folyamatban van a magyarországi iskolai színjátékok színháztudományi módszerekkel is történő számbavétele,⁴ érdemesnek látszik, hogy foglalkozzunk az iskolai előadások egyik primitív típusával, a névnapi, születésnapi vagy más ünnepélyes alkalmakkor elhangzott köszöntésekkel, jobban mondva azoknak azzal a típusával, a gratulatóriával, amikor ugyanahhoz a személyhez egymás után többen deklamálnak verseket, de úgy, hogy azokat a személy, a téma azonos voltán túl más is összefűzi; a deklamálók pl. utalnak a megelőző versmondók szavaira, továbbviszik a beszéd fonalát, ugyanabban a gondolatkörben mozognak, vagy éppen ellene szólva más irányba terelik a beszédet, s az egyes részek nemcsak egymás után, hanem egymásból következnek.

Ez a „műfaj” főleg a szebeni magyar iskolában fejlődött ki és vált szokássá a XVII. század utolsó évtizedében, amikor Solymosi Nagy Mihály volt a praepceptor.⁵ Dramatizált párbeszédeit, az előadott

¹ *Rythmusokkal való szent beszélgetés* Eszéki Istvánnak az 1677-ben Nagybányán bemutatott darabja. (Kiad. VARGA Imre, *Magyar nyelvű iskolaelőadások a XVII. század második feléből*. Bp. 1967. 19–71.) Legjobb bibliai játékunkat, *Izsák és Rebeka házasságát* szerzője, Pápai Páriz Ferenc beszélgetésnek mondja. (*Abrahám Pátriárcha Fia Isak és Bethuel Leánya Rebeka Házasságok alkalmatosságával lött Beszélgetés*. Kiad. NAGY Géza, Pápai Páriz Ferenc *Békességet magamnak, másoknak*. Bukarest 1977. 351–400.)

² A társadalombíró célzatú vallásos moralitásnak, a *Névtelen Comico-Tragoediának* az alcíme: „... rész-szerint Vig, rész-szerint Szomorú Historia.” (TÓTFALUSI Miklós kiadásában, Kolozsvár 1699. Kiad. *Régi Magyar Drámai Emlékek* Bp. 1960. II. 43–103.)

³ STAUD Géza, *A magyarországi jezsuita iskolai színjátékok forrásai és irodalma*. Bp. 1984. 13–15.

⁴ *A hazai iskoladrámák feltárása*. MKSz 1980. 199–204.

⁵ 1696–1697-ben volt a szebeni magyar iskola praepceptora. Talán már 1695-ben is. 1697-ben Németországba ment akadémiai tanulmányokra. Hazatérte után nagyteremi, dévai prédikátor. Itt esperessé választják. 1715-ben Vizaknán, 1723-ban Szatmáron működik. Itt is esperessé választják 1724-ben. Meghalt 1729-ben.

jeleneteket részben nyomtatásban is megjelent kiadványaiból,⁶ részben a *Vett-jegyzetkönyv*⁷ néven emlegetett kéziratos gyűjteményből ismerjük. Összeírója Vette Johannes Georgius⁸ volt, a magyar iskola tanulója. A gyűjteményben a legkorábbi dátum a kötetstábla belső oldalán olvasható: 1694. A legkésőbb 1698. május 16-a, egy vizsgai előadás kelte.

Az eddig közelebről nem ismertetett jegyzetkönyv 17 német éneket, latin-magyar epitáfiumokat, vegyes latin, német nyelvű feljegyzéseket, latin prózai szövegeket tartalmaz. Megőrizte Solymosi Nagy Mihálynak egy halotti búcsúztatóját magyar nyelven 1697-ből,⁹ Tartalmaz ezen felül több alkalmi verset, melyeket a magyar iskola tanulói deklamáltak különböző alkalmakkor, többnyire az iskolát patronáló városatyák születése- és nevenapján. Belőlük tudjuk, kik voltak a magyar iskola fő pártfogói. Hogy ezek sokszor elmentek a tanulók examenére, actusaira. A város vezetőit azonban még többször felkeresték a tanulók a lakásukon, és ott köszöntő rigmusokat, párbeszédés jeleneteket, rögtönzött játékokat adtak elő. 1697-ben pedig Zabanius János házában eljátszották magyarul a *Névtelen Comico- Tragediát* is. Egyszer valami hiba csúszott iskolai examenükbe, actusukba, és akkor „megragalmazták” az iskolát. A támadás igazságtalan volt. Elhatározták, hogy fél évig „nem fognak Actushoz, Ritmushoz”. De mikor egyik támogatójuk, „tanítójuk atyja”, Köleséri Sámuel hazaérkezett Szebenbe, mégis elmentek hozzá egy „hirtelen lett s Hamar készített declamáással”, hogy kifejezzék örömeiket, minthogy „két esztendőök alatt Alkalmatosságot találni” erre nem tudtak.

Egy Zabaniust köszöntő, szintén rögtönzött jelenetből megtudjuk, hogy azért írt és deklamáltatott Solymosi ritmusokat, jeleneteket, hogy növendékeit a magyar beszédben gyakoroltassa, a bátor fellépéshez szoktassa. „... nem arra való é tréfás magyar szó, hogy róla ítéljenek, Tsak gyermek épüljen és bátran beszéljen, hasznosok így az versek.”

Itt beszélnek arról, hogy már régóta készülnek egy komédiával,

Ha az Isten éltet, in suo Tempore

Eljövünk még egyszer hozzád örvendezni.

Most azért is jöttek, hogy Zabaniust az actusra meghívják.¹⁰

Amint látjuk, a *Vett-jegyzetkönyv* bőséges adatot, emléket őrzött meg a szebeni magyar iskola tanulóinak előadásairól. A praeceptoroknak sem származhatott abból kára, hogy tanítványai az ünnepi jelenetekben arról is megemlékeztek, hogy az ő akaratából történik a köszöntés: „Egészséggel köszönettel Tanítónktól” (ti. küldettünk); „Praeceptorunk kíványa, Légyen egészségben”; „Praeceptorunk kívánja, Hogy sokáig éljen”¹¹ Hiszen azokat ünnepelték, akiktől az intézmény léte függött, akik a tanító fizetéséről is gondoskodtak.

A *Vett-jegyzetkönyv* és a Solymosítól nyomtatásban is megjelent két kiadvány tanúsága szerint saját házukban a tanulóktól deklamált jelenetekben ünnepelték pl. Franck Bálint királybíró, guberniumi tanácsurat¹² ennek fiát, Franck Györgyöt, városi szenátort és jegyzőt, valamint unokáját ifj. Franck Bálintot.¹³ Nevenapjukon Weber Pétert, Szeben városának és Szebenzéknek bíráját¹⁴ és Köleséri

⁶ *Genethliacon in Natalem...* Szeben 1696. RMK I, 1495. *Obsequium Honore...* Szeben 1697. RMK I, 1511.

⁷ STOLL Béla, *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840)*. Bp. 1963. 93.

⁸ Apja gyógyszerész, híres botanikus volt. Ő 1706–1711 közt Németországban, Hollandiában tanult. Orvos lett. Szebenben városi tanácsos. Meghalt 1746-ban.

⁹ 18b–20a.

¹⁰ *Vett-jegyzetkönyv* 45a–51a.

¹¹ Uo. 33a, 30a, 31a.

¹² Az *Obsequium Honore*.

¹³ *Vett-jegyzetkönyv* 41a–44a, 51a–52a; a *Genethliacon in Natalem*.

¹⁴ A *Genethliacon in Natalem*.

Sámuelt, a városi és tartományi orvost.¹⁵ Két ízben rendeztek actust Zabanius házában.¹⁶ Két jelenetben is elbúcsúztatták Weber Péter fiát, mikor az tanulás végett külső országba indult.¹⁷

A jelenetek nézőközönsége feltehetőleg a családtagokon kívül barátokból, ismerősökből állt. Az utóbbiak száma a két búcsújelenetnél nagyobb lehetett.

Valószínű, hogy nemcsak a szebeni előkelő polgárok házaiban deklamáltak ünnepélyes vagy tréfás köszöntéseket, adtak elő rögtönzött actusokat. Vette jegyzetkönyvében szó esik róla, hogy actusaira „felgyűltek”, hogy támadták az iskolát, mert examenjükbe, komédiájukba „hiba esett”¹⁸. De mindössze egyetlen vizsgálódást¹⁹ találunk a gyűjteményben. Mondanivalója zavaros, de előadási formáját tekintve tökéletes vizsgai előjáték, melyben a szereplő személyek némelyike ötször, hatszor is szót kap a játékban, míg egyéb jelenetekben ritkaságszámba megy, hogy valaki többször szóhoz jut.

Solymosi Nagynak szövegükben is ránk maradt jelenetei, actusai magyar nyelvűek. Ritkán fordul elő, hogy a peroratio vagy a conclusio, esetleg egy prózai betét a deklamációk között latin nyelven szól. Csupán a Franck Györgyhöz szóló egyik deklamációban vannak többségben a latin strófák a magyar nyelvűekkel szemben.²⁰ Ezeket a magyar előadásokat német anyanyelvű szász polgárok látták, hallották. Olyan időben, amikor a szebeni szász gimnáziumban nem folyt színjátszás. Kevéssel Solymosi Nagy produkciói előtt a gimnázium rektora, Krempe Johannes ugyan Franck Bálint királybíró biztatására játszatott keresztény szellemben átdolgozott Terentius darabokat latinul.²¹ 1691-ben azonban eltávozott a gimnáziumból. Utána nincsenek adataink, hogy a gimnáziumban színjátszás folyt. Szébenben az iskolai színjátszás az 1690-es években Solymosi actusai, a vezetése alatt álló magyar iskola növendékeitől 1697-ben eljátszott *Comico-Tragoedia* képviselték.

Eddigi ismereteink szerint Szében volt Magyarországon az egyetlen olyan nagy többségében német polgárságú város, ahol lutheránus diákok magyar nyelvű előadásokat tartottak. Voltak más német városokban is a XVII. század folyamán magyar iskolák, tanítottak magyar iskolamesterek. Színjászó tevékenységükről azonban, talán Sopron kivételével, nem tudunk.²²

Solymosi Nagy Mihály szebeni működése így több tekintetben érdekes, egyedülálló jelenség. Dráma műfajilag fentebb primitívnek mondott jeleneteihez, ritmusaihoz hasonló színvonalú produkciókkal Magyarország más protestáns iskolájában is találkozunk. Korántsem általános azonban, hogy egy később református prédikátorként működő ember praeceptorként lutheránus diákokkal rendez előadásokat. Olyanokkal, akiknek nem anyanyelvük a magyar. De nem az a közönségéé sem.

Hogy milyen „ritmusokat” deklamáltak a szebeni magyar iskola tanulói, Solymosi Nagy Mihály két alkalmi kiadványán kívül a *Vett-jegyzetkönyv* mutatja. Nemcsak ciklusokból álló szerzemények vannak ebben. Találunk benne rövid verses köszöntőket is, olyan ünnepi ritmusokat, amelyeket számtalanszor mondtak mindenfelé és mindenkor a legkülönbözőbb iskolák növendékei. A *Zendüllyetek tizerák Virginákkal frissen* kezdetű verssel egyetlen tanuló Zabaniust köszöntötte János napkor. Terjedelme hat versszak. Tartalmazza a praeceptor jókívánatainak a tolmácsolását is, bizonyára azért, mert ő volt a szerzője.²³ *Poéták seregi, mit alusztok ennyit* kezdetű vers négy strófában hasonlóan ugyanígy köszönti Weber Pétert születésnapján,

¹⁵ *Vett-jegyzetkönyv* 20a–23a.

¹⁶ Uo. 33a–38a, 45a–51a.

¹⁷ *A Genethliacon in Naralem*.

¹⁸ *Vett-jegyzetkönyv* 28a.

¹⁹ Uo. 53b–55a.

²⁰ 21 strófából csak 3 a magyar nyelvű. (Uo. 51a–52a.)

²¹ TEUTSCH, Georg Daniel: *Geschichte des Hermannstädter Gymnasiums*. Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde 1881. 71.

²² DUCK, Joseph, *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums*. Brassó 53. – BREZNYIK János, *A selmechányai evangélikus egyház és liceum története*. Selmechánya 1888. II. 79. – PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházközség története*. Sopron 1917. 398. – *Geschichte der evangelischen Kirchengemeinde A. B. zu Pozsony*–Pressburg. Pozsony 1906. II. 190.

²³ *Vett-jegyzetkönyv* 29b–30b.

Mert tanítot Maga hozott
Magyarok közül ide minékünk.²⁴

Tartalmaz a kézirat latin nyelvű köszöntőt is, Zabaniushoz szól 1695. június 24-e keltezéssel.²⁵

A versek deklamálásakor jelen volt az egész magyar iskola. A versmondó többszámaban, mindenki nevében szólt. Rajtuk és az ünnepelten kívül ott kellett lenniök a

Parnassus hegyein lakó nevedékeny musák²⁶

Egészen előtekben ki jöttünk, jó Atyák

kezdetű versindítás szerint a város „atyáinak”, Szeben vezetőinek. A versmondó ugyanis engedelmet kér tőlük, hogy múltkori examenük és actusuk „volt hibás”, ezután fordul Zabaniushoz. Hosszú életet kíván neki, aki olyan teljes virtusokkal, hogy a múzsák méltónak találták, hogy fejét laurusszal övezzék.

A több versből álló üdvözlésekkor a tanulók közül többen cselekvő részeseivé válnak az ünneplésnek, egymás után elmondja ki-ki a jókívánatait. Így tesznek pl. Köleséri Sámuelnél, Weber Péternél, Franck Bálint betegágyánál stb.

A köszöntő versciklusokban van egy bevezető rész. Ezt általában ketten vagy hárman deklamálják vagy éneklik. Az egyes versek ugyanabban a gondolatkörben mozognak ugyan, és néha lazán kötődnek egymáshoz, legtöbbször azonban kifejeződik, hogy a deklamáló az előtte szóló mondanivalójához kapcsolódik. „Ugy vagyok, azért én is . . .”, „Amen és úgy legyen . . .”, „Jól monád, barátom, . . .”, „Igen szépen szólál . . .”, „Meg vallom, hogy beszélsz, barátom, igazán . . .”. Az ilyen összekötés a deklamált versikéket mintegy több szereplő jelenetévé alakítja át, párbeszédbe dramatizálja.

Vannak végig komoly hangvételű gratulatóriák, de a több a tréfálkozásba átszapo. Érezhető, hogy a névnap vagy más alkalomkor üdvözlés hivatalos és barátságos részből állott. Midőn pl. a bevezető ének után már nyolcan éltették, dicsérték Weber Pétert, a kilencedik deklamáló így folytatja:

Latom, hogy vigadni szükség mai napon,
Azért énekemet kezdem magyar módon . . .

Nyíltabban kifejezi ezt a következő szereplő, így végezvén mondókáját és egyben az egész jelenetet:

Ez mind így lesz, tudom, de egyszer ihatnám,
Az Havasalföldi borotskát kóstolnám,
Sok letzkén azután Fejem nem rontanám,
Nagy Repetition magam nem kinzánám.
Adgyatok innom, mert már elmondottam . . .

A volt szász gróf, guberniumi tanácsos, királybíró unokáját, ifj. Franck Bálintot fesztelenebbül ünneplik születése napján. Egy bevezető latin komoly köszöntő után mindjárt tréfás hangot üt meg a deklamáló.

Üm! be fáj a gégém a sok kiáltásban,
Jaj! olvasztott ónat töltetek torkomban.
Jó volna nádméz vagy herbatea is. De inkább:
Töltetek bort a pohárba!
Tizenkét korty kell torkomba,
Hajda, hajda, jobbik szolgál,
Hozz bort a szebbik kantsóba, Urad mondja.
Egészséggel száraz torkom!
Fogad nintsen leptses gyomrom,
Ha ma édes bort nem iszom,
Meg-halok, bizonynal tudom, Ha szomjuzom.

²⁴ Uo. 30b–31.

²⁵ Uo. 39b. (A versből az első 5 versszak van meg. A keltezés vallana arra, hogy Solymosi már 1695-ben Szebenben volt.)

²⁶ Uo. 28a–29a.

Nem is tér egyelőre vissza az ünnepélyes hangulat. Megszólal ellenben a diákbolondoskodás:

Mind el-mondtátok már, valamit tudtatok,
Az t gondoljátok már, hogy én tsak halgatok,
Mint két fülü számár, hogy semmit nem-tudok:
Hiszem én leg első Imperator vagyok.

Mohai oláhból lettem Monarchává,
Mezei parasztból változtam Déákká,
Juhászi kunyhókból jöttem palotákba,
Végtére mi leszek, tzigány pap sem tudja.

Igy jár a szerentse! Jantsi ő Kegyelme
Oláh Püspök léssen nagy gubás köntösbe,
Fel-emeli ötet Rugd-el méntás könyve,
Ki Ura léssék még 's ki fél jövőndöbe.

Ének következik erre: „Canamus ad notam: Primissimam.”

Meg-szabadultam én az opintstól,
Tsuklya 's kutsma 's szurkos harisnyától,
Sok fehér lapytótól,
* Korpás tzierétől,
Hej! Héj, ment vagyok már a' négy nagy böjtektől.

Nem félek már semmit a' hidegben,
Többször véle nem kapunk üstökben,
Ujj aba köntösben,
Fejér bárány bőrben,
Hej! héj sok petsenyét együnk egészségben.

Ezek voltak a Johan Pellionis nevű tanuló csipős avagy borsos szavai, ahogyan Solymosi mondja: a „Sales honesti”. Utána az engedelmet kérő Canticum conclusivum már komoly, az apához szólt:

Eddig volt, édes Atyánk, a' Declamatio,
Meg-botsáss, ha vétkes volt a' Peroratio . . .

Az ilyen szerzeményben többet kell látnunk alkalmi kántáló éneknél, szokványos köszöntő rigmusnál. Itt nem csak kántálnak, köszöntenek, hanem játszanak, énekelnek, tréfálkoznak, s egyben ünnepelnek.

Nem lehet egyszerű kántáló, köszöntő rigmusnak tekintenünk pl. azt a 22 szereplő szájába adott versciklust, melyben Zabaniust abból az alkalomból ünneplik, hogy három lánygyermeke után fia született.²⁷ Egészséggel, Köszönettel Tanítónktól, oskolánktól mostan” szavakkal kezdődik az üdvözlés. Jókívánságok, az öröm nyer kifejezést a következő deklamáló versében, úgy, hogy Zabanius szájával beszél, mintha az mondaná el boldogságát első személyben: „bizony így szólhattál / / Nagy örvendezésben így fel kiálthattál”:

Mert mint liliomnál és a' violánál
Tavaszi szép rosa kedvessb pirossaggal,
Kedvessb illatozo gyönyörű szavakkal
Anként kedvesebb vagy nálam leányimnál.

²⁷ Uo. 33a–38a.

Majd visszaveszik tőle a szót, és egymást követve gyors váltásban kívánnak mindkettőjüknek boldog, a közösség számára hasznos életet. Tizenegyedikként Murgaschius Gerhardusra kerül a sor, s ő, élve a Gerhardusnak keresztelt gyermek nevével alkotható rímjätékkal, így beszél:

Élj, édes uj gazdám, én jámbor Gerhardal,
Ki nem veszet öszve soha husos tállal,
Kaposzta kalatszal, nyul hus, salataval.
Letzkéért nem kapott üstökben Mártonnal.

Diák halandzsabeszéd célszavakkal a leckékre, tanulásra, testi fenyítékre. Ezt a gondolatot veszi át tőle a következő versmondó, aki szintén sok verést szenvedett kevés tudományáért, de már most otthagyja az iskolát. Az utána jövő sajnálattal említi, hogy bizony fogy az iskola,

De ki nem tanulhat, kapát s kaptát fogjon,
Skolákban jó időt kárral ne morsoljon.

És ezzel kezdetét veszi a vetélkedés a különböző mesterségeket választó, az iskolát elhagyni szándékozók között. A posztócsináló, poroszló, kádár, bodnár, szígyártó, ökörműző, ötvös, orvos (borbély!), kalapfestő mesterségnek keleti van köztük. De van, aki marad.

Ha mind el mentekis, tizen még maradunk,
Nálunknál roszszabbat soha nem uralunk,
Varjatok, szöjjetek, de mi tsak tanulunk,
Az után rajtatok, meg hídd, uralkodunk.

Ez a huszonegyedik deklamáló ugyanakkor visszatér az eredeti gondolathoz, köszöntéssel fejezi be ritmusait. Egy névtelen *Valedictio* zárja hasonló szellemben a tartalmilag annyi jelenetre bomló játékot, hogy joggal nevezhetjük kis actusnak.

Actusnak is mondja valóban az egyik deklamáló azt a rögtönzött jelenetet, melyet akkor játszottak Zabanius János házában, mikor az az 1697. március 9–április 13-i kolozsvári országgyűlésről hazaért Szebenbe. Ekkor egy rögtönzött jelenettel köszöntötték, melyet egy nap alatt csaptak össze.²⁸ Mentegetődznek is ismételten emiatt, és többször visszatérnek rá, hogy egy komédiát terveztek eljátszani, melyet in suo tempore majd előadnak. Mostani megjelenésük célja éppen ennek az előadásnak a bejelentése, az erre való meghívás. Az emlegetett komédia nem lehetett más, mint a *Névtelen Comico-Tragoedia*, melynek a *Vett-jegyzetkönyv* a *Cantio ad Hungaricam Comediam* címmel szinte az egész szereposztását közli.²⁹ Az eljátszott „extemporaneus actus” pedig annak az előjátéka, *prodromus*-a.

Több jelenetre tagolható. A trió üdvözlő éneke kezdi. Folytatódik a királybíró elnezésének a kérésével, jókívánságokkal. Tavasz lévén, a szabadba vágyik a negyedik deklamáló. Lenne követője, de ketten is leintik őket, tudhatják, hogy komédiára készülnek, hogy nem a tréfiért jöttek ide. Egy másik a várható vendégségről kezd beszélni. Majdnem összekapnak, egyesek a csillapításukon fáradoznak, mások a veszekedést élesztik. A tizenötödik deklamáló ekkor új dologra tereli a figyelmet, a magukkal hozott havasi kürtre. Ezzel kapcsolatban megindul a nagyokat mondás, hazudozás, de végül is használ egy újabb intés. Visszatérnek oda, ahonnan kiindultak, a komédiára való meghíváshoz és a szerencsekívánatokhoz. Huszonötödik szerepként egy névtelen *Conclusio* – a nótajelzése arra vall, énekelték – fejezi be a jelenetet.

Kétségtelen, hogy ez a verssorozat semmiképpen sem tekinthető köszöntő rigmusnak, kántáló éneknek. A növendékek játszottak a szó igaz értelmében.

Nemcsak névnapokra, születésnapokra írt Solymosi eldeklamált jeleneteket. Két alkalommal külső

²⁸ *Prodromus Comediae*. Uo. 45a–51a.

²⁹ Uo. 32b–33a. Vö. DÖMÖTÖR Tekla, *A magyar Lázár-dráma nagyszebeni előadásához*. FK 1955. 410–419.

akadémiákra induló szebeni deákokat búcsúztatott ilyenekkel. Nyomatásban is megjelentette őket. Az első *Propemtion Academicum In abitum Nobilissimi ac Literatissimi Juvenis Domini Johannis Veberi, Filii unici uniceque dilecti Amplissimi, Prudentissimi ac circumspecti Domini Petri Weberi, Sedes Cibiniensis Judicis Aequissimi etc.* címmel³⁰ Bizonyára az apa költségén látott napvilágot.

Ugyanolyan felépítésű jelenet, mint az eddig említettek. Egy *Exordiumban* egy tanuló a peregrinatio hasznos voltáról beszél, dicséri az útnak induló ifjú szándékát, szerencsét kíván neki. Ezt teszi a többi hét deklamáló is, de mindegyikük mond valami újat is. Megtudjuk, hogy hárman indulnak egyszerre útnak Németországba, Lipcsébe igyekeznek Debrecen, Prága, Drezda városokon át. A más jelenetekből is ismert, jó tréfálkozó Lesch Andreas visszájára fordított szavai zárják a jelenetet.

Hát el mentek ugyan? no jól meg lássátok!
Keresztül az útnak néki ne fogjátok,
Szeben ilyen meszsze, kérlek, ne hagyjátok,
Ott bizony nem léssen ilyen jó borotok.

Hiányoznak majd a hazai ételek.

Nékem a' nagy fejem ha mind arany volna,
De még sem mennék én Kakasdeániákra,
Jobb ha itt akadok egy leány horgára
Vagy pedig szert teszek Files Sófíára.

Szebeni káposzta ot bizony nem terem,
Havasalföldi bor borsos, én úgy hiszem,
Búza viaszból főtt égetbor nem étkem,
Egy hétig feltsapnám én ott minden pénzem.

A nyomtatvány „Sales honesti”-nak nevezi ezt a tréfabeszédet is, megjegyezvén: „Honestis auribus omnia sunt honesta.”

A másik búcsúztatás³¹ családi környezetben folyik. Az Akadémiára igyekvő fiút a szülei, fiútestvérei, nővére le akarják beszélni szándékáról. A fiú azonban meggyőzi őket érvelésével; megnyugszanak és féltő szeretettel búcsúznak tőle. Tökéletes szerkezetű dramatisztikus jelenet. Erre mutat, hogy a címben megvan a szereposztás is: „*Cantio valedicatoria, ad duodecim Cantores distributa. E quibus duo nimirum Johannes Gasnerus et Petrus Solymosi canent in Persona abeuntis Filii, Tres scilicet . . . gerent Personam . . . , Tres iterum nimirum / . . agent Personam . . .*” etc.

A *Vett-jegyzetkönyv* magyar verseiről nem tudjuk mindig kétséget kizárólag megállapítani, hogy szerzőjük Solymosi Nagy Mihály volt. Nagy részüket a kézirat nevezi az ő művének. Elképzelhető, hogy másoktól származó, saját készítményű magyar, latin verseket is másolt Vette a gyűjteményébe, mint ahogyan német nyelvű énekeket is belejegyzett. Feltehető, hogy a számos versből álló ciklusokban nem minden deklamáló szövegét szerezte a praeceptor. A vizsgált jelenség szempontjából azonban ez nem döntő mozzanat. A szebeni magyar iskolában az 1690-es években kialakult egy sajátos versmondó hagyomány. Ennek a megteremtője minden bizonnyal Solymosi volt. A kéziratok másolat és az általa nyomtatásban is megjelentetett kiadványok tanúsága szerint Szebenben ekkor virágzott egyfajta magyar nyelvű versmondó szokás. Voltak rövid, egyedi köszöntő rigmusok. Voltak rövidebb-hosszabb köszöntő versciklusok. Egy-egy alkalommal több tanuló deklamált verset ugyanahhoz a személyhez szólólag. Ezek egyszer-mászor lazán kötődtek egymáshoz. Ha történetesen egy-két versmondó meg sem jelent volna a színen, vagy nem mondta volna el a maga részét, az üdvözlésben, köszöntésben észre sem lehetett volna venni elmaradását. Sokszor azonban az egymásután elhangzott versek között a kifejező nyelvi fordulatok, még inkább a gondolatok továbbfűzése vagy éppen az azoknak való ellenmondás olyan kapcsolatot teremtett, hogy a monológok párbeszédé váltak. Különösen, ha ugyanaz a személy kétszer vagy többször is szóhoz jutott. A közönség jelenlétén

³⁰ A *Genethliacon* második darabja.

³¹ Uo. a harmadik darab.

kívül ez a párbeszédes előadásmód teszi színháztörténeti szempontból a szebeni magyar iskola produkcióit iskolai színjátékká. Az egyszerű köszöntő rigmustól eljutottak a szabályosan dramatizált actusokhoz.

Lehetséges, hogy a fejlődésnek ezen fokán akkor is élt a szebeni magyar iskolai színjátszás, amikor Solymosi Nagy Mihály már Németországban folytatott akadémiai tanulmányokat.

A *Vett-jegyzetkönyv* 53a-55a lapjain ugyanis egy vizsga alkalmával játszott előjáték szövegét olvashatjuk. Szereplői részben ugyanazok, akik az eddig említett produkciókat deklamálták, előadták. Találunk azonban néhány újabb nevet: Latzko, Iván, Bali. A befejező rész (*Conclusio Examini per Simonium*, 55a.) mellett a margón datum áll: 98. Die 16 Majj. Ebben az időben Solymosi Nagy már külföldön járt. A szebeni magyar iskola sorsáról semmit sem tudunk az ő távozását követően. Ha a datálásból ítélünk, működött a Szebenből való távozása után is.

Es adtak elő iskolai színjátékot azután is. Az 1698. évi vizsgán egy rövid darabot, melynek bevezető és befejező része latinul szól. Összesen 11 szereplő lépett fel benne, s ezek 32-szer szólaltak meg. Szerkezetileg tökéletes dráma. Témája érdektelen, hasonlót más magyarországi iskolában is bemutattak.³²

A játékot bevezető 5 latin strófában a patrónusokat köszöntik és jóindulatukat kéri az előadandó csekélységhez, mely talán méltatlan is hozzájuk. Az ezt követő magyarul szóló strófákban arról van szó, hogy sorakoztatni kell a sereget – bizonyára a vizsgázókat. A Constructor sorakoztat: előáll a Nomen, utána a Verbum; a Pronomen lesz a sereghajtó. A Participium azonban rosszul participál, nincs rajta elég posztó. Az Adverbista lesz a Calendarista (aki a jegyzőkönyvet vezeti). Összesen sem tesznek ki azonban egy tizedalját. Fegyverük ugyan nincs, de készek a harcra:

Közel ne jöjjetek! Ki vagyok, ismértek,
Sok mezőn szuszogva forgottam veletek,
Meg nyomoritottam sok betűt, itt veszték.

Végül azonban lemondanak a harcról meg, hogy leírják a nagy fáradozást:

El kelne, jól tudom, osztán a' barátság,
Ha sokat mondanánk. – Eddig a mulatság.

Igy ér véget kissé váratlanul a furcsa cselekmény.

ANTE EXAMEN (per Johannem Gasner)

Amplissimi, Gravissimi, Venerandi Domini,
Circumspecti, huc huc Vecti consulturi Nomine,
Quique pari compellari nomine Dignamini,
Multum grati, Salutati parcite Examini.

Rebus paucis, verbis raucis Tantos Viros molari
Praesumpsimus, quid si sumus indigni tolerari,
Paucitatem et aetatem caveatis morari,
Nunc Rustici quam Phisici plus solent honorari.

Neque mirum sunt nimirum res Verbis meliores,
Si sat aeris habes, eris vehendus ad honores,
Ast Sapiens, Insipiens sine munere fores,
Ergo disce, sine pisce ne profecto lepores.

³² Vö. *Lusus de 8 partibus orationis* 1790 körülől. Kiad. HARSÁNYI István, ItK 1914. 334–337.

Omnis vilis Ars et bilis Sua habent munera,
Nec Musici, nec Clerici gratis cantant funera,
Hoc Examen forte tamen ne talibus numera
Non curatur, qui Scrutatur nunc latini genera.

Ast quid vanum, ista manum de ingrati Tabula,
Tolle vates, redde grates pro gratia tantula,
Quod audiris Tantis Viris lingua ne sis garrula.
Noszsa rajta, te nagy pajta, e bezeg nem fabula.

- SIMONIUS Lassaban, jó János, a' Szárad meg ne tsapd,
Félek, még ma tőlem, mit nem vársz, el ne kapd,
Okos beszédedben nyelved meg ne harapd,
Simplex seregedet menten jó rendben szabd.
- SOLYMOSI Noszsa, jó Vitézek, álljatok tsuportra,
Még ma, a' mint látom, kiálnak itt botra,
Mit forogsz lab alatt, pulya, fordúlj sutra,
- LATZKO Non ije Domine, et ego est Schola.
- SOLMOSI PÉTER Magyar rendben álnak Seregim, így látom,
Akár merre készek, ügyé, jó barátom.
- IVÁN Zó as a Csupunye opints Csorezsz gluga
Bun dom jeszt ahela háre da la soluga.
- SOLYMOSI Be nagy Tök a' fejed, ügyé bar, jó koma.
- IVÁN Úgy Ugy teja (?) deszenl (?) jeszte la noj amma (?)
- SIMONIUS Készek a' Seregek, hól van a' Constructor?
- DEIDERICI Itt vagyon, azt tudad, mig nem néki a' sor.
- SOLYMOSI Mit beszélsz, jó Brúder, ki tett Constructorrá,
A' szelíd körtvélyből hogy levél Vatzkorrá?
- DEIDERICI Nem lettem, jó Uram, de meg ijjettem, vólt,
Gondolám, nyakomban szakad ez a' nagy bólt,
Parantsolj, most meg ládd, miben mozog a' holt.
- SIMONIUS Látom, Constructor vagy; hát e' rongyos hadból
Válasz Constructiót, de ne paraszt svadból,
Jobbak lehetnek ott, látom, mint magadból.
- DEIDERICI Constructive vadnak, de majd Distingválom,
E rosdás komával ha füled Találom,
Simplex legitime allítsd, paratsolom.
- SOLMOSI Hiszem, nagy dolog az, mint disznók úgy álnak,
Jó hogy illy pihesen szárnyokra nem szálnak,
Ki találna kedvét a köszvényes száznak,
Mint Nagyságos Úrnak, jobb vólnái lovásznak.
- DEIDERICI Ez a' kettős Nomen Méltán első lehet.

- GINDESCH   Itt vagyok, ha kellek, tudok mint két karra,
Akár sült malatzra, akár a' pohárra,
Kész vagyok fekünni akár mely ódalra,
Akár a' paplanra, akár a' párnára.
- DEIDERICI   Verbum törpe. 's mégis utánna evezhet,
- STRANOVIUS   Patkón állok én is, gyenge legény lévén,
Hat Zászló allyára töled hó pénzt kérvén,
Által vágom magam akár mely ... isén,
De nem igen kapok mezőbe a' kévén.
- DEIDERICI   Hól hat Zászló allja, dobosod sints annyi.
- STRANOVIUS   Nomen, úgy Irányzom, lészen Zászló Tartó,
Ez a' kis Pronomen lehet sereg hajtó,
Participiumnak nyitassék az ajtó,
Rosszul participált, nints rajta sok posztó.
- Téged mivé tészlek, szemes Adverbista?
- BALI   Úgy gondolom, lészek én Calendarista.
- STRANOVIUS   Bene, male fiant, tu non curas ista
Hól a' Conjunctio?
- LUTSCH   El szakadt a' lántzom.
- STRANOVIUS   Légy Interjectio 's ott leg végső rantzom,
Nékem, seregemnek gyalazata sántzom.
- DEIDERICI   Mind elő Számláltad? Nints egy tizedallya.
- STRANOVIUS   Kis Latzko dobosnak magát offerállja,
Bali is a' dobot tjukkal hajigállja,
Iván is evésbül a' Sárt ma meg állja.
- Rajta, jó vitézek, mit valogat bennünk,
Hatan egy egeret sokszor meg kergetünk.
Vitéz a mi nevünk, ha nem da lós retkünk. [?]
- DEIDERICI   Csit, pat. Simplex bájta egyszer miért nem fordúlsz?
Illy fegyveres lévén kementze megge búsz?
Pártos seregedre kardot miért nem húsz?
- SOLYMOSI   Közel ne jöjjetek! Ki vagyok, ismértek,
Sok mezőn szuszogva forgottam veletek,
Meg nyomoritattam sok betűt. Itt vesztek.
Tartóslántzós szomszed, le ülek kösztetek.
- LUTSCH   Ne veszédz magadat ilyen esztelenül,
Hogy halnál meg, kérlek, nagy jo szemtelenül?

Fegyvered sints, látom, 's te olly kegyetlenül
Fel tartottad szádad, majd béled is meg hüül.

SOLYMOSI

Botra! Mit pirogatz, hogy nintsen fegyverünk?
Náloknál töb szilvát bottal mi le vertünk.

VETT

Lóra, constructio, itt jü a parasztság!
De ezt mind le irni volna kis fáradság,
El kelne, jól tudom, osztán a' barátság,
Ha sokat mondanánk, eddig a mulatság.

CONCLUSIO EXAMINIS (per Simonium)

Compellati, hic morati Viri Consultissimi,
Pro favore nostro more nobis quam gratissimi,
Nos ingrati, honorati quid possemus optimi,
Quam precari, asservari vos favore optimi.

Vos ut nobis, Deus vobis Esto favorabilis,
Nobis nostra, vobis Vestra Culpa exorabilis,
Parvos quanti, facit tanti, vos faciat labilis,
Ne sit honor, Ars ut olor albis feratur alis.

Quod assvetas, quas fert aetas, musicas negleximus,
Magis laetas si poetas Vobis Nos promittimus,
Core istas, quia astas, ditiores putamus,
Has nunc tritas, sic finitas vobi recomendamus.

Quod tam breves sumus leves, quaeso ne miramini,
Sex sunt Dies, ex quo quies data est Examini.
Nec mentimur, arbitramur hic Terminum termini,
Hic moramur nullum eccur, ut sit ira memin.

Varga Imre

Orczy Lőrinc és Fekete János elveszettnek hitt közös munkája

Egy téves attribúció helyesbítése

Az ItK 1977-es évfolyamában (197. kk.) *A Károlyi család és a korai felvilágosodás* címmel számoltam be Károlyi Ferencnek (1705–1758) és fiának, Antalnak (1732–1791) irodalmi munkásságáról. Ami Károlyi Ferencet illeti, a cikknek vele foglalkozó részét ma sem szükséges módosítanom. Annál inkább a fiával kapcsolatban elmondottakat.

Károlyi Antalnak a család levéltárában P.1503 jelzet alatt őrzött iratai közül 1976-ban került elő egy *Lettre à Mr de Voltaire* című, francia nyelvű verses episztola, amelyet szerzője – az előszó tanúsága szerint – egy franciául nem tökéletesen tudó barátjának, egy lovassági tábornoknak a fogalmazványa alapján írt meg Voltaire nyelvén, majd a szöveget bőséges lapalji jegyzetekkel látta el, ugyancsak franciául. A mű egy magyar nemes panaszát fejezi ki amiatt, hogy Voltaire, aki történeti műveiben a

világnak oly sok népével foglalkozott, mind ez ideig egy szót sem ejtett a magyarokról, pedig azok mind régebbi történelmük során, mind az 1741-től 1748-ig tartó háborúban jelentős hadi érdemeket szereztek, s ráadásul sokan közülük ismerik, szeretik Voltaire műveit. Miután az episztola jegyzeteiben a magyar királynő, azaz Mária Terézia dicső tettei között a bécsi egyetem filozófiai karának 1754-es reformja is szerepel, ám nincs utalás az 1756-ban kirobbant újabb, általunk hétévesnek nevezett háborúra, szinte magától kínálkozik az a következtetés, hogy a mű nagy valószínűséggel 1755-re datálható. Szerzője a 45. számú jegyzetben azt írja önmagáról, hogy huszonhárom éves: ezt az életkort az 1732-ben született Károlyi Antal, akinek anyagában a kézirat fennmaradt, épp 1755-ben töltötte be. Az episztolának a vallási elfogultságot, bigottságot elítélő kitételei összhangban álltak azzal a ténnyel, hogy Károlyi Antal apjának 1754 végén és 1755 tavaszán a nagykárolyi nyomda megindításának ügyében – mint azt Éble Gábor: *Egy magyar nyomda a XVIII. században* című munkája (Bp. 1891. 13–18.) kifejti – súlyos konfliktusai támadtak bizonyos egyházi körökkel. A felsorolt adatok alapján semmi sem szól az ellen, hogy a franciául egyébként is tudó, sőt, ezen a nyelven levelező Károlyi Antalt tekintsük a mű szerzőjének, még akkor is, ha a szépen letisztázott szöveg nem az ő saját kézírása.

Nos, ez a szinte magától értetődő megállapítás tévesnek bizonyult, újabb példát szolgáltatva arra, hogy egyetlen konkrét filológiai adat felbukkanása még a legmeggyőzőbbnek látszó föltevést is romba döntheti. Amikor egy egészen más témával foglalkozva, az MTA Kézirattárában kezembe vettem *Néhai Galánthai Gróf Fekete János Magyar Munkájának* a K.684/III. jelzeten található köteteit, az I. kötet 58. lapjához érve, a *Műzsámnak* című vers alatt meglepetéssel (és a váratlanul kiderülő igazság örömeivel) olvastam Fekete Jánosnak a költemény egyik részletéhez fűzött jegyzetét: „B Orczy Lórintz Voltérnak egy Levelet irt, melyben panaszkodott, hogy a' Magyarokról nem szől, 's azt én fordítottam Francziára. Hová lett, nem tudom.” A költeménynek azokból a soraiból, amelyhez az idézett jegyzet kapcsolódik, azt is megtudjuk, hogy Orczynak a fordítás alapjául szolgáló szövege már szintén versben készült. Fekete ugyanis, saját műzsájához egyes szám második személyben fordulva, ezt mondja Orczyról:

„Még mikor Voltérnak írott panaszait
 Veled fordíttatta szép verselt sorait,
 Már meg jövendőlte, hogy Parnassusra hágsz,
 's Eleted voltában az ő nyomára vágsz.
 Ő volt, ki tégedet Magyarúl-írásra
 Gerjesztő példával birt 's a' Francz hagyásra,
 Kegyesen itélvén első munkáidról,
 Gyenge taníttással térít hibáidról.”

Fekete János tehát mint atyai jóbarátjának készítette el Orczy számára az episztola fordítását. A letisztázott füzetes kézirat valamilyen módon Károlyi Antalhoz került, s végül az ő hagyatékában maradt fenn.

Orczy Lórinchről közismert, hogy – későbbi elítélő véleményétől eltérően – az 1750-es és az 1760-as években szívesen olvasta Voltaire-t, néhány versét át is dolgozta magyarra. Ezekből az átdolgozásokból azonban az is kiderül, hogy a francia költő műveit a magyar nemesség világképének megfelelően értelmezte (és értelmezte át!). A *Sur la paix de 1736* című Voltaire-versnek minden háborút elvető pacifizmusát Orczynál a *Bekéség' kívánásában* az a gondolat váltja föl, hogy a derekasan harcoló katonának a győzelem kivívása után megérdemlik a pihenést, a *Le Mondain* és a *Défense du „Mondain”* kozmopolita szemlélete helyett pedig a *Barátságos beszédje egy Úrnak a' káplányával* című versben Orczy az egész világot egyformán gyámolító gondviselésnek a deista Voltaire-től teljesen idegen eszméjét hirdeti. Mindez óvatosságra int bennünket, amikor arra próbálunk választ keresni, vajon mennyiben tükrözi a Fekete által készített francia nyelvű episztola Orczy eredeti szövegének gondolatait. A magyarok hadi érdemeit hangoztató nemesi patriotizmus és a Mária Terézia iránti hűség a mű keletkezésének idején minden bizonnyal közös volt Orczyban és Fekete Jánosban, a képmutató bigottságnak és az utálatos fanatizmusnak („l'hypocrite Bigotisme”, „le détestable fanatisme”) már a költemény első lapján olvasható, majd ismételtelen visszatérő, s az utolsó szenvedélyes mondataiban tetőfokára hágó kárhóztatása viszont inkább Fekete műveinek terminológiájával rokon.

A szerzők (remélhetőleg végleges!) azonosítása lehetővé teszi a mű keletkezési évének helyesbítését

is. Miután a fordító, az 1741-ben született Fekete János a már említett 45. jegyzetben huszonhárom évesnek mondja magát, a *Lettre à Mr de Voltaire* francia nyelvű szövege – néhány hónap eltérést megengedve – 1764-re keltezhető. A 8. jegyzetnek az a kitétele tehát, amely szerint a török nem egészen hetven éve „távozott el”, nem a 8. jegyzet elején említett Budára, illetve annak 1686-os felszabadulására, hanem az 1699-es karlócai békére, a 16 éves felszabadító háború befejezésére vonatkozik.

Az episztola megírásának az 1977-es ItK-cikkben feltételezett indokai közül ezek után nyilvánvalóan ki kell küszöbölnünk a Károlyi Antal személyével kapcsolatos szubjektív tényezőket. Továbbra is érvényes marad azonban a cikk legfontosabb kérdése (és alapvetően a rá adott válasz is): vajon a szóban forgó történelmi-politikai helyzetben objektíve mi tette lehetővé Voltaire eszméinek az episztola által tanúsított recepcióját? A keletkezési időpontnak 1764-re való áthelyezésével ugyanis (éppen hogy) nem léptünk ki annak az 1764/65-ös országgyűléssel lezáruló történelmi periódusnak a határai közül, amelyet még a „Vitam et sanguinem” gesztusa, a magyar nemesség és az uralkodóház viszonyának átmeneti megjavulása jellemez. A *Lettre à Mr de Voltaire* fenntartás nélkül támogatja Mária Teréziának és tanácsadóinak politikáját, amelynek (a felvilágosult abszolutizmus irányába mutató) fő célja az állam hatalmának erősítése és – e cél megvalósításának nélkülözhetetlen előfeltételeként – az egyház világi befolyásának korlátozása. A fanatizmus és a bigottság ellen küzdő Voltaire az episztola megfogalmazójának szemében tulajdonképpen azonos célokért harcol, mint a magyarokat is olyannyira szerető Mária Terézia. Így tükröződhet ugyanabban a szövegben egyidejűleg a magyar nemesi patriotizmus, a Habsburgok iránti odaadó hűség és Voltaire antiklerikalizmusa. Mindebből együtt az is kiderül, hogy a Voltaire szókinéséből átvett fordulatoknak itt bizonyos tekintetben más funkciójuk van, mint a francia szerzőnél: nem annyira egy következetesen deista filozófia megnyilvánulásai, inkább egy aktuális politikai program kifejezői.

A magyar nemességnek és az uralkodóháznak az episztolában is tükröződő jó viszonya, mint említettük, épp a mű keletkezését közvetlenül követő időszakban romlik meg. Az 1764/65-ös országgyűlés, a feudális kiváltságok védelmében, hevesen elutasítja az udvar által tervezett reformokat, s ettől fogva a magyar rendek magatartása egyre élesebb ellentétbe kerül a felvilágosult abszolutizmusnak immár az ősi *privilegiumokat* is veszélyeztető törekvéseivel. A következő évtizedek során mindinkább erősödő nemesi ellenállás, ha különböző mértékben is, de mind Orczy, mind Fekete további pályafutásának fontos tényezője lesz. Voltaire-rel kapcsolatos állásfoglalásuk azonban egymástól nagyon is eltérően alakul. Fekete János megmarad a francia filozófus hívének, Orczy azonban elfordul tőle, s Bessenyeihez írt nevezetes versében már úgy vélekedik, hogy Voltaire-t, Bayle-t és Spinozával együtt, gályára vagy a spanyol király autodaféjára kellett volna küldeni. Úgy látszik, hogy a magyar nemességnek azok a rétegei, amelyek már a XVIII. század derekán szívesen olvasták a korabeli francia filozófusok műveit, ekkor még nem érezték meg teljes mértékben e műveknek a felvilágosodás ideológiai küzdelmeiben játszott szerepét, s olvasmányaikat a maguk módján értelmezve, megpróbálták beilleszteni őket a maguk nemesi világméltóságába. Amikor azonban a magyar felvilágosodás kibontakozásának idején felismerték, hogy például az igazi Voltaire nem azonos azzal az íróval, amilyenek őt egy-két évtizeddel korábban elképzelték, válaszütt elé kerültek, s a Voltaire-hez írt episztola két szerzője, Orczy Lőrinc és Fekete János, más-más úton haladt tovább.

Közös munkájuk, a *Lettre à Mr de Voltaire*, amely a Károlyi Levéltárban jelenleg a P. 1512 jelzet 4. csomójában található, több mint két évszázados lappangás után a felvilágosodás kutatóinak Budapestén sorra kerülő, VII. nemzetközi kongresszusa alkalmából, 1987-ben jelenik meg az Akadémiai Kiadó „Új Történelmi Tár” című sorozatának I. köteteként, francia nyelvű utószóval.

Vörös Imre

Szepesy Ignác és biblikiadása

1. Szepesy Ignác életútja

A XIX. század első feléből számos olyan egyéniséget ismerünk, akinek neve szinte egybeforrott a „reformkor” fogalmával, – de rajtuk kívül is több olyan kiválóság élt e korban, akik tevékenysége ugyan jelentős, mégis valahogyan megfeledkezünk róluk. Egy ilyen egyéniséget kívánok bemutatni Szepesy Ignác személyében.

Szepesy Ignác József János 1780. augusztus 13-án¹ az Eger közelében lévő Noszvajon született, egy eladósodott bárói család elsőszülött gyermekeként. Megemlítem, hogy minden forrás Szepesy születési helyének Egert jelöli meg, azonban – részben a helyszínen végzett – kutatásaim során meggyőződtem arról, hogy Ignác, Szepesy Sámuel noszvaji – ma is meglévő, igen szép – kastélyában látta meg a napvilágot. A család anyagi helyzete annyira leromlott, hogy 1783-ban eladták a noszvaji kastélyt² és Sályra költöztek. E körülmény is szerepet játszhatott abban, hogy Ignác már 15 éves korában kikerült a családból és Egerben papnövendék lett. Képességeit mutatja, hogy alig nyolc év múlva a pesti egyetem bölcészeti és a bécsi egyetem teológiai doktori oklevelének birtokában, külön pápai engedéllyel 1803 májusában pappá szentelték.³

Rövid aulai szolgálat után egri plébános és kerületi esperes, s alig öt éve pap, amikor 1808-ban kanonoki kinevezést kap. Kanonoksága alatt tanít az egri lyceumban és egyúttal egy igen szép – későbbi pécsi életében újból hangsúlyt kapó munkát végez: teljesen átrendezi az egyházmegyei könyvtárat, új katalógust készít és saját költségén bebútorozza az olvasótermet. 33 éves, amikor székesegyházi főesperes, öt év múlva már prépost és 1819. június 12-én, mikor I. Ferenc király tíz esztendei székiuresedés után Rudnay Sándor erdélyi püspököt kinevezte esztergomi érsek-hercegprímásnak, – utódjául Szepesy Ignácot emelte az erdélyi püspöki székbe.⁴ A püspökké szentelést Fischer István egri érsek végezte 1820. április 9-én, – s az uralkodó ugyanekkor Szepesynek a „valóságos belső titkos tanácsos” címet adományozta.

Egyházi méltóság, uralkodói elismerés – és még nincs negyven éves sem Szepesy Ignác élete első szakaszának zártával. Valóban életének egy új, jelentős szakasza kezdődik a gyulafehérvári püspöki szék elfoglalásával.

Amilyen gyors, szinte robbanásszerű volt eddigi előmenetele az egyházi hierarchiában – ez a dinamizmus nyilatkozott meg további életvitelében, szinte örökmozgó tevékenységében. Egyházmegyéjének hatalmas területét hamarosan vizita formájában bejárta. Feltehetően ezen útjai során tapasztalta azt a sok visszasságot, amely az egyes plébániák és szerzetes rendházak működésének kuszaságában mutatkozott meg. Az egyház szervezeti és működési előírásai igen sok esetben összeütközésbe kerültek a kormányzat jozefinista szellemű intézkedéseivel. A fungáló papság így nem egyszer vagy az egyházi, vagy a világi előírásokat szegte meg s ez szinte állandó konfliktussal járt.⁵

¹ Eger, Belvárosi Főplébánia templom Kereszteltek anyakönyve, V. kötet 437. A keresztelő Korber Ignác kanonok-plébános volt, a szülők báró Szepessy Sámuel és Batta Antónia.

² A noszvaji kastély eladása és elhagyása nyilván fájdalmas emlék lehetett a Szepesy családban és ezért valószínű, hogy Ignác születési helyét is inkább Egert emlegették és tudatosították, mint Noszvajt. A kastély és részben a Szepesy család történetére l. *Magyarország műemléki topográfiája*, IX. köt. Heves M. műemlékei, III. köt. Bp. 1978. 471–478.

³ Szepesy Ignác életrajzát – eltérő hangsúllyal – többen is megírták. Jól használható volt titkára, PEITLER Antal, *Négyesi báró Szepesy Ignác néhai pécsi püspök rövid életrajza*, in *Egyházi beszédek* ... Pécs, 1839. I. köt. III–XLII. – Életszerűbb és realisabb HÖBE Károly, *Négyesi báró Szepesy Ignác pécsi püspök élete*. Egyházi Tár, 1839. XIII. füzet, májusi folyamatt, 275–284. – MENDLIK Ágoston, *Négyesi báró Szepessy Ignác pécsi püspök Hazánk, 1860*. 129–153. – BRÜSZTLE, Jos., *Recensio Universi cleri dioecesis* ... Quinque-Ecclesiis, Tom. I. 512–518. – FÉNYES Miklós, *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története*. I. Pécsi Püspöki Könyvtár, in *Jubileumi évkönyv 1774–1974*. Pécs. 7–113. – SZINNYEI József, *Magyar trók élete és munkái*. XIII. köt. 732–785.

⁴ MESZLÉNYI Antal, *A jozefinizmus Magyarországon (1780–1846)* Bp. 1934. 224.

⁵ Az egész problémakörre l. MESZLÉNYI A., *A jozefinizmus...*, továbbá HERMANN Egyed, *A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig*. München, 1973. 369.

Ezt a helyzetet – egyházi szempontból – még súlyosbította a valláserkölcsi élet hanyatlása, amelyet nem kis mértékben a felélénkülő janzenizmus⁶ és a jozefinista eszmék áramlata váltott ki.

Látták ezt a legfelsőbb helyeken is és így került sor arra, hogy Rudnay örímás – az uralkodó jóváhagyásával összeállított 8 pont tárgyalására – 1822 elejére – nemzeti zsinatot hívjon össze.⁷ Előzőleg felhívta az egyes püspököket, hogy tartsanak „előkészítő tanácskozásokat” a tervezett pontokról, hogy így is elősegítsék a témák alapos tárgyalását.

Szepesy Ignác is nagy energiával látott feladatához. 1822. április 13-ára egyházmegyei zsinatot hívott össze, mely öt napon át tárgyalta a felvetett kérdéseket.⁸ E helyi zsinaton Szepesy nem véleményeket, javaslatokat gyűjtött össze, hanem egy teljes egyházmegyei törvénykönyvet készített. Ennek kéziratát ugyan elküldte Rudnay prímásnak, aki azonban azt jóváhagyási záradék nélkül egyszerűen visszaküldte. Erre Szepesy az egész törvénykönyvet a kolozsvári kir. lyceumi nyomdában kinyomtatta és a már kész, több mint 350 oldalas könyvet küldte el az 1822. szeptember 7-én megnyitott zsinatra, ahol csupán megbízottjával képviseltette magát.⁹ A törvénykönyvben Szepesy összefoglalta nem csupán az egyházi, hanem a kormány által kibocsátott rendeleteket is. Ezek egy részét az állam, más részét az egyház nem ismerte el, s így ezek együttes kiadását mindkét oldalról nehezítették. Legsúlyosabbnak azonban azt tekintették, hogy Szepesy könyvét sem felsőbb egyházi, sem állami cenzúra alá nem bocsátotta. Ezzel aztán egy hosszú, évekig tartó folyamat indult el, – melynek részletei nem ide tartoznak – de amelynek eredménye az volt, hogy Szepesynek az erdélyi püspökséget el kellett hagynia.

Szepesy nem volt hajlandó Statutumát egészében visszavonni, csupán egy részleges intézkedő körlevelet bocsátott ki, – viszont felsőbb helyen nem kevés szofizmussal úgy vélekedtek, hogy az utódot úgysem kötelezik az előd rendeletei. Ebben az időben több püspöki szék is üres volt, Szepesynek először a székesfehérvárit ajánlották fel, s mikor ezt presztízis okokból nem fogadta el, kapta meg kinevezését a pécsi egyházmegye élére.¹⁰

Szepesy Ignác – rá jellemző módon – 1828. február 24-én este 9 óra után, minden előzetes értesítés nélkül érkezett meg a pécsi püspöki palotába.¹¹ Saját személyében szinte puritán egyszerűségű volt, ezért jött titokban, elkerülve a bandériumos fogadtatást, – viszont püspöki miséjét, beszédét mindig teljes ornátusban, süveggel és pástorbottal tartotta, néha több órán át is.¹²

Szepesy nem volt ismeretlen a pécsiek előtt, ezt bizonyítja, hogy jött hírére Egyed Antal, a kiváló költő, műfordító, az MTA tagja, lelkes verssorokkal köszöntötte a Hasznos Multságokban,¹³ de tudtak róla úgy is, mint a magyar nyelv lelkes terjesztőjéről az 1825–27. évi országgyűlés eseményei kapcsán. Az 1825. szeptember 14-i megnyitáson Szepesy magyarul szólt a főrendekhez, a baranyai követek erről beszámoltak, s latin nyelvű levelükre a megyétől magyar nyelvű utasítást kaptak, hogy a jövőben „hivatalos Levelüket egyedül csak Honni nyelven intézzék”.¹⁴ Ugyanígy Szepesy is tájé-

⁶ A janzenizmusra l. GECSE Gusztáv, *Vallástörténeti Kislexikon*. Bp. 1977. 163.

⁷ MESZLÉNYI A., *A jozefinizmus...* 250–276.

⁸ HERMANN Egyed, *Az 1822-i erdélyi egyházmegyei zsinat*. Bp. 1936. Klny a bécsi gr. Klebelsberg Kunó Magyar történelmekutató Intézet 5. évkönyvéből. 27 l.

⁹ Címe: *Statuta Almae Dioecesis Transsilvanicae Anno 1822*. die 17-ma Aprilis in Synodo Dioecisana publicata et Concordibus votis approbata. Claudiopolis, Typis Lycei Regii. A kötet szöveganyaga 254 l. + 80 l. Appendix, mely utóbbi javarészt iratmintákat tartalmaz. A teljes terjedelem 352 l. – A pozsonyi nemzeti zsinaton Szepesyt személyes megbízottként Döme Károly pozsonyi, míg káptalanját Henne Ferenc gyulafehérvári kanonok képviselték.

¹⁰ HERMANN E., *Az 1822-i...* 26.

¹¹ PEITLER A., *i.m.* XV.

¹² MENDLIK Á., *i.m.* 137.

¹³ „Nagy Méltóságú Bárány Négyesy Szepesy Ignác Urnak az Erdélyi Püspökségről a Pécsire lett általtétéására.” *Hasznos Multságok*, 1927, 5. sz. 33. – Egyed Antal. (1779–1862) költő, műfordító. Az MTA tagja, a reformkori pécsi egyházmegye legjelentősebb írói egyénisége.

¹⁴ Baranya m. Levéltár Országgyűlési iratok, 27.2612/1825. sz. iratanyagából idézi KISS Géza, *Harc a magyar államnyelvért a soknemzetiségű Baranyában* c. tanulmányában in *Baranyai Helytörténetírás 1978*. A Baranya m. Levéltár évkönyve. Szerk. Szita László Pécs, 1979. 409–441.

kozott lehetett Pécs és Baranya szüntelen gravamenjéről, hogy a királyi akadémiát Győrbe helyezték, s ezt a követek állandóan sérelmezték az országgyűléseken. Erre következtethetünk abból is, hogy alig érkezett Pécsre, máris felterjesztést intézett a Kancelláriához bölcsészeti tanfolyam engedélyezése érdekében, amit hamarosan meg is kapott – egyelőre a papnevelő intézet keretein belüli működésre. Mondhatni, hogy Szepesy ezután már maga diktálta az iramot. A várostól kapott telken felépítette a bölcsészkar céljára a mai Egyetemi Könyvtár épületét (1829), majd a megyétől megvásárolta az egykori pálos kolostort a Fő utcában (1831), templomával együtt, rendbehozatta és ide telepítette át a tanintézetet, míg az előbbibe áthelyezte a nevezetes Klimó-könyvtárat. Ezt a saját rendszere szerint átrendeztetette, új katalógust készíttetett, akárcsak egri kanonok korában az egri érseki könyvtárban. Mindezek mellett 1829–30-ban bejárta az egész egyházmegyét, vizitációt végzett, s közben horvátul tanult, hogy anyanyelvükön szólhasson híveihez. Az országgyűlés ülésein is rendre megjelent és Pozsonyból is intézte ügyeit. A később realizálódott Lyceum alapítványra az első felajánlást 1830-ban tette Szepesy Pécs városának oly módon, hogy 100 000 forintot ad 6%-os kamatra, amely kamatösszeg viszont biztosítja a tervezett jogakadémia fenntartását.¹⁵

Rudnay Sándor 1831-ben meghalt anélkül, hogy a nemzeti zsinat határozata a szentírás fordításáról megvalósult volna, így aztán Szepesy hirtelen elhatározással nekilátott a munkának. Munkatársakat toborzott, kiosztotta a feladatokat s ő maga máris a Lyceum tanintézet mellé tervezett nyomda szervezésével, ügyeivel foglalkozott.¹⁶ Szinte jól jött számára, hogy 1832 végén ismét összeült az országgyűlés, mert ekkor már erősen tárgyalt, intézkedett a pozsonyi Belnay nyomdánál a szentírás szedése–nyomása dolgában, s nem is eredmény nélkül: 1834-es évszámot viseli a hatkötetes szentírás első megjelent kötete, míg az utolsó évszáma 1836. A maga diktálta hatalmas munkatempó azonban felőrölte erejét, s 1838. július 18-án meghalt tüdejének már három éve kínzó betegségében.¹⁷

2. A szentírás kiadása

A Rudnay Sándor primás által 1822-ben összehívott nemzeti zsinat, ügyrendjének megállapítása után hét bizottságot alakított, a második bizottság feladata volt a mielőbb kiadandó szentírással kapcsolatos kérdések tárgyalása, és javaslat kidolgozása. Ennek a bizottságnak elnöke Király József akkori pécsi püspök, tíz tagja között volt Szepesy püspök három zsinati megbízottja is.¹⁸ A bizottság meglepő gyorsan, alig két hét alatt elkészítette javaslatát, mely három kérdés köré csoportosult: 1. Készítse-nek-e teljesen új fordítást; 2. Káldi szövegét javítsák; 3. Legyenek-e a nehezebben érthető helyekhez magyarázatok.

A felvetett kérdések fölötti vitában a zsinati atyák véleménye ugyancsak megoszlott. A vita minden irányban bokrosodott, szerte ágazott s csak nagy nehezen született meg a döntés, mint zsinati határozat. E szerint a szentírást, Káldi szövegét kell újra kiadni de úgy, hogy a könyvek elé bevezetés készüljön. Ugyancsak igazítani kell a korábbi kiadás hibáit, sajtóhibáit, összevetve a Vulgata eredeti latin szövegével, – s minderről a primás gondoskodjon.

Szepesy Ignácot már erdélyi éveit alatt is foglalkoztatta a szentírás újabb kiadásának megvalósítása. Érdekes nyomát találjuk ennek az ominózus Statutában. Ennek első fő fejezete a püspök köteleiségeivel foglalkozik. Itt írja, hogy amennyiben a zsinat nem rendelné el vagy elhalasztaná a szentírás új kiadását, a püspöknek (mármint néki, az erdélyi püspöknek!) kötelessége az új fordítás elkészítése.¹⁹ Bizonyos, hogy Szepesy az egyházmegyében végzett vizitája nyomán maga is tapasztalta,

¹⁵ Részletesen I. KOPCSÁNYI Károly, *A pécsi jogakadémia multja és jelene*. Pécs, 1897. 172.

¹⁶ BORSY Károly, *A pécsi nyomdászat kezdetei*. Pécs, 1973. 144.

¹⁷ Szepesy utolsó óráit szemléletesen közli PEITLER A. Id. m. XXXV. p-n. Íja, hogy Szepesy tüdije melléhez nőtt és ez okozta végül a tüdővérzéssel beállt halálát.

¹⁸ HORVÁTH Konstantin, *A bibliafordítás kérdése utolsó nemzeti zsinatunkon*. Katholikus Szemle, 1929. II. 97–111.

¹⁹ *Statuta* . . . 13. § – 4.

hogy már kevés plébániának van meg Káldi elnyűtt bibliája, melynek 3., – ekkor utolsó – kiadása éppen negyven éve, 1782-ben jelent meg.²⁰

A Statuta körül kerekedett vihar, majd az 1825–27. évi országgyűlés ugyancsak sok személyes és közéleti elfoglaltságot adott Szepesynek, így nincs annak nyoma, hogy ezekben az években foglalkozott volna gyakorlatilag terve megvalósításával. Időközben megtörtént azonban Pécsre átköltözése, és az új környezet új távlatokat nyitott meg előtte. Megismerte közvetlen és távolabbi papi környezetét és tapasztalhatta, hogy a mecsekaljai város papi társadalma a papi képzés nemes hagyományain nevelődött, teológiailag is képzett és kirajzolódtott előtte az a gárda, amellyel nagy tervét megvalósíthatja.

A szentírás munkálataiban részt vett munkatársak felsorolását a kötetek végén ilyen szöveg vezeti be: „Azon Tudós Uraknak, kik az Új Szövetség' Szent Könyveinek jelen magyar kiadásjokat munkásságjukkal elősegítették, Neveik a könyvekkel egygyütt, amellyekkel foglalatzkodtanak.”²¹ – Különös módon bár minden szentírási könyvnek megtaláljuk a munkatársát, – a négy evangéliumét hiába keressük. Szerintem ennek csak egy oka lehet, az, hogy ezekkel maga Szepesy Ignác „foglalatzkodott”.

Az egyes szentírási könyvek munkatársai – nem a munka sorrendjében – a következők voltak:

Aigl Pál (1775–1839) tanár, 1833-tól apát-kanonok;
Farkas József (1793–1858) szászvári plébános, 1836-tól kanonok;
Hóbe Károly (1808–1872) püspöki levéltáros, majd plébános;
Jónás József (1797–1870) szemináriumai majd lyceumi jogtanár;
Kelemen József (1790–1868) szászvári plébános, 1832-től kanonok;
Némethy János (1774–1835) a dogmatika tanára, 1831-től kanonok;
Peitler Antal (1808–1885) püspöki titkár, kanonok, 1859-től váci püspök;
Potyó Ferenc (?–?) kapnikbányai plébános, főesperes;
Ranolder János (1806–1875) teol. tanár, 1849-től veszprémi püspök;
Török Pál (1813–1850) püspöki szertartó;
Végh István (1779–1842) esztergomi káptalani javadalmas;
Virágh Mihály (1806–1867) dogmatika tanára, plébános, 1851-től kanonok;
Vörös Mihály (1794–1875) teol. tanár, apát, 1854-től kanonok.²²

A nemzeti zsinat határozata Rudnay primás vállára helyezte a szentírás újabb kiadásának gondját. Őt azonban alaposan igénybe vették kormányzati és rezidenciális gondjai, – mint ismeretes, áthelyezte a primási székhelyet Nagyszombatból Esztergomba, majd a zsinatot követően nagyszabású építkezésekbe fogott, s ő indította el a bazilika évtizedekig tartó építkezését is. Így aztán a szentírás kiadásának ügye háttérbe szorult, de a probléma nem aludt el, – ébren tartotta Szepesy és nyugodtan állíthatjuk, készült is rá, de Rudnay ellenében nem akart cselekedni, hisz annak idején a Statutával már úgyis okozott néki nehéz napokat.

Rudnay primás 1831. szeptember 13-án meghalt²³ s Szepesy most már aggodalmak nélkül cselekedhetett.

Korábbi ismételt pozsonyi tartózkodásai idején ismerhette meg a jőnevű Belnay örökösök²⁴ nevű nyomdát, s ezt szemelte ki, hogy a technikai kivitelezés szempontjából is nagy feladatot jelentő munkát elvégezze.

²⁰ HERMANN Egyed, *Százéves katolikus magyar bibliafordítási kísérletek*. Theologia, 1935. 142–156. – 142.

²¹ *Szepesy Szentírás, Újszövetség*, II. köt. 753.

²² *A pécsi egyházmegyei papok adatainak forrása*: BRÜSZTLE, J.: I. m. volt.

²³ Rudnay Sándor, a reformkor primása életére I. MESZLÉNYI A., *A magyar hercegprimások arcképsorozata*. Bp. 1970. 444 I. RUDNAY, 168–204.

²⁴ Schauf János pozsonyi nyomdáját Belnay György Alajos – előbb pécsi, majd pozsonyi – akadémiai tanár vette meg 1802-ben. Halála (1809) után özvegye vezette tovább a jőnevű üzemet, melyet 1842-ben a Landerer és Heckenast cég vásárolt meg. L. NOVÁK László, *A nyomdászat története*. V. könyv. Bp. 1928. 71.

A szentírásfordítások, – így Káldi is – rendszerint az őszövétséggel kezdődnek. Szepesy szentírásának első két kötete az Újszövetség anyagát tartalmazza. Az első kötet előszavában meg is indokolja: „... mivel az Új Szövetségi Szent Írást az Ó Szövetségénél gyakrabban használják a keresztények, és mint rövidebbet hamarabb is lehet kinyomtatni; reményelem: hogy ezen tselekedet jóváhagyást nyerend.”²⁵ A megokolás helytálló, de az is lehetett az oka, hogy a négy evangélium valóban Szepesy saját munkája volt, azokon már régebben dolgozhatott, s így az adott időpontban ezzel indíthatta a szentírást.

Az előszóban arról is ír Szepesy, hogy munkatársakat vont a munkába, „de kinek kinek írását magam minden lehetséges vigyázattal olvasom, és, ahol szükséges, igazítom”.

A gyakorlati használhatóságra törekvés mutatkozik meg az egész hatalmas munka szerkezetében. Minden evangéliumot, könyvet stb. rövid Előszó vezet be. Az egyes Részek élén regesztaszerű összefoglaló jelzi a következő anyag tartalmát. A Részt a versszámokra utaló Jegyzetek követik, ezt pedig Világosító Hivatkozások, melyek a tartalomhoz gondolatilag vagy ténylegesen kapcsolódó szentírási helyekre utalnak. Ugyancsak a gyakorlati kezelhetőséget segíti az Újszövetség II. kötete végén és az Őszövétség IV. kötete végén lévő Betűrendi mutatósorozat, mely a nevek és fogalmak magyarázatait, illetve utalási helyét adja.

Az oldalak élén a főfejezetre, könyvre és a Részekre utaló előfej van az előtalálás megkönnyítésére. Viszont különös módon, egyik kötetben sincs tartalomjegyzék.

A szentírás egyes könyveinek sorrendje teljesen megegyezik a Káldi-féle fordítás, illetve az újabkori fordítások és kiadások hagyományos sorrendjével.

Ha tipográfus szemmel nézzük a szentírás köteteit, megállapíthatjuk, hogy a Belnay örökösei néven működő nyomda betűszedői, nyomtatói igen szép, minden dicséretet megérdemlő munkát végeztek.

A szöveget a klasszikus metszésű keskeny Bodoni típusból szedték és egységesen ezt a típust használták mind a főszöveghez, mind a jegyzetekhez. A betű mindenütt tiszta, éles, mondhatni sehol sem kopott, így joggal következtethetünk arra, hogy ismételten friss öntésű anyagot használtak. Ugyancsak elismeréssel szólhatunk a munka tördeléséről. Az új oldal kezdések leütése, a sorralpra ültetett iniciálék alkalmazása, a főszöveg – jegyzetek – hivatkozások közötti térbeosztás mindvégig tökéletesen egyforma és a tipográfus kiforrott ízlését tanúsítja.

Becslésem szerint legkevesebb két szedő dolgozott a munka szedésével és legalább kettő a már kinyomtatott szedések visszaosztásával a szedőszekrényekbe. Egy szedőnek egy napi (10 órai) teljesítménye kb. 10 000 betű. A szentírás egy ívében (16 oldal) kb. 30 000 betű van, ami egy szedőnek három napi szedést jelent. Az egész munka mintegy 9 és fél millió betűt tartalmaz, ezt két szedő kb. két esztendei munkával tudja elvégezni. Természetesen a szedők ezen kívül tördelnek, korrekciólevonatokat készítenek, a jelzett hibákat kijavítják és végül nyomásra készítik az egyes oldalakat.

Hasonlóképpen nem kis feladatot jelentett a nyomtatás munkája. A szentírás hat kötete összesen 339, egyenként 16 oldalas ívet tartalmaz, a korban használatos ún. „Kis medián” papírríven, melynek mérete 45 x 55 cm. A munka 1500 példányban készült, ez tehát összesen 508 500 ívet jelent, amely két oldalán megnyomva 1 017 000 nyomást igényel. Ekkoriban még fából vagy vasból készült kézi sajtókkal dolgoztak, melyekben egyszerre nyolc oldalt lehetett elhelyezni. Egy ilyen sajtóval óránként kb. 20 nyomatot tudtak készíteni.²⁶ Ha két géppel nyomtattak, akkor az egyik gép nyomta a 8 szépoldalt, a másik a 8 hátoldalt, – így 7 munkanap alatt teljesíthettek 3000 nyomást, azaz egy ív két oldalát, 1500 példányban. Ez a teljes munkára vetítve, közel négy esztendei munkát jelent, (25 napos hónapokkal számolva).

Természetesen a szedők és nyomók létszáma többszöröse volt a számítotttnál, amely csak a technológiai időszükségletet mutatja.

A munkához felhasznált papír szakmai számításaim szerint kb. 65 g/m² súlyúnak felel meg. Ez a

²⁵ Szepesy Szentírás, Újszövetség, I, köt. 11.

²⁶ FITZ József, Guttenberg. Bp. 1940. Hungária Könyvek, 7. sz. 102. – Szerző kézisajtóval végzett kísérletekre hivatkozva írja, hogy óránként 8–16 nyomtat készíthető: optimális gyakorlottságot feltételezve számoltam 20 nyomattal.

Kis median papírméretre átszámítva, ívenként 16 g, így az összes ív súlya 8136 kg. Ehhez járul még a 9000 kötet könyvtáblájának mintegy 900 kg-os súlya, tehát összesen több mint 9 tonna anyag került feldolgozásra.

Ezek a számok úgy hiszem eléggé mutatják, hogy milyen hatalmas munkát igényelt a szentírás hat kötetének szedése–nyomása, de ne feledkezzünk meg a kötészeti munkáról sem, hisz ugyancsak szép feladat volt a 6 x 1500 = 9000 félbőr kötés, a gerincen arany nyomással történt kivitelezése.

A hat kötet a következő sorrendben és időben készült. Az első volt az Újszövetség I. kötete, ez 1834 évszámmal jelent meg. Az Újszövetség II. kötete 1835 évszámot viseli. A „Figyelmező” 1837 júniusában írja, hogy elkészült az Ószövetség I. kötete, (1835 évszámmal) és az Ószövetség IV. kötete (ez az 1836 évszámot viseli). Ugyancsak a „Figyelmező” 1838. május 1-i számából értesülünk az Ószövetség II. és III. kötetének elkészültéről – mindkettő egyébként az 1836-os évszámmal jelent meg.

Annak okát, hogy miért készült a III. kötet utolsóként, – sajnos nem tudjuk. A kötet végén ezt írja Szepesy:

„Mivel pedig ezen kötet nyomtattaték befejezésül; a kiadó és felügyelő Püspök is mind azon tudós Uraknak, kik ezen kiadást négy esztendő alatt napvilágot látni segíték, buzgó ingyen fáradozásokat alázatosan és igen szívesen köszöni;” A további néhány sor szinte Tótfalusi Kis Miklós „Mentség”-ét juttatja az ember eszébe:

„Az egész nagy érdemű olvasó Közönséget pedig kéri: Hogy figyelembe vevén ezen munkának részszerént az ország' gyűlése alatt, részszerént két esztendeig tartó nyavalyával majd nem szünetleni küszködés között végbevitt . . . kiadását, a különféle hiányokat ezen körülményeknek tulajdonítsák leginkább . . .”²⁷

Szepesynek a betegségére történő utalása – sajnos – nagyon valóságos volt. Mint említettem a „Figyelmező” 1838. május 1-i száma adott hírt az utolsó két kötet megjelenéséről, s Szepesy Ignác rövid szenvedés után július 18-án meghalt. Szinte éppen hogy megérhette hatalmas vállalkozásának befejezését. Régi betegsége a túlhajszolt élettempó folytán csak súlyosbodott és alig 58 évesen lezárta alkotó életútját.

*

Alig hogy elkezdődtek a szentírás nyomdai munkálatai, máris reflexiót váltott ki az aggodalmaskodó bürokraták között, ugyan nem valamely folyóirat hasábjain, hanem a kormányhivatalok körében. Hermann Egyed, a kiváló egyháztörténész tárta fel,²⁸ hogy feljelentés nyomán Reviczky Ádám kancellár írt levelet Szepesynek, hogy későbbi kellemetlenségek megelőzése érdekében jó lenne, ha a fordítást néhány püspök átnézné, vagy éppen beküldené a királynak. Szepesy, minthogy ebben püspöki jogainak súlyos megsértését látta, ingerülten válaszolt Reviczkynek, hogy a fordítást azonnal abbahagyja, sőt a nyomda munkáját is tüstént leállította. A kancellár meghátrált és mivel közben a püspöki kar részéről is történt intervenció, egyenesen kérte Szepesyt, hogy folytassa munkáját, aki 1834. november 29-én válaszában írta, hogy püspöktársai minden kötetet szétosztás előtt átolvassanak, így tulajdonképpen ők approbálják. Az okvetetlenkedéssel ezután már felhagytak és a munka háborítatlanul folyt tovább a befejezésig.

Az Újszövetség első kötete nyomán jelent meg az első recenzió a Tudományos Gyűjteményben.²⁹ Szerzője Vass László nagyváradi kanonok, pesti teológiai tanár³⁰ terjedelmes írása elején megjegyzi, hogy csupán a Bevezetést, Máté evangéliumát és a vonatkozó jegyzeteket vette vizsgálat alá.

Munkáját rendkívül aprólékosan végezte. Először idézi a Szepesy-féle szöveget pl. „Mindazonáltal mondom néked . . .”, ezután a görög eredeti szöveget adja görögül, majd a Vulgáta latin mondatát, ezt követően a Káldi szerinti fordítást mutatja be, s csak ezután állapítja meg, hogy „az eredeti görög szerint nem így kell fordítani: mondom Néked, hanem: mondom nektek . . .” és így oldalakon ke-

²⁷ Szepesy Szentírás, Ószövetség, III. köt. 839.

²⁸ HERMANN E., Százéves . . . 153–154.

²⁹ Tudományos Gyűjtemény, 1835. VII. sz. 92–120.

³⁰ Vass László (1780–1842) nagyváradi kanonok, filozófus, egyháztörténész, egyetemi tanár, az MTA t. tagja (1832).

resztül, szinte kínos akribiával. Nem csupán bizonyos történeti hibákra mutatott rá, de megírta, hogy „A' mi a' magyarságot illeti: az írás-mód helytel közbe nehéz, darabos, és gyalultatlan.” Akad elismerő szava is: „A' Papiros, és nyomtatás elég díszes.” Befejezésül megállapítja: „De ezek mellett is a' sok jó, mely ezen Munkában találatik, nem veszi el betség... érdemlett ditsőségét mindég meg fogja tartani.”

Majdnem húsz év múlva derült fény arra – mikor már sem Szepesy, sem Vass László nem élt –, hogy egy különös folytatása volt ennek a recenzióknak. A *Religio c.* folyóirat 1854. évi számaiban bizonyos „M” 17. oldalas tanulmányban foglalkozik a magyar szentírás javításával, kísérleteivel, módszereivel.³¹ A lap 98. oldalán ír Vass kritikájáról és jegyzetében elmondja, hogy Klobusiczky Péter kalocsai érsek 1835. december 15-én Vass Lászlóhoz írt levelében a püspöki kar neheztelését tolmácsolta, mert észrevételeit előbb nem ismertette Szepesyvel, de azért is, hogy profán folyóiratban közölte cikkét. Erre Vass László terjedelmes válaszában már egyenesen durva hangon, többek között ezt írta: „Ugyanis az Úr Isten előtt merem bizonyítani, és minden szakértők ítéletére hivatkozhatom, hogy e munka az egész magyar egyháznak és századunknak gyalázatjára válik. A munkatársak, mint szokták mondani, mosdatlan kezekkel és szükségességszerű eszközökkel, különösen a görög nyelv birtoka nélkül, készületlenül fogtak munkához...”

Hát bizony rendkívül súlyos vélemény, még akkor is, ha magánlevélben hangzik el. Bizonyosan volt igazsága, de az indulatos hang mögött a sértődöttség keserősége érződik.

A szentírás teljes befejezése után, de már Szepesy halálát követően jelent meg a „Figyelmező” recenziója „69” aláírással.³² Elismeréssel szól Szepesy munkájáról, hogy „vallási és erkölcsi életünk” legbiztos táplányát, a „szent írást” kiadta s a fordításról az írja, „hogy valamint Káldi... messze túlhaladja Károli Gáspárt, úgy a' Szepesy' bibliája szint' azon tekintetekben Káldiét”. Kifogásolja egyes kifejezéseit, az eredetit bővítő szöbetoldásait no és a „birtokos segédbetű” használatát mint pl. társjok, gazdagságok. Kifogásolja még a ts és tz használatát, „ellenben helybenhagyást érdemel az a, e, és s-nek hiányjel nélküli iratása”. Minthogy Szepesy a szentírás példányainak legnagyobb részét erdélyi és pécsyegyházmegyei plébániák között ingyen szétosztotta, írja, hogy „egy újabb kiadás' szüksége... most sem szűnt meg, a ref(erens) buzgó óhaját, hogy a' legközelebbi kiadásnak ne más, mint ez szolgáljon alapul”.

1851-ben Bucsánszky Alajos könyvkereskedő fantáziát látott a Szepesy-féle szentírás újra kiadásában. Ezt füzetes alakban, fametszetű képekkel tarkítva adta ki, s a szövegét Szabó József esztergomi teológiai tanárral a köznapi nyelvhez simíttatta, – de sajnos, ez a kiadás sem találta meg az utat a szélesebb körökhöz.

Befejezésül két kérdést tehetünk fel: mi indította Szepesyt e hatalmas munka megvalósítására, – látszólagos sikertelensége ellenére volt-e értelme a nagy vállalkozásnak?

A szentírás kiadása egyik közvetlen munkatársa szerint Szepesynek 30 000 forintjába került,³³ – de azt is tudjuk, hogy szinte a teljes példányszámot ingyen osztotta szét Erdély és a Dunántúl plébániái között,³⁴ – így azt hiszem, az anyagi érdeket eleve kizárhatjuk.

Dicsőség, hírnév, becsvágy? – mindez igen távol állott az egyéniségétől. Neve valóban szerepelt minden kötetben, ám nem csupán azért, hogy püspöki tekintélyével hitelesítse a kiadványt, hanem a nyílt és bátor felelősségvállalás jeleként. Hallatlan munkatempóval dolgozott különösen az országgyűlés alatt, – maga vállotta, hogy sokszor 16–18 órát is dolgozott naponta³⁵. Ilyen munkavégzésnek aligha lehet hiúság a rugója.

Úgy vélem, közel járok az igazsághoz, mikor felidézem Szepesynek azt a megszállott, szinte apostoli tevékenységét a magyar nyelv szeretetében és terjesztésében. Mint főrend, 1825. szeptemberében az országgyűlést elsőként üdvözölte magyar nyelven. Sokkal jelentősebb azonban az 1826. április 17-én a két tábla nevében benyújtott javaslata a magyar nyelv szervezett terjesztése érdekében.³⁶

³¹ *Religio, A magyar szentírás javításáról.* 1854. 10. sz. 73–75., 11. sz. 81–83., 12. sz. 89–92., 13. sz. 97–100., 14. sz. 105–107.

³² *Figyelmező,* 1838. okt. 30. 44. szám, 749–756. hasábocon.

³³ HÖBE K., *i.m.* 282.

³⁴ MENDELIK Á., *i.m.* 148.

³⁵ PEITLER A., *i.m.* XX.

³⁶ KISS G., *i.m.* 430.

S amikor a nemzeti zsinaton egyik fő problémaként a szentírás-hiány került előtérbe, szinte bizonyos, hogy akkor indult el benne a gondolat: új, jó magyar nyelven írott szentírást kell kiadni, s ha a primás nem tudná megoldani, hát majd ő megvalósítja. Az igazi indítóókot tehát a reformkor magyarság-ébresztő szellemi áramlatához kapcsolódó alkotásvágyban látom.

Többen úgy nyilatkoztak erről a szentírás-kiadásról, mint ami a sikertelenségbe torkollott. Ez a túlságosan leegyszerűsített megállapítás azonban megtévesztő, s jobbára csak a „szakferfiak”, a recenzensek vélekedtek így. – De végre is, mi lett volna a siker? – talán a nagy példányszámú, egymást követő új meg új kiadások sora. De kérdem: volt-e erre egyáltalán igény? Említettem, hogy ekkoriban katolikus szentírást szinte kizárólag az egyházi funkciókhoz használtak. No már most nagyon sok helyen még megvolt Káldi valamely régebbi kiadása. A konkrét hiányokon viszont – legalábbis átmenetileg – segített Szepey 1500 példánya, hisz valószínű, hogy valamilyen tájékozódás, felmérés alapján alakította ki ezt a példányszámot. Azt, hogy ez így volt, bizonyítani látszik, hogy egészen az 1850-es évekig nem merült fel újabb kiadás terve, csak a Szabó József–Bucsnánszky Alajos-féle valósult meg, s az is a Szepey-féle kiadás alapján.

Szepey Ignác szentíráskiadása nem volt felesleges, sem hiábavaló. Nem volt felesleges, mert elsődlegesen konkrét hiányt igyekezett megoldani – a jelek szerint sikerrel. De nem volt hiábavaló sem, mert még a szöveg gyarlóságai is, melyeket a recenzensek tollukra tűzdeltek, arra voltak jók, hogy mutassák, merre ne tovább, – viszont az erényei bizonyosan továbbgyűrűztek az 1500 kötet használatánál.

Végző soron megállapíthatjuk, hogy Szepey Ignác vállalkozása igen érdekes és tanulságos mozzanata a reformkori magyar irodalomnak. Megérdemli, hogy ne engedjük a feledés homályába süllyedni.

Borsy Károly

Valachi Anna

JÓZSEF ATTILA: HOLT VIDÉK

Rejtelmekkel teltett költészet József Attiláé. Lírája esztétikai mélyrétegeiben még ma is fölfedezésre váró kincsek lapulnak. Ám a szóvarázslatban örömet leelő költő nyílt, kitarukozó egyéniségétől távol állt a titokzatoskodás. Verseiben éppúgy „kitakarta” magát, mint emberi kapcsolataiban.

Nem tudunk róla, hogy valaha is terepszínű szimbólumok mögé rejtette volna kikívánczó érzéseit. Pedig volt egy rövid periódus az életében, amikor bántó belső konfliktusát úgy próbálta földolgozni magában, hogy látszólag egészen másról beszélt, mint amitől szenvedett. A *Holt vidék* című versében tévedhetetlen biztonsággal talált rá arra a természeti tájra, amely egyszerre tükrözte vissza s fedte el pillanatnyi lelkiállapotát.

A lírai elfojtás során eltemetett indulataira, gyötrelmes vívódásaira csupán az álcázott tájvers mikroelemzésével, úgyszólván csak a sorok között lappangó filológiai bizonyítékok alapján következtethetünk. A láthatatlan tintával írt versváltozat – amelynek titkát feltehetően csak a költő ismerte – minden tekintetben külön özik verbális hordozójától. Ha mélyanalízisnek vetjük alá a társadalmi igazságtalanságokat tudatosító, józanul tárgyilagos „paraszters” kulcsmotívumait, az új olvasat már József Attila későbbi, tünődő-eszmélkedő panaszverseihez kapcsolja ezt a rejtetten kétarcú műalkotást.

Hogy nem önkényes belemagyarázás mindez egy ártatlan versbe, igyekszünk meggyőzően bebizonyítani. Gyanúnkat azonban maga a költő táplálta, akinek különösen mély vonzalmát e nem éppen reprezentatív művéhez kisebb horderejű indokkal nehéz volna megmagyarázni.¹

Fogantatás-rekonstrukció

Megkerülhetetlennek látszik a költő „lélekrajzát” motiváló életrajzi összefüggések fölfedése. Osztjuk ugyan Kosztolányi Dezső maliciózus véleményét külső valóság és műalkotás nem feltétlen kapcsolatáról („Ha a költőnek torokgyulladás van, elvárják tőle, hogy a rákövetkező héten verset írjon a torokgyulladásról”²) – ezúttal azonban a vers és az ihlető valóság között szükségszerűen szorosnak látszik a viszony.

„Én csak arról beszélhetek, amit tudok. És azt az egyet tudom, hogy amikor verset írok, nem költészetet akarok csinálni, hanem meg akarok szabadulni valamitől, ami szorongat vagy nyugtalanít. És engem csak ez érdekel, az életem” – avatta be költői műhelytitkaiba József Attila a barátját, Németh Andort, 1936-ban.³ Ervei már fölismerhetően a pszichoanalitikai kezelésben szerzett tudásán alapultak, de biztosra vehető, hogy alkotómódszere a lélekelemzés hatására nem változott meg; csupán nyilvánvalóbb lett számára saját természete.

A *Holt vidék* 1932. január 30-án jelent meg A Toll című folyóiratban. Szántó Judit datálásban

¹ Szántó Judit tanúsága szerint a *Holt vidék* József Attila kedvenc verse volt. (Ld.: SZÁNTÓ Judit, *Napló és visszaemlékezés*. Bp. 1986. 131.)

² KOSZTOLÁNYI Dezső, *Műhely* in K. D., *Nyelv és lélek*. Bp. 1971. 471.

³ NEMETH Andor *Meddiák* című írásában idézi a költő vallomását in N. A., *A szélén behajtna*. Bp. 1973. 296–297.

pontatlan, ám alkotáslélektani szempontból fontos adalékot tartalmazó visszaemlékezése szerint a költemény 1932 nyarán keletkezett a Japán kávéházban. „Amikor a verset írni kezdte, két szó: 'lapos lapály' csak ez volt meg. Előzőleg sakkozott. A második versszak második sorába került ez a két szó. Mondom újból: nyár volt. Játszott a szavakkal. Forgács Antalnak mondta el, hogy egy szókép mint hoz felszínre egy olyan verset, amely mondjuk a valóságtól távoli. Hisz a téli táj keménysége az olvadó melegben élő valóságnak látszott. Szinte fáztunk.”⁴

Érdeemes fölfigyelni e vallomás különös elszólására. „Valóságtól távoli” vers készült a Japánban. Az olvadó aszfaltú főváros egyik, agyserkentő illatú kávéházában behavazott pusztát festett a szavak feszes ritmusára s emlékezete iránytűjére figyelő költő. Miféle szorongások elől menekült a halott vidékre? Mert hogy nem önefedt bravúr-játék volt a verses nyári télidézés, az a szokatlanul távolságtartó–személytelen hangból s a vigasztalanságában hitelesen ábrázolt tájképből biztosan kikövetkeztethető. Eddig – közvetlenül vagy utalásszerűen – a legtöbb versébe beleszötte önmagát. Most látszólag közönyös szemlélője csupán saját látomásának. Vajon mivel magyarázható a különös lírai nézőpont-váltás?

Az első publikáció időpontjából visszakövetkeztetve valószínűleg 1931 nyarán, de legalábbis rekkenő melegben – esetleg egy forró szeptemberi, „vénesszony-nyári” napon – keletkezhetett a vers végső változata. Mozgalmas időszak volt ez mind a költő, mind az ellenséges „lövészárkokból” egymás ellen acsarkodó irodalmi csoportok életében.

József Attila 1931 nyarán már lassan egy éve aktív tagja volt az illegális kommunista pártnak. Március 21-én – a Magyar Tanácsköztársaság 12. évfordulójának napján – jelent meg a *Döntsd a tőkét, ne siránkozz* című kötete, forradalmira áthangszerelt korábbi népies, valamint új, munkásmozgalmi ihletésű harci verseivel. Izgatás és szeméremértés vádjával azonnal eljárást indított ellene az ügyészség, s a kötet föllelhető példányait elkobozták. Szinte a detektívek zaklatásával egyidőben jelentek meg a kötetet értékelő, nem mindig hízegző kritikák.

Valószínűleg nem a bírálókat bántó hangja ejtette kétségbe a költőt. A köntörfalazás nélküli fogalmazás nagy volt ekkortájt kirívó az irodalomkritikai gyakorlatban, s költőnk sem ment a szomszédba egy kis tintába csöpögtethető vitriolért, amikor merev osztályharcos szempontból bírálta Babits Mihály és Kassák Lajos egy-egy kötetét.

Arra a sértéshalmazra, amelyet az Előörs májusi számában korábbi méltatója, Féja Géza vágott a fejéhez, akár még logikus okot is találhatott. Mivel korábban, a paraszti radikális Bartha Miklós Társaság tagjaként József Attila is belső munkatársa volt e lapnak, a régi szövetségesek nehezményezték, hogy elpártolt tőlük, s átírta korábbi verseit. A „sértettek” becsületébe gázoló „kritikával” álltak bosszút a „szélkakas költő”-n.⁵ A szakítás azonban szükségszerű volt a szélsőjobboldali irányba sodródó, fajvédő elveket hangoztató Előörs és az igazi elvtársaira időközben rátalált József Attila között.

Fájdalmasabban érinthette a kommunista orgánumok cikkeiből érezhető fenntartás. A kolozsvári Korunkban például Gergely Sándor meglehetősen felemás módon dicsérte a *Döntsd a tőkét* verseit: „... ez a nagyon tehetséges fiatal költő, aki az utóbbi években jobbról balra és balról jobbra dülöngélt tanácstalankodva, most, mai új kötetével rálép arra az útra, amelyen fegyelemmel, felelősségérzettel és meglévő költői képességeivel hasznosat alkothat.”⁶

Még meg sem emészthette a köpönyegforgatás, az apolitikusság vádját, amikor – mint derült égből a villámcsapás – a Szovjetunióban szerkesztett Sarló és Kalapács júniusi számában megjelent „A magyar proletárirodalom platformtervezete” című, hírhedtté vált közlemény, amely szerint a mind mélyebb hazai társadalmi válságból József Attila „a fasizmus táborában keresi a kivezető utat”.

A megbélyegzéssel egyenértékű téves minősítés az időközben Moszkvába emigrált Gergely Sándor elavult információján alapult. Ő adott hírt a költő „barthás” múltjáról.⁷ A címke József Attilán ragadt, s a magyar emigráns proletárirók, előítéletekühöz ragaszkodva, nem vettek tudomást a költő

⁴ SZÁNTÓ Judit, *i. m.*, uo.

⁵ Vö: FÉJA Géza, *Szélkakas költők*. Előörs, 1931. május 10. 19. sz. 4. – valamint: FÉJA Géza, „*Kései sirató*” in: F. G., *Lapszélre*. Bp. 1982. 381.

⁶ GERGELY Sándor, *József Attila új versei*. Korunk, 1931. május., 5. sz. 392–393.

⁷ Szabolcsi Miklós szíves közlése.

újabb verseiről. (Itt jegyezzük meg: a harmincas évek elején a *fasiszta* szó holdudvara jóval tágasabb volt, mint később; éppen ezért gátlástalanabban osztogatták ezt a minősítést – ám ha nem is halálos ellenséget, mindenképpen osztályidegen értettek alatta.)

Hogyan reagált az érdemei elismerésére számító költő a megmagyarázhatatlan orvttámadásra? A friss csapás egyik tanúja, Andrásfi Gyula szerint – akinek illegális szemináriumvezetője volt József Attila –, a költő vörösrre sirt szemmel, egy megbántott gyermek riadalmával érkezett egy nyári napon előadása színhelyére. Előhúzta a zsebéből a rongyosra olvasott Sarló és Kalapácsot, s kérdően, magyarázatot várva mutatta nekik a róla írtakat. Elvtársai ugyanolyan tanácstalanok voltak a vádat illetően, mint ő.⁸

Tamás Aladár még ma is részletesen emlékszik József Attila első felindulásában írt, antiszemita felhangú, gyilkos verses pamfletjére, amelyben a hazai valóságról mit sem sejtő, biztonságban élő moszkvai magyarokat a Fekete-tengerben lubickoló bürokraták gondtalan csapatának „ábrázolta”, akik felelőtlenül és igazságtalanul ítélkeznek a távolból azok felett, akik itthon az életüket teszik kockára a szocializmus ügyéért. A verset, amelyet rehabilitációja elmaradása esetén publikálni akart, csak hosszas rábeszélésre semmisítette meg. Ekkor még hatottak rá a mozgalom egységét féltő érvek.⁹

A történeteken azonban nem tudta magát egykönnyen túltenni. Már csak azért sem, mert – noha tudta, hogy a tervezetet nem hivatalos pártforum szövegezte meg, s azt Fáby Zoltánnak írt levelében „Enyhén szólva egy 'tájékozatlan' társaság frakciós tevékenységének” tulajdonította¹⁰ – azzal is tisztában volt, hogy a magyarországi illegális mozgalomban mindenki a párt állásfoglalásával azonosítja a sajtóközleményt. S valóban: az írásban adott minősítés – a platformtervezet későbbi korrigálása dacára – helyrehozhatatlan zavart keltett a párttagok között József Attila személyének a megítélésében.

A „lefasisztázás” kiváltotta érzelmi megrázkódtatás lírai dokumentumaként tartja számon az irodalomtörténet a „csikorgó” keserűségű *Bánat* című verset, amelyet a költő föltehetően 1931 őszén írt. Ebben, a bökvershez hasonló módon, kimondással próbált szabadulni belső gyötrelmeitől, ugyanakkor már az elfojtás módszeréhez közelítve, igyekezett féken tartani indulatait.

Még két József Attila-írásról tudunk, amely a méltatlan sérelem racionális feldolgozási kísérletének tekinthető. Az egyik a töredékesen fennmaradt válaszcikk a platformtervezetre, amely azonban nem szerezhette erkölcsi elégtételt írójának, mert nem jelent meg a Sarló és Kalapácsban. Figyelemre méltóak azonban az objektív hangú, logikusan érvelő cikk keletkezési körülményei. Tamás Aladár emlékei szerint a tervezet állításait ízekre szedő írás egyidőben fogalmazódott a mozgalom számára nemkívánatos, s végül összetépett „sötét” verssel.¹¹ Mindez a költő tudatos indulatelfojtási törekvéseit látszik bizonyítani.

Ugyanerről tanúskodik 1931. szeptember 3-án Fáby Zoltánnak írt közismert levele, amelyben a konspirációs szabályoknak fittyet hányva, részletesen taglalta titkos párttevékenységét, öntudatosan hivatkozva mozgalmi érdemeire. Itt olvasható az elkeseredés szülte gúnyvers prózai konklúziója is: „Én nem Moszkvában, a proletárdiktatúra 14. évében szájalok tehetségtelenül, hanem Budapesten, az ellenforradalom 12. évében dolgozom eléggé eredményesen.”¹²

József Attila bizalmát azzal érdemelhette ki a Csehszlovákiában élő Fáby, hogy 1931. augusztus 20-án Az Út-ban megjelent recenzójában meleg rokonszenvvel írt a „kobzás napján” neki dedikált kötetéről (jóllehet cikkéből a Gergely Sándoréhoz hasonló korábbi ellenérzés emléke is elővillant): „Ez a kötet öröm és nyereség. József Attilának eddig is voltak felfigyeltető versei, de nem volt nyílt állásfoglalása. Nem tudtuk hová sorozni és ő sem tudta: hová tartozik. Most már tudja és tudjuk mi is...”¹³

⁸ Andrásfi Gyula a Magyar Televízió „József Attila kortársai” című dokumentumfilm-sorozatban idézte föl emlékeit. Rendező-riporter: FEHÉR György.

⁹ TAMÁS Aladár szíves közlése, valamint ugyanó: *József Attila a munkásmozgalomban* in T. A., *Írók, könyvek, vallomások*. Bp. 1984. 332.

¹⁰ *József Attila válogatott levelezése*. Sajtó alá rendezte: FEHÉR Erzsébet. Bp. 1970. 277.

¹¹ Ld. TAMÁS Aladár, *i. m.*, uo.

¹² JAVL, idézett levél, uo.

¹³ FÁBRY Zoltán, *Könyvek II. Az Út*, 1931. augusztus 20. 6. sz. 16.

Azt azonban egyikük sem sejtette, hogy a helyét kereső fiatal költőre idejekorán ráütött stigma végzetesen kijelöli számára azt az utat, amely egyre messzebbre vezet a fővállalt szövetségektől. Nemcsak a sértettség, hanem a költői *mátság* tudata is dolgozhatott már József Attilában, amikor e nagy önfelegeléssel panaszkodó levélben így írt: „Ma is azzal a gondolattal foglalkozom a S. és K. tehetségtelenjei miatt, hogy az irodalommal főlhagyok és szabad teret engedek a proletárodalom platformtervezete kidolgozóinak.”¹⁴

Költői válságról ad hírt e mondat, akárcsak a *Bánat* záróverszaka: „Könnycsepp, — egy hangya ivott belőle, / eltűnődve nézi benne arcát / és *mostan nem tud dolgozni tőle.*” (Kiemelés tőlem — V. A.) Jogos volt a kétségbeesése, hiszen a stigmatizáció különös alkotáslélektani helyzetbe sodorta. A párt jól felfogott érdekel arra kényszerítették, hogy tartsa magában személyes sérelmét. Ő viszont — nyílt állásfoglalásáért éppen megdicsért — szókimondó alkat volt. Nem csodálkozhatunk azon, hogy az igazán sohasem orvosolt bánatalom után már nehezebbre esett kikezdehetetlen hite hangján versben megszólalni.

Míndez csak utólag állítható ilyen egyértelműen. Prózaírásaiban és tetteiben József Attila még jó ideig ugyanolyannak mutatkozott, mint 1931 júniusa előtt: aktív pártmunkás maradt; tovább vezette a szemináriumait; a proletárművészet kizárólagos létjogosultságát hirdette — e kérdésben állítólag „balosabb” álláspontot képviselt, mint maga a párt¹⁵; a determinista marxista érveivel utasította el Kassák Lajos öncélú, a munkásosztály önfelszabadító harcát nem segítő költészetét¹⁶; reménytelen várakozással figyelte a Szovjetunió építőmunkáját; Majakovszkij, Blok, Jeszenyin verseit fordította, s már a statárium idején, vállalva az életveszélyt, bekapcsolódott a *Front* című illegális pártfolyóirat szerkesztésébe.

Azonban a kommunista mozgalom belső és külső válsága — a szektás-dogmatikus szellemű vezetésből fakadó hibás döntések lélekméregző hatása, s az országban mesterségesen fölszított kommunista-ellenes hisztéria — jóllehet még csak a sejtések szintjén, arra indították a mozgalom számára „túl okos” és túl érzékeny költőt, hogy kortársainál és elvbarátainál hamarabb fogja föl a „zajtalanul érő idő” reális tendenciáit. E lassú áthangolódás első, alig észrevehető jelei a *Holt vidék* című versben bukkannak föl.

Lírtárlódó nyersanyagok

Szántó Judit állítása szerint a vers hangulati magja egy kezdeti szótagjaival ölelkező, alliteráló szókapcsolat — a „lajos lapály” — volt. Legelőször e két — egymás negatív jelentését fölerősítő, közös archaikus töből származó — szó helyét sakkozta illetve kottázta-ritmizálta ki József Attila. A vers szerkezetét ugyanis a *Káka tővén költ a ruca* című népies műdal ritmusképletéhez igazította.¹⁷

Induljunk el e két nyomon. A versszerző szókapcsolat érzésünk szerint kalevalai ihletésre vall. (Ismeretes, hogy József Attila a harmincas évek elején gyakran olvasgatta-idezte baráti társaságban a finn népi eposz egy-egy részletét; Vikár Bélának, a fordítónak pedig „élete legnagyobb szellemi örömét” köszönte meg „fiúi szeretettel” a *Külvárosi éj* kötet dedikációjában.)

Nyilván a finn szövegben is, de a magyar változat nyelvvezetésében különösen gyakori a szó eleji betűrímeiket összecsengető névszói összetétel, valamint a szó-, sor- vagy versbetét-ismétléssel nyomaté-

¹⁴ JAVL, 280.

¹⁵ Tamás Aladár szíves szóbeli közlése.

¹⁶ Ld. JÓZSEF Attila, *Kassák Lajos 35 verse*. Korunk, 1931. szeptember. 9. sz. 668–670.

¹⁷ Ld. VIZI Albert, *Vásárhelyen* in *József Attila Emlékkönyv*. Szerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1957. 236.

kosított fokozás. A „lapos lapály” – akárcsak a „mélységes mély” – ilyenfajta ősi dallam- és hangsúly-mintára vezethető vissza.¹⁸

A kalevalai inspiráció mellett szól József Attila nyelvkultuszának sajátos jellege. Akárcsak a búvós-bájós szavakkal gyógyító vajákos költőelődök, ő is varázserőt tulajdonított a létezőt megidéző-helyettesítő szavaknak. „Külön világot” alkotott segítségükkel; osztályharcba küldte a verseit; később „testet öltött érv”-nek nevezte a „szép szó”-t. A láthatatlan ellenségeitől megbántott, sajátos lelki szituációba került költő, a vejnemőneni módszerhez folyamodva, ezúttal sajátos negatív varázslatot vitt végbe: a külön világ teremtésére képes szavakkal eltűntette – pontosabban elrejtette – a bánatát. Talán nem egészen véletlen, hogy a modern rítus végeredményeként ugyanolyan trochaizáló lejtésű, hagyományos ütemezésben is olvasható versszakok keletkeztek, mint amilyenben a Kalevala íródott.

Kosztolányi Dezső rejtett hatása is fölfedezhető már e tárgyilagos-tűnődő tájleírásban. József Attila ekkorra már nemcsak a játékos rímtechnikát tanulta el mesterétől, hanem annak a műltra és a halálra irányuló játékos önszemléletét is. „Már elmondtam, mint kezdtem el, / most elmondom, mint vesztem el” – adott mintát Kosztolányi *A bús férfi panasza*i versciklusban a felnőttkori szomorúság számadás jellegű levelezésére. Abban, hogy az erős jövőtudattal alkotó József Attila tájékozódásának iránya hirtelen az egyéni történelem felé fordult, Kosztolányi költészetének hatása éppúgy szerepet játszhatott, mint a pszichoanalízisé.

A költő ekkoriban keletkezett tájvers-törédékei között több kísérletet találunk a *Holt vidék* mindkét rétege – a téli pusztá és a sajátos lelkiállapot – kifejezésére. „A tó jegét kásás hó fedi” – írta egy dosszié feléle, de nem folytatta. A *Nyárfák közt* ... kezdetű töredékben ugyanez a természeti kép már a *Holt vidék* rejtett asszociációt idéző képzetel társult: „Kásásodik a víz, kialakul a jég / és bűneim halállá állnak össze”. Hosszabb verselőzménynek sejlik *A pipafüst lenyúl* ... kezdetű, négy strófás, egy sor híján csaknem kész vers is, amely fordított – belülről kifelé és a földtől az ég felé irányuló – szemléleti ív. ! térképezte föl a téli (ezúttal falusi) tájat, s a tájékozódási pontját veszített, fényre vágó ember hiteles közérzetét: „a napot csak sejti az ember, / mint remélő a boldogságot – / onnan tudom, hogy süt, mert látok”. S végül a Japán kávéházban való tájképzélszerekre utal a *Jó volna-e* ... kezdetű töredék két képe: „Az a jó, ha a szobában / friss kávészag tolong!” – s a másik: „füstöl a föld”. A *Holt vidék* e nyári kigőzölögés téliesített változatával kezdődik: „Füstöl a víz”.

Akkor kristályosodhatott ki a rossz közérzet kiváltotta tájlatomásokból a *Holt vidék* végső képe, amikor József Attila rátalált a külső fegyelmező formára: a mintadalra. Vizi Albertnek, hódmezővásárhelyi barátjának meg is indokolta, miért éppen a *Káka tövén* ... kezdetű nótára esett a választása: „Azért, mert ennek a dallamnak a ritmusa kemény és határozott, és bárhogyan énekeljük is, akár örömmel, akár bánattal, sohasem válik érzélgőssé. És nem utolsó sorban azért, mert az utolsó csonka ütem kivételével tiszta choriambusból áll.”¹⁹

¹⁸ A lap alapszó – melynek a *lapos* és a *lapály* egyformán származékszava – finnugor eredetű nyelvelem. Mélyen fekvő földet, völgyet, síkságot, vízjárta mezőrészt jelent, s vogul, osztják, zürjén, votják, cseremisiz, morvin, finn, észti, lapp megfelelői hasonló hangzásúak. A vers szóanyagának döntő többségét kitevő névszók, határozószók és igék (füst, víz, lóg, bujik, hó, homály, egy, hall, tó, tél, jég, ág, köz, fagy, lel, ló, köt, szalad, szél, nyirok, sovány, segít, kevés, öreg, imád, jár, játszik, táj, körül, reped, oldal, ajtó, kód, lóg, téved, tár, sötét, úr, hal) ugyancsak a magyar szókészlet finnugor elemei közé tartoznak. (Vö: *A magyar szókészlet finnugor elemei. Etimológiai szótár* I–III, Főszerkesztő: LAKÓ György. Bp. 1971.)

¹⁹ VIZI Albert, JAEK, uo. Megjegyezzük: Vizi nem említi, hogy a *Káka tövén költ a ruca* amolyan sírva-vigadó, mulató nóta volt annak idején. József Attila választhatott volna kevésbé rafinált zenei kompozíciót is – például sallangmentesebben őszinte eredeti népdalt – verse ritmikái vázául, de érzelemálcázó törekvéseinek talán éppen a giccsgyanús műdal felelt meg jobban. A hetyke szomorúsággal énekelhető lassú csárdás – mondjuk Jávor Pál megnyerő modorában – egyszerre lehetett biztonságos klisé, egyúttal megtévesztő maszki József Attila számára. Azzal, hogy az elcsépezt, érték-telen műdal-formába kimondhatatlanul súlyos valóságtartalmat sűrített, nemcsak elterelő hadműveletet vitt végbe, hanem költeménye nehezen kielemezhető feszültségét is megalapozta. „Heroikus erőfeszítése” eredményéről a legtalálékosabban a zenetudós Szabolcsi Bence azt írta: „Jebegteti és hintázza azt, ami szinte elviselhetetlenül súlyos, elhitheti velünk, hogy legbonyolultabb gondolataink is élénkelhetők.” (SZABOLCSI Bence, *József Attila „dallamai”* in. Sz. B., *Vers és dallam*. Bp. 1972. 185.)

A sokféle, esztétikai jellegű ihletőforrás mellett egy sajátos, önszemlélet-befolyásoló olvasmány-élmény hatása is kielemezhető József Attila e verséből. Dr. Rapaport Samu: *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása* című könyvére gondolunk, amely 1931 tavaszán jelent meg, s szövegét a költő gondozta. Ez a pszichoanalitikai tanulmány kelthette föl érdeklődését a modern lélekkutatás eredményei iránt, olyannyira, hogy korábbi analízis-ellenességén túllépve, önismerete elmélyítése és neurotikus zavarai gyógyítása céljából „munkadíja” fejében maga is kezelteni kezdte magát Rapaport doktortal.²⁰

Számos idézettel alátámaszthatnánk, milyen mély nyomot hagyott a szinte társszerzőként „megragott” s emészthetővé stilizált tudományos szöveg – s természetesen maga az analízis – József Attila gondolkodásában s költészetében. Ezúttal csak a legfontosabb összefüggésekre utalunk.

Rapaport könyvének 19. oldalán ez áll: „... a beteg lelki valóságához legjobban illő külső szimbólumokat keres, hogy abban lelki valóságát mintegy materializálja, anyagosítsa.”²¹

Vessük össze ezt a szövegrészt József Attila sokszor idézett levéltörődékének soraival, amelyben Halász Gábornak azt bizonygatja, hogy ő a proletárságot is formának látja, s ilyen értelemben ő motívumaival. „Pl. nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárság s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán 'jóljön' az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet *engem, a költőt, csak önnön sivársági érzésemnek formákba állása érdekel.*”²² (Kiemelés tőlem – V. A.)

Szembeszökő a fiziológiai-lélektani és az irodalomesztétikai tételek közötti hasonlóság. Könnyen meglehet, hogy József Attila maga kerestett analógiát a minőségileg különböző, de egyféleképpen megélt lelki folyamatok között.

Feltételezésünk szerint a költő – a Rapaport-könyvből elsajátított tudás birtokában – már a *Holt vidék* keletkezése idején szorongáslevezető terápiának tekintette a versírást. „... nem az elfojtás tesz beteggé, hanem a sikertelen elfojtás: az eszményi énnék az ösztönös én ellen szüntelenül megismétlődő sikertelen támadása. Az orvosi analízis ezt a tudattalanban lefolyó küzdelmet hozza a tudatba”²³ – írta József Attila szavaival Rapaport Samu. A tanulmány szövegének ismeretében valószínűnek tartjuk, hogy a pszichoszomatikus betegségek természetéről értesült költő új tudása segítségével próbálta meggyógyítani magát. Szorongását igyekezett félelemmé alakítani – az emberi szervezet is gyakran testi megbetegedéssel reagál a lelki konfliktusra –, mert úgy vélte: a célirányos félelem könnyebben legyőzhető, mint a tetetlen-tárgytalan szorongás. Tudatosan elterelte tehát a figyelmét a kedélyzavart kiváltó, értelmileg nehezen feldolgozható okomolyagról, s határozottan formát kölcsönzött neki: didergető téllé, kietlen pusztává, tetszhalott erdővé, kismimmizett parasztokká tárgyasított a humanizálta megfoghatatlan életérzéseit.

Így születhetett meg ez a – József Attila korábbi s későbbi lírai gyakorlatától gyökeresen elütő vers, amelyben nem az elfojtás ellen, inkább annak tökéletesítése érdekében munkálkodott, s lázadásra bujtogató ösztöneit – ha csak átmenetileg is – a gyógyító szublimáció segítségével fölényesen leigázta.

Ekkor még nem tekintette magát betegnek, legfeljebb sebesültnek, aki mindenáron lábra akar állni, hogy ne maradjon el küzdőtársaitól. Nem nehéz fölismerni Rapaport könyvének zárófejezetében a tökédeontésre fölesküdt József Attila „harc poetikáját”: „A harc hozzátartozik az ember életéhez, – a gyógyult is tovább fog küzdeni, de most már egészséges harcot folytat, amely saját magának, hozzátartozóinak és végső fokon a társadalom fejlődésének is a javára szolgál.”²⁴

²⁰ Mivel csupán kortársi vallomások alapján következtethetünk arra, hogy pontosan mikor és milyen körülmények között kezdte magát analízistatni József Attila, elképzelhetőnek kell tartanunk, hogy talán már a Rapaport-könyv stilizálása előtt járt kezelésre. A szövegünkben valószínűsített verziót Szántó Judit visszaemlékezései támasztják alá. (I. m. 29, 30, 89–90.) A Bécsből hazaküldött levelek alapján tudjuk, hogy a kor haladó szellemi irányzataival lépést tartó költő nem Rapaport könyvéből értesült a pszichoanalízis mibenlétéről. Aktív tudását azonban mégiscsak ekkor, a szaktanulmány „magyarítása” közben szerezhetette a modern lélekkutatás konkrét eredményeiről.

²¹ RAPAPORT Samu, *Ideges gyomor- és bélbajok keletkezése és gyógyítása*. A Lélekkutatás kiadása. Bp. 1931. 19.

²² JAVL, 318.

²³ RAPAPORT, I. m. 90.

²⁴ I. m. 91.

A felettes én versváltozata

Börtönszerűen zárt, vigasztalan, siváran öntörvényű világ a *Holt vidék* pusztája. Egy önmagát a végsőkig fegyvelmező, saját helyzetét tisztázni vágyó poeta doctus teremtménye, aki megszenvedett élményeihez keres hiteles formát, s egyúttal a gyakorlatban is bebizonyítja művészetbőlcslesei tétéleinek érvényét.

Műformáló akarata – az Irodalom és szocializmus című, 1931-es tanulmánya szellemében – szinte a szemünk előtt változtatja át mások számára is szemlélhető, értelmes, totális világgá legszemélyesebb – mások számára hozzáférhetetlenül egyedi – lelki univerzumát. Az ellenséges világnak kiszolgáltatót, passzivitásra kárhoztatót öntudat kétségbeejtő perspektívátanságát rejti bele a versbe. Saját, pesszimizmusra hajló közérzetét.

A műalkotásból „fogalmi felbontás és logikai elemzés útján olyan igazságokra következtethetünk és olyan fogalmat vonhatunk el, amilyenekre csupán az elrejtőzött világegész elemzése útján tehetünk szert”²⁵ – adott módszertani útmutatót saját költészete megfajtéséhez is.

A szimbolikusan világnívá tágitott hőmezőn tévelygő Ady verseit idézik a *Holt vidék* uralkodó motívumai. Ady költészetében – Király István megfigyelése szerint – szintén belülről áradt szét a hideg: „nem a természet – a lélek állapota volt itt a tél”²⁶.

Irodalmi mintát követ tehát József Attila, amikor belső válságélményéhez az élet átmeneti fölfüggesztésének tekinthető *tél* és a kilátástalan létezését jelképező *hőmező* motívumát választja. Igaz, a *Holt vidék* pusztája még nem a csüggesztő távlatnélküliség tartománya, mint majd nem is olyan sokára a szaporodó számú semmi-versek síksága lesz, inkább a magyar Ugar képi és fogalmi megfelelője. De már nem a pubertáskori Ady-rajongás dolgozik benne, amikor újrafogalmazza saját, tíz évvel korábbi látomását. Tizenhat évesen *Téged idézlek*... kezdetű verses tisztelgésében már fölhasználta ezt a képet: „Ó Ady, a magyar Ugarrá hull a hó”, s még töretlen empátiával, teljes valójával azonosult a hazáját jelképező alvó vidékkel: „Fekszem a Pusztán megdermedten / S fagyott, fehér szívemre hull a hó”. Most a józan kívülállásra kényszerült – s kissé saját fegyvertársaitól is elidegenült – felnőtt érzelemmentes hangján rögzíti a régtől kísértő képet.

A rezonőr szerepét játszó költő kompozíciós eljárása itt éppen a fordítottja annak a fölfelé tartó, szerpentinutat követő tájfestésnek, amellyel a Babitsot kioktató „tárgyi kritikai tanulmányában” a formaművészt jellemezte. Most mintha „alacsonyan lengő” lelke nehézkedési törvényeinek engedelmeskedne, amikor a vidék vigasztalan panorámáját fölmérve mind lejjebb ereszkedik a képzeletbeli, magaslati nézőpontról. Először „totálképet” kapunk a fagyba dermedt sivatagról, majd szűkülő „kameramozgással”, mind kisebb képkivágatokon keresztül közelítjük meg a kihalt vidék lakóinak nyomorúságos szállását. Mintha a felvevőépet kezelő költő bizonyosságokat gyűjtene reményéhez: hogy az egyetemesnek tűnő látszat is csalóka; hogy a végeláthatatlan „Japos lapály” a gömbölyű Föld parányi havas szigete, ahol a természeti törvények vaskövetkezetességgel érvényesülnek. Tehát minden determinált, a fejlődés – akármint is mutat a látszat – kikerülhetetlen.

Vizsgálódása végén mégis mintha mindennek az ellenkezőjét tapasztalná. Az apró mocanásaiban megjelenített, a gyakori megszemélyesítés eszközével elevenné varázsolt állóvilágban minden jel a tetszhalott állapot múltékonyságára utal. (A füstölő víz a nyár emléke a télben s a tavasz ígérete; az erdő kopár, de „zörgő időt” vajúdik; a halak langyos iszapban telelnék; s mintha a világmindenség dunnameleg méhe zárná körül a fázós eget és a földet, s e melengető magzataburoktól ölelt, „kövér homályban” a magzatlét „sűrű csöndjében” csírázna a még láthatatlan új élet.)

József Attila feszes, kemény ritmusai azonban kibékíthetetlen ellentéteket sejtetnek. („A valóság ellentétei a műben ritmusként szerepelnek” – írja irodalomesztétikai tanulmányában.²⁷ S valóban: a kihaltságában nyüzsgő-elevennek lefestett táj legparányibb, tárgyszerűen ábrázolt „elemi”, a „kis parasztk” már-már panoptikum-figuraszerűen mozdulatlanok. Még a „cselekvő” paraszt képe

²⁵ JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus* in JÓZSEF Attila, *Irodalom és szocializmus*. Válogatta: FORGÁCS László. Bp. 1967. 121.

²⁶ KIRÁLY István, *Ady Endre I-II*. Bp. 1970. 2. köt. 236–237.

²⁷ JA: *Ir. és szoc. I.m.* 124–125.

is kimerevített; pipája füstjéről csak a logikánk tud, a szemünk nem. Elszigeteltek, életképtelenek, kiszolgáltatottak. „Ezeken nem segít ima” – mondja ki fölöttük az ítéletet, a rá később jellemző szentenciával, a költő.

Ismerve azonban a vers fogantatási körülményeit, nem nehéz fölísmerni a sötétben sorsukon gondolkodó parasztokban a saját helyzetén töprengő költőt. S mintha ez az önszemlélet nem volna olyan derűlátó, mint a pusztarajz. Kísérteties a formai és hangulati hasonlóság Ady egyik versével: „Itt nem segít templom, imádság, / Fogadja el sorsát az ember / Ne várja, hogy mások megváltásá, / Szenvedjen és haljon meg.” (*Egy avas kérdés*) Önkínzóan józan s rezignálatlan távlat nélkül ez a korai-bölcs eszmélkedés, még e rejtekező formában is a későbbi számvetés-versek hangját s „csalás nélküli” szemléletét előlegezi.

József Attila több kedvelt motívuma fölűnik a versben, s nem is mindig egyértelmű jelentéskörben. Talán a fagy, a hideg, a fázás érzetköre fejlődött legellentmondásosabban életművében. Ifjúkori verseinek hidege a magány, a kapcsolatnélküliség, a bezárkózás szimbólumaként jelent meg, de legyőzendő és legyőzhető ellenfélként ábrázolva (*Tél*). A hideg rendszerint kollektív célirányú cselekvésre, olvasztó-meleg emberi közösségek kialakítására sarkallta korábban (*Legalább 20 fok hideg van; Nyár*). Később a kemény hideg mindinkább a csillagok, a közönyös világmindenség állandó jelzője lett (*Villámok szeretője; A világ megteremtése; Zuzmara; Tiszazug; Lebukott*). Ezúttal a két tendencia összefonódásának tanúi lehetünk; a természet vastörvényei a társadalmi fejlődés kikerülhetetlenségét, a várakozás, a virrasztás reményét sugallják, noha nem túl szembeötlően. De öt év múlva már a legszébb évszaknak a mindaddig legrettegettebb telet tartja majd a maga számára a költő, a szenvedések-től megszabadító halál hidegét sóvárogva (*Ime, hát megeltem hazámat*).

Az idő leggyakrabban a szél formájában idéződik föl József Attila verseiben, aki áprilisi születésű lévén, magát is a szeszélyes viselkedésű tavaszi hónap mozgékony természeti elemének, a szél fiának tartotta (*Április 11*). A szél a változások elindítója, ösztökélője, energiaforrása a *Holt vidék* csupasz erdejében is. A várakozás, a tétovaság, a rendeltetését még nem fölísmelő helyzeti energia szimbólumaként használja föl a költő az ól lógó, nyikorgó ajtaját „babráló” szél képét, s ebből az a következtetés is levonható, hogy a természetben jelenlévő céltalan mozgást a házban töprengő parasztok hozzák majd értelmes működésbe, amint belátják a cselekvés szükségszerűségét. De azok még csak útban vannak a nélkülözhetetlen megvilágosodás felé.

Még a szél eredendően aktív, a füst hangsúlyozottan passzív időmotívum a versben. A párolgó tó: a természeti körforgás, a kikerülhetetlen átalakulás tudatosítója, a vers kezdetén. A pipázó paraszt eregette láthatatlan füstfelhő azonban a hetedik szakaszban a falak közé szorított, végső irányát még nem leelő történelemformáló akarát; a képzelt szabadság anyagtalannal megtestesülése.

S hiába az utolsó versszak hirtelen beszédhelyzet-váltása: az ellenséges világ tulajdonviszonyainak tudatosítása nem a parasztok felismeréseként jelenik meg a *Holt vidék* végén, hanem változatlanul a költő interpretálásában. Nem túl derűkeltő a befejezés akkor sem, ha a költő „jelke” szempontjából vesszük szemügyre ezt az elidegenedést tudatosító négy sort. Ám a vers így is betöltötte eredendő funkcióját: józan világ- és önszemléletű felnőtté érlelte az illúzióitól megfosztott költőt.

Motívumok – mélylélektani olvasatban

Köztudott József Attiláról, milyen aggályosan ügyelt rá, hogy a legapróbb részletkéig valóságos, konkrét tapasztalatainak megfelelő elemek kerüljenek verseibe. A hiteles ábrázolást az igaz ítélet alapfeltételének tartotta. Tájait sem a fantáziája, hanem a memóriája segítségével rajzolta meg.

„Szüleim nincsenek. (...) Rokonaim földtelen parasztok”²⁸ írta három évvel korábban az országos diáknymorenyhítő akció kérvényének egyik válaszaként. Az árvasága tudatától felnőttként is szenvedő költő ösztönösen a gyermekkorából jól ismert tájba helyezkedett, hogy saját otthontalanság- és kismimizettség-élményével hitelesítse a „föl kéne szabadulni már” gondolata felé tapogatózó parasztok helyzetét. A *Holt vidék* topográfiai modelljéül tehát a szabadszállási rokonok lakóhelyét választotta. Szabolcsi Miklós, a költő ifjúságának helyszíneit fölkereső irodalomtörténész még évtizedekkel később is „szinte mint pontos térképvázlatot” használhatta föl a verset.²⁹

²⁸ József Attila *Összes Művei*. IV. Szerk.: SZABOLCSI Miklós. Bp. 1967. 20–21.

²⁹ SZABOLCSI Miklós, *Fiatal életek indulója*. Bp. 1963. 120.

A tájélelk lelki tartalma ugyanolyan ambivalens, mint József Attila valamennyi gyermekkori élményéé. Anyja rokonainak lakóhelyén otthon érezte magát, ám éppen Szabadszállás sulykolta belé tizenéves korában a legfájóbb hiányérzést: anyja végleges elvesztését. A mama akkor halt meg, amikor ő a szabadszállási rokonoktól hazafelé tartva, vonatjárat-kiesés miatt a tanyán rekedt. A maradásra kényszerítő, behavazott pusztá képe így válhatott elemi kifosztottságának mind jelentősebb szimbólumává, hiszen később éppen a tájélményhez kötődő anyahiány érzését tagította világihiánnyá költészetében.

„Gazdag szenvedéseket” sűrít magába a *Holt vidék* pusztája; a szabadszállási megrázkódtatás mellett az öcsödi lelenccévek megalázásait is földidézi. A kisgyermek első eszmélkedésének tudatperemre szorult, elhomályosult érzései öltének benne sejtelmes árnyalakat. Hiszen Öcsöd nemcsak az édesanya utáni hiábavaló sóvárgás, a még friss apahiány és az otthonvesztés terepe a gyermekkorát földidéző költő számára, hanem a személyiségétől való megfosztottság rémálomba illő vidéke is. Amikor a falusi nevelőszülők az óvodáskorú fiút Pistának kezdték szólítani, önazonossága tudatát ingatták meg benne; amikor pedig megbüntették jelentéktelen csínyekért, köztük olyanokért, amelyek révén – mint például a menhelyi kalap kicsipkézése – otthon próbálta érezni magát köztük, minduntalan kiszolgáltatottságára emlékeztették.

A frissen elcsattant elvtársi „pofon” az ártatlanul elszenvedett gyermekkori verések sajkását eleve-nítette föl a bűntelen bűnössé újra kikiáltott költőben. Az ártatlan „vádolt” tehát olyasfajta képerendszert dolgozott ki a társadalmi méretű jogfosztottság ábrázolására, amelynek segítségével a gyermekkorhoz feltűnően hasonló, jelenkori közérzetét is kifejezhette – ha csak önmaga számára is.

A *Holt vidék* személyes motívumai többnyire halált, hiányérzést hordoznak. Az apa elementáris hiányát jelzi mindenekelőtt a mennyei gondviselőt nélkülöző „dunnába bútt” ég, ahol nem segít az ima –, aminthogy későbbi Isten-verseinek láthatatlan modelljében is gyakran ismerhetünk rá a nyomtalanul eltűnt apára.

Az égbolt, amely mindeddig készségesen visszatükrözte a költő kitérülő lényét, most nem ad használható támpontot számára: merre induljon tovább? Széles Klára figyelt föl a József Attila-i motívumrendszer egyik jellemző sajátosságára: „A tűnődő eszmélés, a helyzet belső tisztázásának koncentrációja az egész életmű során gyakran összefűződik a csillagok megjelenésével.”³⁰

A *Holt vidék* azonban alkonyvers. A Nap már nem, a Hold még nem látszik. A homályos derengésben csak a múltba csalogató emlékeztető, az egyszer már átélt élmények kínálta tanulságtól remélhet útjelzőt. Ugyanakkor a mennyei kilátást – és a korábbi kozmoszélményt – nélkülöző pusztábrázolás a kényszerű magába zárkózással, az elszántan titkolódzó hozzáállással is magyarázható.

Nem kínál kevesebb rejtélyt a *Holt vidék* földcentrikus nézőpontból sem, noha talányai maradéktalanul megfejthetők. A halott pusztá minden bizonnyal a hiába várt, de holtan sosem látott anya virtuális lakhelye e versben. (A föld hagyományosan is az édesanya képzetével kapcsolódik össze a népek tudatában. Az anyaföld megszemélyesített alakja, a Földanya, a költő kedvenc olvasmányában, a *Kalevalá*ban is szerepel.)

A pusztá talaja, amely behavazottan a gyász rejtett fehér színét viseli, nemcsak a mindent átjáró anyahiányt, hanem a kifosztottság végérvényességét is sugallja, hiszen a terméketlen, fagyos agyag a felnőtt fiú gyermeki sóvárgását eleve meddővé apasztja: bármennyire szeretne, nem lelhet újra támaszra élete legfontosabb halottjában, aki túl korán engedte el a kezét.

A tehetetlen, kiszolgáltatott, reményvesztett lelkiállapot és a földmotívum – a *Holt vidék* mintájára – később is szorosan összekapcsolódik majd József Attila lírájában. Ahogy lelki válsága, magánya mélyül, mind gyakrabban használja föl lelkiállapota jellemzésére a földreszorítottság képét (*Lassan tűnődve; Már régesrég; Nem emel föl; Bukj föl az árból; Száradok, törődöm; Az isten itt állt a hátam mögött*).

A személyes emlékekkel telített motívumok azt is elárulják, hogy a versben feltüntetett legapróbb „tájelemekkel”: a „kis szobában” ülő „kis parasztokkal” azonosította önmagát a lelenccévekre emlékező költő. A kicsinyítő nézőpont árulkodik a gyermekkori párhuzamról. A *Szabad-ötletek jegyzéke két ülésben* című pszichoanalitikai vallomás idevágó vágylistája („kellett volna két kis ló, | ... kis eke | kis

³⁰ SZÉLES Klára, ... „minden szervem óra” Bp. 1980. 174.

ház, kis kutya, kis csikó, / kis kasza, kis búza – / minden arányosan hoz / zám, mint ahogy min / den arányos volt a ne / velőapámhoz.”³¹ meggyőző – habár utólagos – bizonyíték milderre.

A két apró lelcnc – a Pistává „lefokozott” Attila és nővere – viszonya az idegen, igazságtalan világhoz ugyanaz, mint a jogfosztott, de a tarthatatlan helyzetből kivezető utat még csak keresgélő társadalmi osztályé. Ahogy az érzelmi és tudati fejlődésükben megzavart kisgyerekek képtelenek voltak megérteni saját természetellenes helyzetüket, s csak titokban reménykedhettek a kivárással, a felnövekvéssel elérkező szabadulásban – a Holt vidék parasztjai ugyanígy viselkednek.

Az elmét próbára tevő konfliktus azonban a fejlődés hajtóereje lehet – sugallja a vers, s ugyanezt fogalmazza majd me a költő utolsó prózai önvalomásában, a Curriculum vitae-ben, öcsödi névvesztésére emlékezve: „... végső soron talán ez az élményem vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja; azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő gondol, hogy Attilának hívják.”³²

Ezúttal a fasisztának „elnevezett” József Attiláról kellett bebizonyosodnia, hogy proletárköltő. . .

A Holt vidék motívumainak mélyrétegeiben, túl az élettrajzi összefüggéseken, rejtőzik egy, a mű hangulatát az ösztönvilág titkos üzenetei révén is fölerősítő, erotikus vonulat. A vers képstruktúrájában lappangó, szexualitással kapcsolatos motívumok árulkodnak talán a legindiszkrétebben a költő elpalástolt közérzetéről. „Füstöl a víz, lóg a káka / kókkadón a pusztaságba” – ezzel a Freud inyére való, vizuális leírásba burkolt önvalomással kezdődik a vers. Nem kell pszichoterapeutának lenni ahhoz, hogy a csüggedt tájat jellemző képekben ráismerjünk a költő szóhasználatát motiváló sajátos lelki tartalomra, a tehetetlenség-érzés tetet-lelket lebéklyöző hatalmára.

Ha a versben átvitt értelemben használatos *vajúdik* szót is eredeti, testi funkcióra utaló jelentésében vesszük szemügyre, mint a fajfenntartást feltételező szexuális mozzanat következményét, akkor a ká-sás tavon hullámzó ladik; a puha mohát maga alá gyűrő, csontos mén formájában megidézett fagy; a megtermékenyítés fő kellékeiként is fölfogható jelképes „karók”; a kitért ajtájú ól, amelynek bejáratát a változást előidéző szél „babrálja”; s végül a jég alatt a meleg iszapba hatoló, biztos búvóhelyre lefő halak keltette képzetek, mind-mind a magzatképződést megelőző szexuális aktus mozzanatait idézik föl.

Miféle tartalmi összefüggés hámozható ki a versben kétségtelenül fölfedezhető erotikus képhálózat motívumajából? Tulajdonképpen nem fogalmi üzenet-értéke miatt fontos számunkra ez a versrétég. Segítségével inkább a költő öngyógyító lelki mechanizmusának működési elveire következtethetünk.

József Attila – akire már ekkor ráillett Németh Andor későbbi jellemzése: „majdnem olyan eszes, mint amilyen ösztönös”³³ – minden bizonnyal konfliktusmegoldási modellt is kapott Rapaport említett könyvéből. „... egész szervezetünk védekező működésre van berendezve. (. . .) Ez a test nyugalmi épségének biztosítására irányuló védekező működés a kellemes keresésében és a kínos kerülésében nyilatkozik meg. De ugyanez áll a lélek gépezetére is. (. . .) A parapatias ember szüntelenül gyermekkorát és gyermekkorának ízeit kérőzdi vissza. Ha az élet valóságos feladataival nem tud megbirkózni, akkor ott az az áldott gyermekkor, amelyben felelőtlenül tehetett mindent, nem kellett cselekedeteinek következményeit viselnie. Gyermekességbe menekül tehát és és fölmenti őt maga előtt attól, hogy értelmes beszéddel fejezze ki vágyait.”³⁴

Költőnk mindennek tudatában föltehetően a parapatias – azaz a kedélyzavarban szenvedő, neurotikus – betegekhez hasonlóan próbálta helyrebillenteni megingott lelki nyugalmát. „Áldott gyermekkor” híján nem tudott ugyan felhőtlen kölyökkori élményekbe kapaszkodni – tudatosult emlékei, láthattuk, meglehetősen riasztóak – , még hátrább hatolt tehát az időben, hogy újra kivívja magának a társadalmi tilalmaktól még nem fenyegetett, csecsemőkori szabadságjogait. A serdülés során tüzzel-vassal elfojtott elsődleges örömforrások: a nemi ösztönök – képzeletbeli s részleges – fölszabadításával igyekezett most féken tartani kinketrecben vergődő igazságérzetét, nehogy a jogos fölháborodás még veszedelmesebb – akár gyilkolásra, de legalábbis ártó elvtársai megtagadására bujtogató – indulatokat

³¹ JAÖM IV. 34.

³² JAÖM IV. 34–35.

³³ NÉMETH Andor. *Nagyon fáj*, i. m. 268.

³⁴ RAPAPORT I, i. m. 48. ill. 51.

szabadítson el benne. Fegyelmezett akart maradni mindenáron. Szüksége volt azonban egy biztos szigetre, ahol megvetethi lábát, s ahol intimen otthon érezheti magát. A vers erotikus mélyrétege – akár a melengető iszap a teledő halaknak – alkalmas búvóhelynek, titkos hátországnak bizonyulhatott számára.

A forma pszichológiája

A formaválasztás rendszerint észjárásbeli s lelki okokra vezethető vissza. Ezúttal úgy tűnik föl: a belső egyensúlyát veszített József Attilának biztos fogódzókra volt szüksége, hogy talpon maradjon, s ne veszítse el az önbizalmát. Ezért követte kedvenc költője, Arany János példáját, s kapaszkodott késszen kapott, kemény ritmusba: így erősebbnek érezhette magát.³⁵

A mintadal műfaja: hallgató. Egy elhagyott szerelmes panaszoja benne keserveit a világnak és a hűtlen lánynak. Losonczy László népdalszerű szövegéhez Tvarnyik János nyújtott ritmusokkal feszesítette tett, félhangokkal fájdalmasra hangolt zenét komponált; ezzel sikerült megakadályoznia az érzelmeik szentimentális elszabadulását. Az utolsó – háromszótagos, egyszavas – toldaleksorok, amelyek a Poe-i „soha már” változatainak tekinthetők („sehol sem; sohasem; valaha; elváltak; sohasem”) – a nyújtott végű szinkópa ritmuskordájához igazodva, a büszkeséggel viselt fájdalom dalává avatták ezt a korábban népszerű nótát.

A *Holt vidék* trochaikus jellegű soraiban József Attila a zenei nyersanyag sajátosságait ültette át a versbe – de a ritmikai modell – a kapaszkodáson kívül – a fék szerepét is betölthette számára. Noha a hangsúlyosan is olvasható költemény négy plusz négy ütemű, szapora lüktetésű ősi nyolcas strófái, a parlando-rubato előadásmóddal kiegészülve „jassú, reménytelenséget sugalló” ritmusba öltöztették a belső ellentétektől feres tartalmat,³⁶ önfegyelmre intő, belső érzelmszabályozó mintaként lebeghett József Attila szemé – és „füle” – előtt.

A verssorok muzsikáltságából is következtethetünk a költőt jellemző lélektani sajátosságokra. A Kosztolányi rímelését idéző, szürke, hétköznapi, ősi szavakkal való tudatos játék: az egymással logikai-hangulati kapcsolatba állított asszonáncok serege („magas – havas; csendes – rendes; hallgatón – tavon³⁷; zörgő – erdő; mohát – lovát; karók – valók; parasztok – harasztot; ima – im a; alatt – halak”) föltehetően olyasfajta, lelkiereődő funkciót töltek be József Attila számára, mint – Király István találó megállapítása szerint – eredetileg Kosztolányinak: „oldották a szomorúságot: fölőbe emeltek a lért helyzetnek. (...) ez a poétikum... semlegesítette az ábrázolt érzést; kívül vitt azon. Suhant, lebegett segítségével mintegy a lélek a valóság fölött.”³⁸

Valóban: a dalszerűség, a „hallgató” műfaji jellegzetességeinek átmentése a versbe, a dolgok látszólagos megmásíthatatlanságát hangulatilag ellenpontoszó lírai eszközök a „szomorú” hangvételű vers „vigasztaló” elemeinek tekinthetők. Úgy ragaszkodott a költő e mindenkit félrevezető, tőle szokatlan verses bűjőcskához, mintha e magasrendű játék tépje az élete lenne.

Mérei Ferenc, aki *Lélektani napló*-jában³⁹ pontos különbséget tett a műalkotásban tükröződő primer élmények megjelenési formái között, szigorúan elhatárolta a közösségi élményekhez kapcsolódó – s a beavatottak előtt nyilvánvaló – utalásokat az elfojtás eredményeként létrejött, elhomályosult élményfedeztetű, egyszemélyes jelentést hordozó szimbólumoktól. József Attila, akinek a *Holt vidéket* közvetlenül megelőző versei szinte kivétel nélkül a nyájt, közérthető, közösséghez szóló, megértésre

³⁵ Később, ahogy emberi-költői válsága tovább mélyült, mind nagyobb szükségét érezte a kötött formának. „Csak egy bizonyos itt – az, ami tévedés. / Még jó, hogy vannak jambusok és van mibe / befogódom. – Jární gyermek így tanul” – jellemzi majd három év múlva labilis közérzetét *Ez éles, tiszta szürkület*... kezdetű versében.

³⁶ SZAPPANOS Balázs jutott erre a következtetésre a *Holt vidék* nyelvi-stilisztikai vizsgálatából kiinduló elemzése során. A *Lírai vers elemzésének módszere* című hosszabb tanulmányában in *Tanulmányok a műelemzés köréből*. Bp. 1977. 64.

³⁷ Ugyanezt a rímpárt használja KOSZTOLÁNYI *A bús férfi panasza* című versciklus *Fölébredék* kezdetű versének 10. illetve 12. sorvégén.

³⁸ KIRÁLY István, *Vita és vallomás*. Bp. 1986. 230.

³⁹ MÉREI Ferenc, *Lélektani napló I–III*. Bp. 1983. 1. köt. *Az utalás lélektana*.

számító, utalásos technikával készültek, most minden átmenet nélkül változtatott művészi közlésmódján. Kénytelen volt magába zárkózni, mert – bár legfontosabb közössége, az elvtársak s a barátok köre – tudott belső konfliktusáról, az „élményt” mégsem dolgozhatták föl közösen. A lelki természetű sorscapáson annak kell magát túltennie, aki kapja.

Közbevetetnénk: József Attila az egész platformtervezetet fölületesnek, elhibázottnak tartotta; miért csak a rávonatkozó félmondat betegítette meg a lelkét? Könnyű a válasz: mert az elvi természetű – tehát racionális eszközökkel elintézhető – kérdéseken egyszerűbben túltehetette magát. Válaszcikke megírásával a maga részéről elintéztnek tekinthette a tervezet hibáinak – szándéka szerint nyilvános! – korrekcióját. De a mázsányi súllyal lelkére nehezülő, önértékelését kikezdő, személyes igazságtalanság terhével már nem bírt egykönnyen elbánni. Azt nem lehetett kikiabálnia magából; el kellett fojtania, meg kellett semmisítenie, ha másképp nem, legalább jelképesen.

A szimbólum-technika ehhez a mutatóványhoz szolgáltatott hatásos módszert. Nyílt panaszkodás helyett olyan töbrétegy jelbeszédhez folyamodott a költő, amelynek nyelvén mégiscsak elmondhatta mindenkinek, amit nem mondhatott el senkinek.

A vers helye az életműben

Határversnek tartjuk a *Holt vidék*et József Attila életművében. Lezárja a *Döntsöd a tőkét* kötetben sorakozó, harsány, osztályharcra buzdító, agitatív versek vonulatát, s utat nyit a halkabb, személyesebb, kételkedőbb, s a korélményt ellentmondásosabban, de egyetemesebb érvénnyel kifejező proletár-verseknek.

Két jellegzetes lírai korszakot köt össze és választ el – akár a szomszédos országok közé ékelt senki földje – ez a köitemény. Kettős jelentésrétegénél fogva tulajdonképpen „előre” és „hátra” is egyforma érvénnyel kapcsolható az életműben.

A társadalmi-történelmi olvasat alapján a *Holt vidék* az 1929–30-as „barthás” ihletésű tájversek közvetlen leszármazottjának tekinthető. A *Magyar Alföld*, a *Margaréta*, az *Ákácokhoz*, az *Arany*, a *Favágó I.*, a *Betlehem*, a *Nyár* vérokonysága vitathatatlan.⁴⁰ A *Tiszazug* pedig – noha két évvel korábban íródott, mint elemzett versünk – szinte a *Holt vidék* első változatának tekinthető. Mintha e moll hangnemben megkomponált költeményét transzponálta volna át a korábbi verseit későbbi hangulataihoz előszeretettel átigazító költő a ridegebb, keményebb darba.⁴¹

A „barthás” versek fináléját tehát egyúttal a valóság törvényein töprengő, racionális önmérsékletre törekvő s szenvedélyesen eszmélkedő külvároséji terepszemle nyitányának is tekinthetjük. A *Holt vidék* személyes jellegű olvasata minden kétséget kizáróan az utóbbi tendenciát látszik kirajzolni.

József Attila egyébként, körülbelül a *Holt vidék* megjelenésével egyidőben, beismerő vallomással föléről dedikációt írt *Mondd, mit érlel*. . . kezdetű verse kéziratára. Az elfojtás tényére utaló ajánlás eredeti szövege így hangzott: „Hatvány Lajosnak, az egyetlennek, aki fölemelte ezt a sípot, melyet a külső élet s a belső temetés kiűtött, kihullatott számból, kezemből”. (Kiemelés tőlem – V.A.)

Ez a metaforikus körleírás-értékű dedikáció – amely azonban mégsem ebben az árulkodó megszö-

⁴⁰ Az 1930. február 7-én először publikált *Nyár* című vers második szava: *lapály*, de itt még „aranyos”.

⁴¹ A *Döntsöd a tőkét* kötetben közölt tájversek és a *Holt vidék* alkati rokonságát támasztja alá Szabolcsi Miklós, a forradalmi kötet darbjait jellemző tanulmányában: „A táj és az időjárás különleges szerepet játszik ezekben a versekben, tárgyak, terepidomok, növények szétborzthatatlan egységben tükrözik a költő lelkiállapotát s ugyanakkor az ország helyzetét. A költemények belső egysége, szigorú szerkezete is a természeti törvény megfellebbezhetetlenségével jelzi a forradalom szükségességét. A téli ég a kor körlelhetetlenségét, a fagy a keménységet, a helytállás fontosságát, a 'Lassudad országos eső' az elnyomott magyar nép sorsának reménytelenségét, életének szürkességét érzékelteti.”

A korábbi 'paraszti' versek, mint a *Tiszazug*, természetesen illeszkednek a forradalomváró, feszült-séget idéző tájversek sorába.” (SZABOLCSI Miklós – TASI József, *Egy verseskötet születése*. Bp. 1980. 22.)

vegezésben jelent meg A Hét 1932. február 4-i számában először publikált vers előtt – a súlyos, de legyőzöttnek hitt belső válság legnyilvánvalóbb bizonyítéka. Figyelemre méltó az is, hogy az egymás mellé rendelt „külső élet” és „belső temetés” kifejezések a költő gondolkodásmódját és versvilágát alapvetően átstrukturáló törekvésnek; a termelési erők és az ösztönök, az „odakint” és az „idebenn” világát összekapcsoló, „társadalomtudományosított” freudizmusnak a legelső megnyilvánulásai.

Fölvetődhet a kérdés: miért kellett nyomtalanul magába temetnie a költőnek a személyes végítélet jellegű csapás kiváltotta ösztönös reakcióit? Miféle veszteni valója forgott kockán? Ma már sejtjük: úgy érezhette talán, önfegyelmén áll vagy bukik, hogy megtarthatja-e a pártköltő – számára nagyon fontos – szerepkörét.

Hogy „státusföltő” aggodalma valóban jogos lehetett, azt egy évvel később, az új típusú proletár-verseit egymás mellé gyűjtő *Külvárosi éj* című kötete pártbeli fogadtatásán mérhette le. Az illegális KMP és József Attila közti – végül szakításhoz vezető – igazi konfliktus lényegét igen érzéletesen foglalta össze Sándor Pál egy publikálatlan vitacikkében: „abban a történelmi pillanatban, a forradalom és ellenforradalom még folyamatban lévő gigászi küzdelmében, a magyarországi baloldali munkásság és értelmiség leginkább még József Attilától várta az új Petőfit, aki a bajok és vészek, a csapások és vereségek láttán nem magabahúzódik, nem menekül álomba, a kapott egyéni sérelem nem okoz nála olyan lelkiállapotot, hogy „nem tud dolgozni tőle”, nem azt kérdi: „S mondd, mit érlel annak a sorsa, ki költő s fél és így dalol” stb., hanem valóban „kiáll érte, mint a kémény: lássák!”⁴²

A *Holt vidék*beli sérelemhantolás pillanatában tehát a költő számára legbelül már a kiküzdött Petőfi-szerepkör megtartása lehetett a tét. S noha az indulatelfojtást végső soron sikeresnek tekintette, a „külső élet” mind gyakrabban menekítette az cihalkuló szavú proletárköltőt gyöngé önmagához, akinek rá kellett jönnie: tévedett, amikor úgy vélte, hogy „nem éri gyász, / akire csak egy párt vigyáz”⁴³

„Kedvenc” versét egyébként élete utolsó pillanatáig fontos művének érezhette József Attila. Szántó Judit utalt erre emlékirataiban. „Halála után ezt a verset találtam a szárszói lakásban kétszer leírva. Számára ez a hely akkor már a holt vidékbe ékelődött, odatartozónak érezte magát.”⁴⁴

Hatásos, de egyszerűsítő – a vers feltételezett önhíterősítő, életben tartó funkciójáról mit sem sejtő – ez az értékelés. A magunk részéről nem tartjuk kizártnak, hogy a pártharcokba, szövetséges keresésekbe, a magánéleti és közösségi csatlódásokba belefáradt, egyre betegebb költő mindvégig óvó-őrző kabalának, titkos erőforrásnak tekintette ezt a versét. Ehhez menekülhetett nehéz, reménytelennek látszó élethelyzeteiben. Még akkor is közel állt hozzá illúzióvesztésének első lírai dokumentuma, amikor öt évvel később megszületett a *Holt vidék*kel formai és motívumrokonságban álló, de már valódi hullabomlást lefestő „*Költőnk és Kora*”. Szorosra fűzi a két vers közti kapcsolatot, hogy az egyik bevallatlan, a másik nyíltan beismert ösztönsublimációt jelentett József Attila számára.

Talán még Szárszón is hajdani kedves versétől remélt életerőt. Újra meg újra papírra vetette bánatemető búvigéit, hogy ellensúlyozza a „földpersely” mind erősebb vonzását. De a koporsónyi haza hívogatásának már nem tudott ellenállni. A titkos vers elveszítette egyszemélyes varázserejét, s a holt vidék árvája kimondta maga fölött az utolsó ítéletet.

⁴² In SÁNDOR Pál, *József Attila és az illegális kommunista párt*. (Meggjegyzések Vértess György azonos című könyvére.) Kézirat.

⁴³ Az 1927-ben Párizsban írt *Dudoló* utolsó versszakából való az idézet.

⁴⁴ SZÁNTÓ Judit, *i. m.* 131.

Schelken Pálma

KOSZTOLÁNYI GYORSÍRÁSOS JEGYZETEIBŐL

Egy ismeretlen gyorsírásos levél

„Igen tisztelt Uram,

Amint talán tudja, én fordítottam magyarra az Ön csodálatos drámai költeményét, Chr. követését. Munkámat még a nyár előtt befejeztem, mert végtelenül izgatott a szép és nehéz művészi feladat. A Nemzeti Színház ezen a Húsvéton már műsorra is tűzi. Most a legirodalmibb folyóiratunk, a NYUGAT arra kér, hogy engedjem át egyszeri közlésre a szöveget. Én ezt szívesen megtenném, de előbb azonban beleegyezését kérem hozzá.

Nagyon lekötelezi a folyóiratot is, engem is, ha lehetővé tenné, hogy a magyar közönség nyomtatásban is megismerkedhessék pompás művével.

Válaszát várva vagyok igaz híve”

Gyorsírással írt levélvázlat címzés, keltezés nélkül! Kinek, mikor írta Kosztolányi? A gyorsírásos szöveg megfejtése után is csak annyi derült ki, hogy a levél a Chr. követése c. drámai játék írójának szól és művét a Nemzeti Színház készül bemutatni. Színházi évkönyvek s a Nyugat néhány évfolyamának áttanulmányozása után sikerült a szerző, ill. a címzett nevét megállapítani: *Max Mell* osztrák író. A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárának a Kosztolányi hagyatékáról összeállított katalógusában erről mindössze egy mondat: „Max Mell: Krisztus követése. Passio-játék. (Kosztolányi Dezső vers- és drámafordításainak másolatai 1906–1934. Ms 4640/13. – 154. old.)

Max Mell (Maribor – korábban Marburg an der Drau – 1882. november 10. – Bécs, 1971. december 13.) írói munkásságát vallásos világnézete jellemzi és kötődése az osztrák, főleg a stajeroszági népi élethez. Az I. világháború után Bécsben, kizárólag írói hivatásának élt. Drámáiban a középkori misztérium játékok hagyományait eleveníti fel, de merít a népi, a korai germán mitológia köréből is. A fenti levélben említett műve „Das Nachfolge Christie-Spiel – misztérium játék, melyet 1927-ben fordított le Kosztolányi. *A két tró levelezésének egyetlen dokumentuma a gyorsírással írt fogalmazvány.* Az osztrák író válaszára, a közléshez való hozzájárulására csak következtetni lehet, mivel a fordítás teljes egészében megjelent a Nyugatban. (Krisztus követése – passio játék. Írta Max Mell, magyar versekbe szerző Kosztolányi Dezső. – XXI. évf. 24. szám, 1928. december 16. 783–812. l.) A Nemzeti Színházban 1929. március 22-én mutatták be „Új passiojáték a mi Urunk Jézus Krisztus követéséről” címmel.

Kosztolányi gondos, lelkiismeretes munkájára is bizonyíték a levéltervezet, amelyről személyesen írta le, vagy titkárnőjének diktálta a német nyelvű levelet. A negyvenes években egyik beszélgetésünk alkalmával említette Kosztolányiné, hogy ura az idegen nyelvű leveleit is magyarul fogalmazta s mint mindent gyorsírással írt. A gyorsírást még édesapjától, a szabadkai gimnázium igazgatójától tanulta (bár a Gabelsberger–Markovits rendszer alkotói nehezen ismernének saját munkájukra Kosztolányi egyéni írásmóddal és rövidítésekkel teletűzdelt gyorsírásos feljegyzéseiben.)

A Max Mellhez szóló levéltervezetet azokból a gyorsírásos töredékekből került elő, amelyekkel egy-egy születésnap, névnap alkalmával ajándékozott meg a költő özvegye, – remélve, hogy talán egyszer sikerül megfejtennem. Nem könnyű feladat és nagy felelősség.

„Az ihlet forrása burkolt, rejtélyes” – írta Kosztolányi¹ A versről és prózáról című tanulmányában. Erről a rejtélyről győz meg az a Móra Ferenc levél, amelynek széleire két vers első, indító sorait jegyezte fel a költő. Amikor az ötvenes években ezzel a levéllel megajándékozott Kosztolányiné, annyit tudtam kibetűzni „mintha a Hattyú kutyám-ról szólna a gyorsírási szöveg”. Kosztolányi a századfordulón használt Gabelsberger–Markovits rendszert tanulta s ez nagyon eltér a napjainkban használatos egységes magyar gyorsírásról. Tizenöt évvel ezelőtt kezdtem komolyabban foglalkozni ezzel a régi gyorsírással és bár évek óta több alkalommal fejtegettem a fenti levélre írt szöveget, a teljes megfejtés csak most készült el, – újabb feladatot adva. Ugyanis *csak a teljes megfejtés után lehetett sejteni, hogy összefüggésben van Móra Ferenc levelével s ehhez a tulajdonomban lévő levélrészlet előzményeit is meg kellett ismernem. A levélben írt ügy előzményét megmagyarázó korábbi leveleket megtaláltam a Magyar Tudományos Akadémia² kéziratárában, a Kosztolányi hagyatékban. Erre vonatkozólag Kosztolányi levél ugyan nincs, de Móra Ferenc levelei fényt derítenek egy sajtópert előidéző okokra.*

Feltételezésem szerint Kosztolányi levélben kérhette Móra Ferencet a személyes találkozás időpontjának megjelölésére. Ezt bizonyítja Móra 1922. április 22-én írt levele, melyben tájékoztatja Kosztolányit, hogy a közeli napokban Budapestre kell jönnie, mivel a Múzeumuk nagy műgyűjteményt örökölt s ennek leltározásában kell részt vennie hivatalból, – közben szívesen találkozna Kosztolányival. „... Azt mondanom sem kell” – írja –, „hogy bármikor a legnagyobb készséggel állok rendelkezésére. Régi becsüléssel igaz híve Móra Ferenc.”

A beszélgetés Budapesten megtörtént. Tárnya: egy emlékirat előfizetési felhívásával kapcsolatban írt cikk gúnyos, kifogásoló hangja. A cikk írója, Harmos Károly – Kosztolányi sógora –, aki ellen a szegedi Várossy Gy. az Emlékirat szerzője sajtópert indított. Harmos nevében Kosztolányi foglalkozott a per megakadályozásával, ehhez kérte Móra segítségét.

A levelek közlése nemcsak azért érdekes, mert versek „ihlet forrása”, hanem talán azért is, mert megdöbbentő, hogy két értékes embernek, neves írónak egy önmagát felmagasztaló ember hiúsága, ostobasága mennyi gondot okozott, mennyi időt pazaroltak a sajtóper kivédésére, levelezésre.

Sz. 1922. V. 2.

Kedves Kollégám Uram!

Kicsit nehezen megy a dolog az öreg bölényvadással – a külső sordidusságára értem – mert arcátlanul ki akarja használni a helyzetet; Harmos Gyula szegény tintakuli nevében tárgyaltam vele, akivel szemben a következő feltételeket szabta meg:

1. Elégtelen a budapesti „Új Nemzedék”-ben a lap részéről, a szöveg előbb leküldendő Szegedre betekintés és esetleg módosítás végett;
2. Elégtétel H. Gy. nevében a szegedi Új Nemzedék nyílterében, H. Gy. költségén;
3. 1000 K a panaszos ez ügyben tett budapesti útjának költségei fejében;
4. Ábrahám Dezső ügyvéd esetleges költségének megtérítése; az lehet egy fillér sem lesz, de lehet pár ezer korona is.

Ezekkel szemben Kollégám Uramnak a következőket javalnám: Az 1. pontot méltóztassék elfogadni s fogalmazni egy olyan nyilatkozatot, amelyet az Új Nemzedék leadhat, ebbe V. Gy. legfeljebb azt fogja még beírni, hogy ő nagy magyar író és előkelő politikus.

Tessék elfogadni a 3. pontot is, elvégre, ha Ön Szegedre lefáradt volna hozzám, az többé került volna. A 2. és 4. pontot azonban szigorúan vissza kell utasítani. Az egyiket azzal, hogy képtelenség ott elégtelt adni, ahol sértés nem történt, ha Várossynak fontos, hogy Szegeden is tudomást vegyenek a dologról (s csakugyan az, mert helyben is folyik vagy öt sajtópere), gondoskodják az Új Nemzedék rektifikálásának szegedi átvételéről ő maga. Ami az ügyvédi költségeket illeti, azt hiszem, ilyenek nincsenek, ezekbe H. Gy. mint szegény földönfutó újságíró nem mehet bele.

¹ ABÉCÉ Bp. 1957. 116 l.

² MTA – MS 4624/338–344.

Meg vagyok róla győződve, hogy öreg barátunk mindkét ponttól el fog állni, mert hiszen neki se kellemes a sajtóper. *Azt hiszem, a dolgot megkönnyíti az, ha kollégám neki magának fog írni, mint Harmos Gyula.*

(Nagys. és főtiszt. Várossy Gyula ny. plébános, író, a Ferencz József rend lovagja, stb. Szeged, Vidra u. 5.) Borzasztóan fontos, hogy az író és a Ferenc József rend lovagja benne legyen, mert az apostol végtelen hiú. Írhatná Ön a levelet nekem is, hiszen mondanom sem kell, hogy milyen szívesen állok rendelkezésére, de az öreg jó néven fogja venni, ha egyenesen hozzá fordul.

A levél hangja persze megvesztegető legyen, anélkül azonban, hogy fegyverül lenne fordítható Ön ellen s méltóztassék hangsúlyozni benne, hogy többet nem tehet, s ha ennyivel be nem éri, akkor Ön a perben kénytelen lesz minden eszközt felhasználni a maga igazolására, – holott a budapesti Új Nemzedék lojális bocsánatkérése az egész ország katolikus társadalmá szemében újra ragyogóvá fogja tenni V. Gy. érdemes nevét. A levelet természetesen hozzám juttatja majd el az öreg tanácsadás végett s akkor tovább gyúrom, egészen bizonyos, hogy nem eredmény nélkül.

Addig is igaz szívvel köszönti

Móra Ferenc

A levél oldalán gyorstrással Kosztolányi nyilatkozat-terve.³

Apostol

Nyilatkozat

Az Új Nemzedék 1920. január 11. számában egy cikk jelent meg, melyre válaszul: (áthúzott szavak) kijelentjük, hogy a cikk a mindnyájunk által ismert kitűnő írókat sem írói, sem emberi becsületében sérteni nem akarta s minthogy a cikk írója *ma már* nem tagja szerkesztőségünknek . . . téves információk alapján írta a közleményt, ezért ajánlom tekintsek . . .

1922. V. 6.

Kedves Kollégám Uram!

Körülbelül várakozás szerint sikerült minden, amit soraim mellékletéből méltóztatott látni. Várossy a két ponttól eláll, ami a nyilatkozatot illeti, a beszúrt módosítások elég ártatlanok, s a maga részéről odabiggyesztett apostoli kijelentés megjelenését is bizonyára keresztül bírja Ön vinni. Ezenkívül még csak egy tennivalója van önnek, elküldeni 1000 koronát (Várossy Gyula, Szeged, Vidra u. 5.), természetesen H. Gy. nevében és megírni azt a hosszabb töredelmes levelet, amelyet én H. Gy. nevében beígértem. Az öreg úr azt várja ettől a levéltől – lévén minden agyafúrtságában is romantikus lélek, – hogy Ön egy szörnyű maffiát fog leleplezni, amely az ő elbuktatására összeesküdött s a leghallatlanabb intrikákat eszelte ki – melynek szegedi mozgóit voltak, stb. Azt gondolom Ön egy megtévesztett lélek bűnbánatáról fog írni a Krisztus szíve szerint való papnak, aki ebben a rothadt világban a kevés jók és igazak vígasztalására adatott a jövendő zálogául, stb. Ami a dolog titokzatos hátterét illeti, arra ön – annyi idő után – már nem emlékezik, önnek a szerkesztőség valamelyik tagja kiadta a témát a megfelelő instrukciókkal s ön, mint szerény kis munkatárs nem érdeklődött a háttér iránt, csak teljesítette kötelességét, amit most már őszintén bán, fogadja ezért rosszálását s halálos holtáig hálálisan fogja őrizni szívében az apostol emléket, akinek az apostolok sorsa jutott, a megostorozás. Lehet, hogy az öreg úr erre meg fogja Önnek küldeni az arcképét, de a levélét mindenesetre mutogatni

³ Új Nemzedék, 1922. május 10. – 7 old. „Két nyilatkozat. Az Új Nemzedék 1920. január 12. számában cikk jelent meg, amely Várossy Gyula Emlékiratának előfizetési felhívásával foglalkozott. Szívesen kijelentjük, hogy a cikk Várossy Gyulát, az ismert írókat, publicistát, a Ferencz József rend lovagját se írói, se egyéni korrekt becsületében sérteni nem akarta s minthogy a cikkíró, aki Várossy nem is ismerte, már rég nem tagja szerkesztőségünknek, egyes bántó megjegyzéseit csak téves információk alapján írhatta, azokat sajnálja és így ezeket tárgyaltalannak tekintjük.” – „Bosszút nem ismerve a lap, ill. a jóhiszeműségében megtévesztett hírlapíró ellen beadott sajtóperemet fenti nyilatkozat megjelenésével egyidőben visszavonom, Szeged, Várossy Gyula.”

fogja a Keszeg-csárdában – esetleg egyéb sajtóperai tárgyalásánál a törvényszéken is. Epen ezért és nem tévedésből mondtam neki Harmos Gyulát, H. Károly helyett, hogy az Ön sógora személye se legyen érintve. S jó lesz, ha H. Gy. eltűnik a föld színéről; tessék a bűnbánó levelet azzal végezni, hogy Ön az utóbbi évek szomorú tapasztalatai után vérző szívvel búcsút mond az édes hazának s kivándorol rokonaihoz Brazíliába, dohányt ültetni.

Ne vegye rossznéven, kedves Kollégám ezeket a bolond instrukciókat, de én ismerem öreg barátomat. Azt akarom, hogy a jövőben mindkettőnknek nyugtunk legyen tőle.

Ami a gyakorlati kivétel illeti, tessék most már megírni a levelet, azt pénzzel együtt postára tenni s aznap már le is lehet közölni a Várossy nyilatkozatát, – hiszen saját kézírása birtokában most már nem kell attól félnünk, hogy a pert nem vonja vissza.

Tudom, hogy a vele való levelezés nem lesz kellemes önre, de most már lehetetlen elkerülni s ugy-e egy levelet megér az Ön megnyugvása? Hiszen a választ már legfeljebb mulatságul olvassa el.

Ezek után remélem tud békességesen aludni, s a jövő héten már el is felejtí az egész ostoba ügyet. Én végtelenül örülök, hogy véletlenül szolgálatára lehettem Önnek, s vagyok igaz szívvel régi híve

Móra Ferenc

Búcsúzóban egyet kérek Öntől Kollégám:

Ha egyszer megint mi felénk találna járni, nézzen be hozzám, hogy folytathassuk a pesti beszélgetést.

Móra néhány nappal később írt levele a „sajtóperrel fenyegető” ügy végleges lezárásáról ad hirt:

1922. május 11.

Kedves Barátom Uram!

V. Gy. bátyánk most bicegett el tőlem, nagyon meg van elégedve, csak két dolgot fájlal (?): egyik, hogy az 1000 K még nem jött meg, másik, hogy a „fölbujtók”-ról nem kapott a H. Gy. levelében információt. Ami az elsőt illeti, a pénz bizonyára postán van azóta, ugy-e? ami pedig a *fölbujtókat* nézi, hozzám irandó levélben tessék nekem is őszintén kijelenteni, hogy igazán nem emlékszik semmire, hiszen tudhatom magamról, hogy az újságíró végzi, amit a szerkesztője ráparancsol, örül, hogy túleshet rajta s nem terheli vele többé a memóriáját stb.

Amint ez a levél, s főleg a *pénz megjön*, ágyikám azonnal megkapja az utasítást a per beszüntetésére. Mert „közöld azzal a megtévedt fiúval Ferikém, hogy a per már megszűnt, én úri ember vagyok és ebben a dologban is a krisztusi szeretet vezérel, se a lapot, se a fiút nem zaklatom többé, mert látom az őszinte bűnbánatot, de méltányos, hogy megkapjam a pénzt és az informálók nevét”.

Az utóbbit a pénz vétele után el fogja engedni az öreg úr, aki természetesen most mindenfelé házal a városban a Harmos Gyula levelével. Akit bizony jó volt Károlynak nem nevezni, mert az apostol most két szegedi lapban is elmondja az ő megdicsőülése történetét és nagy részeket közöl Harmos Gyula leveléből. Örülten kedvez már most, hogy akadt valaki, aki ismeri Harmos Gyulának (!) az apját, aki szegedi ember, valami leszámoló tisztviselő s Várossy Gyula szerint biztos, hogy ő informálta a fiát.

Ez a fatális véletlen azonban ne fájdjtsa a fejét, kedves barátom, mert hiszen a dolog már tényleg el van intézve s ezek a figurázások már nem komolyak. Most már tőlem is csak pár soros értesítést fog kapni arról, hogy Ábrahám Dezső megkapta az utasítást s még Várossy Gyulának egy levelét kellene elszenvednie, amit még ír Önnek. Bizonyosan nagyon szép levél lesz és irgalmatlan hosszú és ostoba, de nem lesz muszáj elolvasnia.

Sőt, legokosabb lesz felbontatlanul visszaküldeni ráírván, hogy „a címzett ismeretlen helyre távozott”. Ezzel legalább H. Gy. úr végérvényesen befejezi földi pályafutását s Kosztolányi Dezsőt sem molesztálják többet.

Igaz barátsággal

Móra Ferenc

Az „ügy” sajtóper nélkül lezárult és *befejeződött Kosztolányi levelezése Harmos Gyula nevében – Várossy Gyula „íróval”*. De Kosztolányi Dezsőt bántotta, tovább foglalkoztatta ez a kényszer-levelezés, az írói per. Ezt bizonyítja az utóbbi – kézírásos Móra-levél – széleire írt gyorsírással feljegyzés: vessorok, gondolatok, s „Hattyu kutyám” c. versének mély értelmű első sorai, variációi:

Ha az emberek én reám ugatnak,
kérek szépen, te legalább ne ugass.

A nagyvilág szégyenfoltját itt hűség . . .

Hattyu kutyám – Vigyázz te a házra
ülj házunk küszöbén
Ne engedd, hogy elvigyék a nyugalmam
te régi magyar hűséges kuvasz
okos rágott füled figyelme, reggel
veled

Ne engedd a gazdád.
Ismerd meg az írókat
van beteges
és hogyha ők ugatnak
te is ugass . . .

A költő eredeti versének alapgondolatai a fenti sorok.

A levél alsó szélén még egy versének indító sorai, változatai találhatóak: a „Nem félek a haláltól . . .”
Ugyancsak „A bús férfi panasza” c. versciklusban jelent meg:

Nem félek a haláltól – mondom
csak mi tudjuk . . . földi holmi
úgy érzem, mint a földet
a homokban elmesélem

Most már te vagy a félelmem, élettől
én kis fiam, mert jel
hogy itt kell soká maradni véled.

Jaj az árváknak . . . a lányt leszakasztják
kövér bankár és az út
8 éves kislíút felakasztják utcai ? pribécek

---
könyörög epedőn
sorsa
az ételt az edénybe búsán osztja
s az özvegy asztalán gurul a bús morzsa
sok szegény csak ?? boldogok
kinőtt ujaiba bele-belefér

Már nem beszélnek róla
egy kép van a szobában: „apa”
egy fakult kép

A tál délben piszkos abroszon

És a törvény nevében felakasztják.

Búsán gurul tányérján a morzsa

Feslett a nyaka

Törött rámában a halott apa.

Most már te vagy halálélelmünk, az élettől
én kisfiam, mert jel
hogy itt kell soká maradni véled.

A gyorsírással írt sorok némelyikét teljesen áthúzta a költő. Az áthúzás – néha többszörös áthúzás – nehezítette a megfejtést, három szót nem is sikerült kiolvasni, ezeket kérdőjellel jeleztem. A félmondatok, félbemaradt sorok, egyik jelenésről hirtelen áttérés egy másikra, az elgondolások ismétlése, a sorok újabb változatai igazolják a verssorok „viharos” kitörését, amit „Hogyan születik a vers és a regény?” című írásában – egyik legkedvesebb költeményének születéséről – maga a költő fogalmaz meg.⁴

„... Hosszú úzás után tökéletesen boldog voltam és nyugodt. Egyszerre meghallottam a költemény sorait, egyiket a másik után *soly viharosan jelentkeztek*, olyan készen törtek ki belőlem, hogy azonnal íront, papírt kértem a napozó szolgájától s bár ilyenkor *gyorstrással szoktam jegyezni*, alig bírtam utánuk futni.”

Schelken Pálma

⁴ KOSZTOLÁNYI, *ÁBÉCE* Bp. 1957. 122.

Handwritten notes on a piece of paper, possibly a document or letter. The text is written in a cursive script and includes several lines of text, some of which are crossed out or heavily scribbled over. The notes appear to be a collection of thoughts or a draft of a letter, with some words and phrases that are difficult to decipher due to the handwriting and the presence of corrections.

Handwritten notes on a piece of paper, possibly a document or letter. The text is written in a cursive script and includes several lines of text, some of which are crossed out or heavily scribbled over. The notes appear to be a collection of thoughts or a draft of a letter, with some words and phrases that are difficult to decipher due to the handwriting and the presence of corrections.

Handwritten notes on a piece of paper, possibly a document or letter. The text is written in a cursive script and includes several lines of text, some of which are crossed out or heavily scribbled over. The notes appear to be a collection of thoughts or a draft of a letter, with some words and phrases that are difficult to decipher due to the handwriting and the presence of corrections.

Handwritten notes on a piece of paper, possibly a document or letter. The text is written in a cursive script and includes several lines of text, some of which are crossed out or heavily scribbled over. The notes appear to be a collection of thoughts or a draft of a letter, with some words and phrases that are difficult to decipher due to the handwriting and the presence of corrections.

hosszú fűz, hogy az is és a franc szóval szóval

keze levele, mert az egyéb szóval keze keze

in a levelet keze keze, keze keze keze

hogy keze keze keze keze, de keze

in keze keze keze, keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

keze keze keze keze keze keze keze keze

addig is keze keze keze keze keze keze keze

Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára

Erdei Klára

HEINRICH RANTZAU ÉS ZSÁMBOKY JÁNOS

Az izgalmas kultúrtörténeti összefüggéseket sejtető cím mögött csupán egy szerény, de talán a Zsámboky-kutatás és a hungarológia számára nem teljesen érdektelen filológiai adalék rejtőzik. A „Zrínyi Miklós könyvtárának története és állománya” című készülő mű munkálatai során, az 1662. évi katalógus egy címének azonosításakor találkoztunk ezzel a kétszeresen is magyar vonatkozású adattal. A könyvtárban megvolt, tehát Zrínyi feltehetően olvasta Heinrich Rantzau művét: *Commentarius bellicus*, Frankfurt, 1595.¹ A hadtudományi értekezést átlapozva bukkantunk a 6. könyv végén egy ismert (és esetleg még néhány ismeretlen) Zsámboky versre, mely(ek)nek szövegét érdemesnek ítéltük közreadni.

A szövegekzlés előtt fontosnak tartjuk Heinrich Rantzau (1526–1598) a magyar szakirodalom előtt meglehetősen ismeretlen személyének és életműve hungarisztikai vonatkozásainak ismertetését.

„Si quis erit studios, opibus, virtute beatus, / Is me Ranzovius iudice Cimber erit.”² – így méltatta állítólag Báthory István lengyel király a nagy tudományú és nagy hatalmú északnémet humanistát, a dán királyok schleswig-holsteini helytartóját. Németország e legészakibb tartománya, mely bonyolult-hányatott történelme során legtöbbször a dán korona hatalmi befolyása alatt állott, több érdekes analógiát mutat peremterület helyzetében, elmaradott feudális társadalmi és kulturális viszonyaiban a XVI. század második felének Magyarországgal. Heinrich Rantzau működése, a „Rantzausches Zeitalter” a reneszánsz, főként ennek német egyetemi-humanista formájának tisztavirág életű meghonosodását és virágzását (de soha meg nem gyökeresedését) jelentette Schleswig-Holstein számára abban a rövid békekorszakban, melyet az idősebb Johann Rantzau (1492–1565), a sikeres hadvezér és kemény katona teremtett meg, s mely a harmincéves háborúban, Wallenstein csapatainak dúlása során semmisült meg.

Az „uomo universale” e kissé provinciális-pedáns északi képviselőjének sokoldalú tevékenysége egy vaskos, s magára még várató monográfiát töltene meg³ – mi csupán a hungarológiai adalékokat gyűjtöttük össze.

¹ Henr. Ranzovii Prodc. Cimbr., *Commentarius bellicus, libris sex distinctis, praecepta, consilia, et strategemata, pugnae terrestres ac navalis, ex variis Eruditorum collecta scriptis, complectens*, Francofurti, Apud M. Zachariam Palthenium Typographum, 1595, 3 Bl, 369 S, 8°. Universitätsbibliothek Kiel Ke 343.

² Báthory István állítólagos méltatását Heinrich Rantzauról Jonas von Elverfeld költötte át epigrammába. Az epigrammát közli: Peter LINDENBERG, *Hypotyposis arcium, palatiorum librorum, pyramidarum, obeliscorum, cipporum, molarum, fontium, monumentorum et epitaphiorum*, Hamburg 1590; Rostock 1591.

³ Fontosabb irodalom Rantzauról: Johannes MOLLER, *Cimbria literata*, Kopenhagen 1744, Bd 3, 567–581; Johanne SKOVGAARD, *Henrik Rantzau*, in *Dansk Biografisk Leksikon*, Bd 19, 135–145; P. HASSE, *Heinrich Rantzau*, in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische*

1. Rantzau nemcsak helytartója, hanem politikai tanácsadója is volt a dán királyoknak. Levelezésben állt a kor Európájának legtöbb udvarával, diplomatájával, s értesüléseit, tapasztalatait időről időre jelentéseiben összegezve küldte Koppenhágába, ahol ma a levéltárban hozzávetőleg 1000 ilyen Relationes olvasható tőle. Mint politikus, állandóan a török veszély fenyegetésében élt, figyelemmel kísérte a magyarországi harcokat, eseményeket. Kiadatlan levelezését és jelentéseit érdemes lenne a szempontból megvizsgálni.⁴

A helytartó Európa-képét jól jellemzi az a festmény, melyet Andreas von Barby lübecki püspök ajándékozott 1558-ban, Litvánia orosz megszállása kapcsán Rantzauinak.⁵ A festmény három asztalnál Európa nagyjait és hatalmasait ábrázolja: az elsőnél a pápa, a császár, a királyok és a hét választófejedelem, a másodiknál a Német Birodalom és Itália hercegei, a harmadiknál számos bíboros és püspök ül és játszik. Körülöttük állnak a szabad városok küldöttei, grófok és nemesek. Eközben a török szultán és az orosz cár hatol be a terembe, s gúnyosan bátorítja a „gondtalan gondatlanokat”, csak játszanak nyugodtan tovább, mialatt ők Magyarországot magukhoz ragadják.

„Ludite securi, dum nos hostilibus armis
Hungaricum rapimus, Sarmaticumque solum.
At nisi prospicitis, quid res, quid tempora poscant,
Hic ludus vobis exitialis erit.”

Ugyanakkor egy herold a közös keresztény haza védelmére – ad defensionem communis patrie – szólít fel: ha Magyarország mint végtag elesik, a test egyéb részeit sem védi semmi a barbárok pusztításától.

„Luditis o proceres, et vos fera bella movetis?
Pace quibus debet gratius esse nihil.
Interea Turcae, si cesserit Hungarus armis,
Et celer a Moscho Sarmata iura petet:
Quid superest, proprios postquam saevistis in artus,

Geschichte, 8 (1878), 329–348; Friedrich BERTHEAU, *Heinrich Rantzau als Humanist*, ebd. 18 (1888), 131–196; ders., *Heinrich Rantzau als Geschichtsforscher*, ebd. 21 (1891), 307–364; ders., *Aus dem Briefwechsel Heinrich Rantzau von 1570 bis 1594*, ebd. 22 (1892), 239–283; ders., *Die Beziehungen des Statthalters Heinrich Rantzau zu Justus Lipsius*, in *Zum 50jährigen Jubiläum der Lauenburgischen Gelehrtenschule*, Ratzeburg 1895, 1–20; Richard HAUPT, *Heinrich Rantzau und die Künste*, in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 56 (1927), 1–66; Otto BRANDT, *Heinrich Rantzau und seine Relationen an die dänischen Könige*, München u. Berlin 1927; Karl JORDAN, *Heinrich Rantzau als Wegbereiter des Humanismus in Schleswig-Holstein*, in *Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa*, hrsg. v. Johannes IRMSCHER, 2 Bde, Berlin 1962, Bd 1, 235–241; ders., *Heinrich Rantzau als Staatsmann und Humanist*, in *Jahrbuch für den Kreis Pinneberg*, 4 (1974), 84–100; Dieter LOHMEIER, *Heinrich Rantzau und die Adelskultur der frühen Neuzeit*, in *Kieler Studien zur Dt. Literaturgeschichte*, Bd 13, 1978, 67–84.

⁴ Így csak véletlenszerűen, más szempontok szerint kiadott leveleiből tudunk magyar hírekről, pl. BERTHEAU, *Aus dem Briefwechsel* . . . , 266, 277, tesz említést Frenzelius von Friedenthal több Rantzauhoz intézett leveléről, melyekben Frenzelius a magyarországi eseményekről tudósít 1589-ben és 1593-ban.

⁵ A kép a Rantzau által építtetett breitenburgi reneszánsz kastély nagy fogadótermében függött. Bár a ma is a Rantzau család tulajdonában lévő breitenburgi kastély későbbi építmény, az eredetiről pontos képet alkothatunk magunknak a kortársak részletes leírásaiból. Vö.: LINDENBERG, *Hypotyposis* . . . ; Georg CRUSE, *Descriptio Bredenbergae*, Wittenberg 1570, Strassburg 1573, 1596. A kép ma is megtekinthető. A kép leírását az újabb szakirodalomból közli BERTHEAU, *H. R. als Humanist* . . . , 142; Reimer HANSEN, *Heinrich Rantzaus Russlandbild*, in *Fruchtblätter*. Freundesgabe für Alfred Kellertat, Berlin 1977, 241–242.

Quin reliquum corpus barbarus interimat.
 Mittite nunc ergo ludos, coniungite vires,
 Donec in afflicto corpore robur inest.
 Inque hos infestis agmen convertite telis,
 Sic vestra et patriae gloria salva manet.”

Ez az allegória pontosan tükrözi Rantzau kortársaival összehangzó Európa- és történelemfelfogását a török-orosz barbár fenyegetettségben, melynek pesszimista-fatalista keretein belül kellett a megoldást is keresnie. Maga így ír 1576 márciusában erről fekete humorral II. Frigyes dán királynak egy jelentésében, ahol Frigyes egy Ausztriának adandó törökellenes katonai segélyre próbálja rábeszélni: „Ich habe gehört, daß einmahl ein Herr in Polen mit einem Bischofe, so ein vorstendiger Mann und sein vorwanter Freund gewesen, geradtfraget, worhin ehr seine Söhne, damit sie die Sprachen auch etweiß lernen müchten, schicken solte. Darauf der Bischof geandtwortet und gerathen, ehr solte den einen in die Türcke und den andern in die Moscow senden. So sie dan die Sprachen ihren Kindern widerumb lerneten, so wisten dieselben ihrer Herren Sprachen, denn eß über hundert Jaren nicht wehren werde.”⁶

Rantzau a Commentarius bellicus szerzőjeként is a béke szolgálatában állt.⁷ Közvetlen politikai célkitűzése volt Észak-Európát különbékével távol tartani kora viszályaitól, a béke fenntartása illetve újra megteremtése Dánia és Svédország között; távoli nagy álma pedig egy egységes, minden barbártól megtisztított keresztény Európa.⁸ Ezt a szép humanista utópiát dolgozta ki 1591-es nagy béketervezetében. Realpolitikai, modern „Staatsräsonja” azonban önmagát sem engedte hinni ebben az eszményben, így minden utópiája mellett is jól látta a kényszerítő kompromisszumot, hogy Európa csak az orosz cárral való pragmatikus szövetségben képes megbirkózni a török veszéllyel.⁹

2. Nemcsak a politikus, hanem a humanista Rantzau működésében is találkozunk magyar vonatkozásokkal.

Tudós műveltségét Wittenbergben szerezte, ahol 1538 és 1545 között Melanchthont hallgatta sőt Luther asztaltársai között is megemlíthető neve.¹⁰ Wittenberg után öt évet töltött még V. Károly udvarában, majd végleg hazatért schleswig-holsteini birtokaira, hogy a dán király szolgálatába álljon. Breitenburgban építtette át a vándorévei alatt megismert új, reneszánsz stílusban apja kastélyát, melynek fő ékítményéül nagy ambícióval gyarapított könyvtárát (csodakamráját) szánta. „Sei gegrüßt, meine Bibliothek, sei dreimal, viermal gegrüßt! In Vergleich mit dir sind mir alle Zimmer gering, sind sie mir Werkhäuser und Steinbrüche, du bist mir ein Theater, du ein Paradies!”¹¹ A hozzávetőleg

⁶ Rigsarkivet Kobenhavn, Tyske Kancelli, Indenrigske Afdeling, A 77: Statholder Henrik Rantzaus Relationer. VII, 24.3.1576. Idézi HANSEN, i. m. 247.

⁷ Rantzau politikai nézeteiről: HANSEN, i. m.; *Geschichtswissenschaften als Friedensforschung und der Friedensplan Heinrich Rantzaus*, in *Grenzfriedenshefte*, 1971, 207–216; *Heinrich Rantzau als Politiker*, in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 97 (1972), 15–38.

⁸ Apja haditetteit megörökítő történelmi művében Rantzau rövid áttekintést ad Európa helyzetéről – de eius temporis in Europa statu – s ehhez az egységes keresztény Európához sorolja itt az Imperium Romanumon kívül, melyet Germániával szinonimaként használ (das Heilige Römische Reich Deutscher Nation) a következő országokat: Anglia, Dania, Gallia, Hispania, Norvegia, Svecia, Ungaria. Vö.: Christianus Cilicius CIMBER (Heinrich Rantzau), *Belli Dithmarsici... vera descriptio*, Basel 1570, 18.

⁹ Erre a kompromisszumra jó példa egy 1595-ös jelentése: „guete Zeitung, das sich der muscowiter mit den Polen wider den Türcken verglichen. Da sie sich nur in der Wahrheit also erhiefte, so könnte man das Garaus mit den Türcken spielen, dazu der Almechtige seine Gnade verleihe.” Relationer XI, 18.1.1595. Idézi HANSEN, *Rantzaus Russlandbild* . . . , 256.

¹⁰ „Praecipue Lutherō, cuius mensa, familiari consuetudine, et quod non in postrema felicitatis parte ponendum, beatissimis sermonibus melior quotidie evasit, summe charus fuit.” in: Stephanus MACROPUS, *Immortalitas Henrici Ranzovii*, Hamburg 1599.

¹¹ Idézi BERTHEAU, *H. R. als Humanist* . . . , 144.

6300 egységből álló könyvtár (korabeli szokás szerint nemcsak könyvek, hanem festmények, metszetek, szobrok, térképek és glóbuszok is ide tartoztak) híres volt a kor tudósai között, nagyban növelve Rantzau humanista hírnevét, tekintélyét. Johann Alsted, a neves enciklopédiaíró Európa tíz legjelentősebb könyvtára között említi. A könyvtár falait, az ide vezető oszlopcsarnokot, sőt szinte az egész kastélyt a nagy görög, római vagy bibliai hősök (Hektor, Caesar, Josua, David etc.), korabeli császárok és hadvezérek (V. Károly, II. Frigyes dán király . . . – és többek között Mathias Corvinus) arcképei; illetve görög, római szerzők (Cicero, Seneca, Xenophon, Euripides, Agoston etc.) és újkorai írók, humanisták (Marsilio Ficino, Justus Lipsius etc.) szentenciái, epigrammái díszítették, Rantzau saját szerzésű latin verseivel együtt.¹²

Gyermekekben és könyvekben (liberis et libris) gazdagnak mondották Rantzaut kortársai. Sajnos egyikkel sem volt szerencséje: 12 gyermeke közül 5-nek halálát kellett megélnie, híres könyvtárát pedig röviddel halála után, 1627 szeptemberében a kastélyt feldúló Wallenstein csapatai hordták szét. Katalógusa nem maradt fenn, rekonstrukciója máig sem történt meg, csak elszórt cikkek tudósítanak a hamburgi könyvkereskedőkhöz, a prágai jezsuitákhoz (s tőlük a Clementinumba) vagy Bécsbe került, újra megtalált és azonosított Rantzau-kötetéről.¹³

A Rantzau család bátor katonáiról volt híres¹⁴, Johann Rantzaut breitenburgi arcképe olyan hadvezérként dicsőítette, aki két dán királytól vette el és háromnak tette a fejére a koronát¹⁵, fia azonban már egészen más eszközökkel próbálta hírnevét megörökíteni az utókor számára. Nemcsak

¹² A képek részletesebb leírását adja BERTHEAU, i. m. 138–150. Bertheau e leírást két korabeli könyv alapján adja; *Henrici Ranzovii Epigrammatum, in heroes et viros quosdam Marte et arte clarissimos, quorum effigies in arce Bredebergae visuntur, libellus*, Antwerpiae 1581, Hamburgi 1592; CRUSIUS, i. m.

¹³ A könyvek azonosítását nagyban elősegíti, hogy mindegyikükben megtalálható a büszke tulajdonos possessora bejegyzése: „Hic liber Hinrici est equitis cognomine Ranzow”; „Possidet Henricus Cimbrorum hunc jure libellum/ Produx, Ranzoae nomina stirpis habens”; „Dies Buech neben etliche andere mher hatt der herr Stadthalter, weil sie doch vorkaufft werden solten an sich genhomen und dafür die Tomos operum Doct. Martini Lutheri in die Kirche zu Segeberge gegeben Anno 1583. Henrich Rantzow m. p.”

A Rantzau-könyvtárról szóló cikkek rövid bibliográfiája: M. POSSELT, *Die Bibliothek Heinrich Rantzau's*, in *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 11 (1881), 69–124; 12 (1882), 192–196; 14 (1884), 303–312; J. TRUHLÁŘ, *Catalogus codicum manu scriptorum latinorum qui in Bibliotheca publica atque universitatis Pragensis asservantur*, 2 Bde, Prag 1905/06, Nr. 1020, 1306, 1347, 1356, 2283, 2285, 2287, 2332, 2418, 2420/21, 2448, 2453, 2539, 2652, 2673, 2772, 2814, 2821; W. DOLCH, *Katalog der deutschen Handschriften der k.k. öff. und Universitätsbibliothek zu Prag*, Bd 1, Prag 1909, Nr. 57, 58, 129; O. WALDE, *Henrik Rantzaus bibliotek och dess öden, in Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekväsen*, 1 (1914), 181–192; ders., *Storhetstidens litterära krigsbyten*, 2 Bde, Uppsala 1916–20; *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekväsen*, 3 (1916), S. 261–264; 17 (1930), 75–97; 19 (1932), 14–19; *Aarbog for bogvenner* 7 (1923), 22–27; *Zentralblatt für Bibliothekswesen* 47 (1930), 589–596; 50 (1933), 111–120; Isak COLLIJN, *Rester av Heinrich Rantzaus bibliotek på Breitenburg i National- och Universitetsbibliotek i Prag*, in *Nordisk Tidskrift för Bok- och Bibliotekväsen*, 26 (1939), 125–145; 27 (1940), 179–238; 28 (1941), 1–14; 29 (1942), 169, 174, 189, 200, 211, 226, 137.

Átéztük az összes cikket, de sajnos egyetlen hungaricara sem sikerült bukkanni, ami természetesen nem jelenti azt, hogy nem voltak ilyenek a könyvtárban, hiszen ezek a könyvészeti adalékok az eredeti 6300 egység csak egy kis töredékét tárták fel eddig.

¹⁴ LINDENBERG, *Hypotyposis*, 4: „quasi perpetuum seminarium bellicosorum militum, & magnanimatorum ducum.”

¹⁵ CRUSIUS, *Descriptio Brendenbergae*, Bl O²: „Icon Ioannis Ranzovii equitis aurati, qui tribus regibus Septentrionalibus . . . nempe Friderico I. Christiano III. & Friderico II. Diadema regium vitrici manu, singularique prudentia imposuit: Econtra Christiernum II . . . tribus regnis, Danico Suecico & Norvegico avertit.”

könyvtára szolgálta kieli háza homlokzatán álló jelmondatát: „Virtus post funera durat”, hanem nagyvonalú építkezései, emlékművei és főként az az irodalmár-tudós kör, melynek megteremtője, mecénása és alkotó tagja volt.¹⁶ Ha különösebben jelentős irodalmi alkotást nem is hagyott hátra, mégsem teljesen érdektelenek latin nyelvű, antik mintákra készült alkalmi költeményei, epigrammái¹⁷, ezoterikus asztronómiai munkája az álomról¹⁸, kiadott levelezése¹⁹, s főként történeti munkái. Az egyik ilyen, Belli Dithmarsici . . . , apja hadi tetteit örökíti meg²⁰, a másik, *Commentarius bellicvus* . . . , mely számunkra főként a Zsámboky-idézet miatt fontos, a modern hadászatról szóló értekezés. 3. A hat könyvre tagolt, szisztematikusan épített mű, mely behatólag foglalkozik a szárazföldi és tengeri hadviselés elméletének kérdéseivel,²¹ Rantzau meglepően modern, az akkori schleswig-holsteini „Schwertadel” által bizonyára nemigen osztott nézeteit tartalmazza az újkori had-tudományról. „Vége azoknak az időknek, mikor a férfias bátorság volt a legfontosabb”²² állapítja meg, hiszen a haditechnika, a tüzérség fejlődésével gyökeresen megváltozott a háború jellege, újfajta hadvezetésre van szükség.

A hatodik könyv után öt latin vers következik.²³ 1. Praecepta aliquid imperatoria Iohannis Sambuci, 2. Lavdes et comoda pacis, 3. Humanae vitae vicissitudines, 4. Petitio pacis, 5. Admonitiones in vita humana vtilissimae.

Egyértelműen csak az elsőt említi Rantzau Zsámboky verseként, a többi négyet nem. Az első vers lapjainak fejléce: „Praec. Imp. Sambuci”, míg az ezt követő verseké a mindenkori vers rövidített címe – szerző nélkül. A kis versciklust lezáró, már biztosan Rantzau tollából származó latin próza, „Problema bellicvum”, szintén csak a címet adja fejlécként, szerzőt itt sem – ami az előző 2.–5. vers esetében is Rantzau szerzőségét támasztaná alá. Tartalmában sem egységes a ciklus: míg sz első a fejedelemnek szóló tanításokat tartalmaz, addig a többi témájával a béke dicsérete köré csoportosítható – természetesen ezek is felfoghatók egy császárnak adott morális-politikai praeeptumoknak a béke érdekében.

Ezen öt vers közül csak az elsőt jelentette meg Zsámboky az 1568. évi, baseli Bonfini-kiadásának függelékében,²⁴ annak is a legeslegvégén, a 922–923-as lapokon a következő címmel: „Praecepta

¹⁶ A késő utókor ezt valószínűleg jobban is tudja értékelni, mint kortársai, akik leginkább csak csúfolódtak Rantzau neveltséges könyvein – „vielfeltige, nerrische unnd lächerliche Bücher” – Hans Blome, *Verteidigungsschrift gegen Rantzaus Klagibell*, 1595. Még jó egy évszázaddal később sem hajlandó a nagy hatalmú schleswig-holsteini arisztokrata, Detlev von Ahlefeldt saját írásait kinyomtatni, mert „er sich nicht prostituiren, noch für einen alten Pfaffen und Bücherschreiber passiren will.” Idézi Dieter LOHMEIER, *Adlige Geisteswelt des 17. Jahrhunderts*, in *Nordelbingen* 44 (1975), 131.

¹⁷ *Henrici Ranzovii, Epigrammatum historicus liber*. Continens encomina Heroum, Imperatorum, Ducum, superioribus, et nostra seculo virtute bellica maxime illustrium . . . , Antwerpiae, Plantini, 1581.

¹⁸ *Hinrici Ranzovii opusculum de somnijs eorumque eventibus*, Lipsiae 1584.

¹⁹ *Epistolae Consolatoriae Regvm, Principvm, Comitvm, Baronvm; . . . aliorvmque clarissimorum & doctissimorum virorum, ad Henricvm Ranzovivm, Francofurti 1595*. Itt többek között 84: Stephani Regis Poloniae epistola, Varsaviae, IX. mensis Februarii MDLXXI – a moszkovitákkal való háborúval kapcsolatban. Ehhez még egy adalék Rantzau könyvtárából: Heidensteinus, Renaldus, *De bello moscovito quod Stephanus rex Poloniae gessit*, Basileae, Conrad Waldkirch, 1588. (Collijn II, S. 211.)

²⁰ A török veszéllyel kapcsolatban néhányszor megemlíti Magyarországot is, vö.: 23, 24, 46.

²¹ Az elméleti tételek illusztrálásául szolgáló történelmi példák között néhányszor szerepel Magyarország, vö.: 43–44, 134, 262, 311, 315.

²² *Commentarius bellicvus*, 368.

²³ A versciklust így vezeti be: „Lectori salvem. Cvm hunc laborem absoluissem, Lector benevole, forte fortuna incidi in codicem quemdam, quo descripta erant praeepta Imperatoria, Augustissimo Caesari Maximiliano II. a Ioanne Sambuco olim proposita. Ea quod non solum a nostris haud ita multum discrepent: verum etiám quae nos diffuse tractauimus, mira breuitate, & solerti atque grata illa exponant: ad calcem huius nostri operis, Epilogi vice adicienda duximus.

²⁴ RMK III., 570.

aliquot imperatoria Sambuci". A címben nincs szó Miksáról, akinek a trónra lépése illetve császárrá tétele (1564) alkalmából ad tanácsokat.

Zsámboky következő, 1581. évi frankfurti Bonfini-kiadásában²⁵ a függelék-részek sorában az utolsó helyen, vagyis ugyanott, mint az első kiadásban a „Praeceptát”, annak a helyén egy kis versfüzért találunk összefoglaló cím nélkül. A versek címe és kezdősora a következő: 937–938: De tribus summis in imper. virtutibus gnomae generales ad invictiss. Caesarem Rodolphum II. — „Accipe nonnullos canones, Bellator in armis . . .”; 938–939: Prudentia seu scientia rei militares, apparatusve. — „Deum cum tuis rite timeto . . .” (Ez a kezdősor, ha nem is teljesen, de egybecseng a Miksa-féle Praecepta-éval, s a továbbiakban is tele van ennek reminiscenciáival, helyenként annak sorait variálja, de végső fokon új versek tekintendők.); 940–941: Castra seu virtus et autoritas etc. — „A Sociorum tectis, nisi hyemis perugio, abstineto . . .”; 941–943: Felicitas seu congressus etc. — „Iniusti vi opprimi turpe ne ducito . . .”. Ezzel vége is a Bonfini-kötetnek, már csak az index következik.

Zsámboky tehát Miksának (1564) és Rudolfnak (1576) a trónra lépése alkalmából egyaránt írt egy-egy versciklust, amolyan fejedelmi intelem, „praeceptum”-gyűjteményt. Ezek külön kinyomtatására úgy látszik, nem került sor, ezért az egyes Bonfini-kiadásai végére illesztette őket.

Az 1568-as kiadás „Praecepta” című verse megegyezik (kisebb szövegeltérésektől eltekintve) a Rantzaú által közölték elsőjével, a második kiadás 4 verse közül egyik sem azonos a Rantzaú-kódelexben levőkkel. Az első vers szerzősége tehát egyértelmű, annál problematikusabb a másik négy eredete.

Elképzelhető, hogy a Rantzaú által kiadott öt vers is egy egységes Zsámboky-ciklus, mint az 1591-es, csak valamely okból az első Bonfini-kiadásba csupán annak egyike került be. Minthogy sehol másutt ezt a ciklust nem lehetett megtalálni (önálló verseskötetei mind korábbiak), vagy tényleg Rantzaú a szerző, vagy négy eddig ismeretlen Zsámboky-versről van szó, egy kis politico-morális ciklusról, mely szépen gazdagítaná a szerény magyar politikai tanító irodalmat. Sajnos több, a fentiekben felsorolt érv szól e szép feltevés ellen — s Rantzaú szerzősége mellett.

A kérdést sem lezárni, sem oldónteni nem szeretnénk. Nem érezvén magunkat igazán kompetensnek, inkább közöljük a kérdéses öt verset, ezzel vitára bocsátva őket a hozzáértők és érdeklődők számára — egy megnyugtató, objektív megoldás reményében.

Johannes Sambucus:

Praecepta aliquot imperatoria Sambuci
in: Bonfini *Rerum Ungaricarum*,
Basel, 1568, pp. 922–923.

Deum rite timeto.
Astra diem ꞑ minus curato.

Iustam caussam foueto.
Princeps, si potis, adesto:
Nil ut recusent subditi.
Domi aliquid relinquito.
Vt aduersa corrigas,
Neruos & socios habeto.
Castra in alieno metator.
Numero summam ne tribuito.
Multo exercitu praestabis.
Expertis & paucis ducibus utitor.
Tempus ne terito.
De summa reru per paucos decernito.
Secreta tua sint consilia,
Inimicorum exploratissima.

Praecepta aliquot imperatoria Iohannis Sambuci
in: Rantzaú, *Commentarius bellicvus*,
Frankfurt, 1595, pp. 346–349.

Deum rite timeto.
Astra diem que minus curato.
Somnia no spernito.
Iustam caussam foueto.
Princeps, si potis, adesto:
Nil vt recusent subditi.
Domi aliquid relinquito:
Vt aduersa corrigas.
Neuro et sociu habeto.

Numero summam ne tribuito.
Multo exercitu praestabis.
Expertis et paucis Ducibus vtitor.
Tempus ne terito.
De summa rerum per paucos decernito.
Secreta tua sint consilia:
Jnimicorum exploratissima.
Jn hybernis aestiua meditator.
Viribus impar propugnacula custodito.
Cum par es, in plano resistito.

²⁵ RMK III., 706.

In hybernis aestiua meditor.
Viribus impar, propugnacula custodito.
Cum par es, in plano resistito.
Machinis aeneis ligones, aggerationes substituito.
Proditori interdum parcito,
Fidem ut uel hostis sequatur.
Insidiae reprimant, & inuadant.
Nuncijs inanibus ne ludito.
Hostem praeuertito.
Vigilias indicito.
Crapulas prohibeto.
Medicinam obseruato.
Famen prouideto.
Luem, sordesq auertito.
Laboribus militem exerceto,
Qui securi & dolabra sit expeditus.
Occasionem sanam arripito.
Habeat aliquid, quam totum amittat.
Ideo paucissima ad propugnandum loca, sed
tutissima.
Ne crebro pedem hostis figat:
Hostem caute negligito.
Instrumenta & machinas habeto.
Congressurus, exercitum ne distrahitto.
Speculatores & equites in laxis,
Pedites in locis densis locato.
Perculsos meliorum spe erigito.
Primus rem urgeto:
Victimus, quid consequatur, uideto.
Victoriam persequitor.
Fortunae non obliuiscitor.
Victis modo parcito.
Militi sua reddito.
Inducias Barbaro non facile,
Pacem nunquam concedito.
Praedae cupidine hostem non dimittito.
Qua redibis, agros seruato.
Secundis aquis & syluis gaudeto.
Commeatu tempore abundes.
Curator aqua & terra suppeditare scito.
Soli hostem obuertito.
Imbelles ac suspectos inferito.
Noctu potiora molitor.
Impossibilia non aggrediuntor.
Tuo non simul exercebis:
Hostem sic semper fatigabis.
A tergo impedimenta, in periculis in medio
statuito.
Armis hostilibus, ni sint meliora, utitor.
Seditiosos ac inuidos post punito.
Concordia omnia ligato.
Noxia disciplina terreas.
Victoria uiuus fruitor,
Pacem ut futuri sentiant,

Machinis aeneis, ligones, aggerationes substituito.
Proditori interdum parcito,
Fidem ut vel hostis sequatur.
Insidiae reprimant et inuadant.
Nuntii inanibus ne ludito.
Hostem praeuertito.
Vigilias indicito.
Crapulas prohibeto.
Medicinam obseruato.
Famen prouideto.
Luem sordesque auertito.
Laboribus militem exerceto:
Qui securi et dolabra sit expeditus.
Occasionem sanam arripito.
Habeas aliquid, quam totum amittas.
Sint paucissima ad propugnaculum loca, sed
tutissima.
Ne crebro pedem hostis figat.
Hostem caute negligito.
Instrumenta et machinas habeto.
Congressurus exercitum ne distrahitto.
Speculatores et exercitum in laxis:
Pedites in locis densis locato.
Perculsos meliorum spe erigito.
Primus rem urgeto:
Victimus quid consequatur videto.
Victoriam persequitor.
Fortunam non obliuiscitor.
Victis modo parcito.
Militi sua reddito.
Inducias barbaro non facile;
Pacem nunquam concedito.
Praedae cupidine hostem ne dimittito.
Qua redibis agros seruato.
Secundis aquis et syluis gaudeto.
Commeatu tempore abundes.
Curator aqua et terra suppeditare scito.
Soli hostem obuertito.
Imbelles ac suspectos inferito.
Noctu potiora molitor.
Impossibilia non aggreditor.
Tous non simul exercebis:
Hostem sic semper fatigabis.
A tergo impedimenta in periculis, in medio
statuito.
Armis hostilibus, ni sint meliora, utitor.
Seditiosos ac inuidos post punito.
Concordia omnia ligato.
Noxia disciplina terreas.
Victoria uiuus fruitor:
Pacem ut futuri sentiant:
Famam canantq iugiter.

TRIVMPHETVR CHRISTO DVCE.

Famam canantq iugiter.
Hoc Maximo AEmilio,
Thurcico Scythico, Africo,
Vt contingat, nunc uota
Optant, precantur omnium:
Triumphet ut Christo duce,
Reddat salutem & posteris:
Nec orsa inauspicata sunt.

A Rantzau-kötetben ezután következő versek, pp. 349–354.

LAVDES ET COMMODA PACIS.

Pax bona seruat opes, retinet cum ciuibus vrbes.

Pacis commoditas mitigat omne malum.

Paci conueniens grauium tractatio rerum.

Pacem sacra magis, quo doceantur, amant.

Pax cessare facit violenti crimina stupri.

Pace quietus erit connubialis amor.

Pax parit ampla sibi quaerendi commoda victus.

Pacis succrescit tempore multa seges.

Paci iudicium quadrat, ius competit aequum.

Pacem sectari gaudia vera solent.

Pax alit ingenium, praeclaras excolit artes.

Pace nihil stabili dulcius esse potest.

PAX PACIS PACI PACEM cum PACE precatur,

Quando Deo ex toto pectore fidit homo.

Sancte Deus placidam nostro da tempore pacem:

Hanc alius praeter te dare nemo potest.

Sit tibi ceu patri lugens Ecclesia curae:

Hanc modo saluifica pace beare velis.

HUMANE VITAE VICISSITUDINES.

Pauperies pacem dat, opes pax, copia luxum,

Sed luxus bellum, bellaque pauperiem.

Fons amor est odii, vitae mors, turba quietis:

Stant quae deciderint, quaeque stetero cadunt.

Et capti capiunt, et qui domuere domantur;

Fit victi supplex, qui modo victor erat.

Sic plebi indomitae, sic sunt sua fata tyrannis:

Sic Deus alternas versat in orbe vices.

PETITIO PACIS.

Mitis exaudi Deus, et parentem

Pacis aeternae, velut es, quieto

Nosse Concordes populos, et vrbes

Annue seculo.

Gentis inprimis, pia iurae Christi

Quae colit, defensor ades, cruentis

Hostibus ponens domitura saeuum

Frena furorem.

Fas piis sit, te miserante, vitam

Degere expertem trepidi pericli

Et tibi sacris operosa curis

Otia serua.

Testis vt doctrina tuae per orbem

Fulgeat laudis, pietas que morum,

Caelitum, dignis veneretur actis

Rite parentem.

Quo magis reges placidum per ipsos,
Principes et Christicolum per omnes,
Pacis inspirare velis fauorem,

Sancte, precamur.

His potens vt Relligio patronis
Ius ferat iunctis animis, et ordo
Ciuium, legum vigor atque honestas

Floreat omnis.

Templa nec belli rabies, scholasque
Barbarus vastet furor, et decorum
Quicquid aut sanctum bene constitutis

Vrbibus exstat.

Ergo da viuant faciles, suaque
Sorte contenti, bona plebs, et alto
Qui tenent latas populorum habenas

Culmine rerum.

Mentis incensus furis auaræ,
Ne petat demens aliena quisquam
Regna, nec vanis sitiens bonorum

Irruat ausis.

AEstuat quodcunque odii, veliræ,
Protinus restingue, et amara belli
Semina, atque ipsum procul aufer at no

Sanguine bellum,

Sanguine et gaudens miserorum acerbis
Caedibus, culti populans honorem
Ruris, et pulchras quatiens ab imis

Sedibus vrbes.

Quos et infido mala tanta suasu,
Et iuuat diras agitare clades,
Otio aduersos, Pater, et benignæ

Pelle quieti.

Ora confusi pudefacta gestent,
Moeret et frangat, pauidusq; terror
Consili exortes animos, caducis

Turpiter orsis.

Brachio robur solidum potenti
Exere, et gentem pius hanc tuere,
Quæ tuo gaudet, Pater, e sacro

Nomine dici:

Impetu ne quo male dissipetur,
Instar est lecti tibi quæ peculi,
Sola confidens tibi, sola sanctum

Nomen adorans.

Audi, et hæc tua nos potestas
Nominis, quocunq; fremente fluctu,
Protegat tutos, adytisq; opem fer

Mitis ab altis.

Qua Syon antiqua suos penates
Extulit: verboque tuo patentes
Adiuua quascunque domos, et vrbes

Pace serena.

Pax tegat sacros tibi rite muros,
Pax, et insigni bona sors decore
Excolat praeclara tuæ fouens pa-

Latia laudis.

En age inflectens moderata corda,
Omnibus curam placidæ quietis
Inserere: hæc Euangelio vocatis

Munera digna.

Munera alternæ bona caritatis,
Quæ ligat dulces animis amores,
Datque concordēs habitare fratres

Vnanimisq;.

Sin quibus discors animo similtas
Incidit, flammaque calens acerba,
Excoquit, bellum meditata et iras,

Pectora bilis:

Ah Pater largire, piis et ultro
Corda submittant monitis, et aptæ
Sanciant molles ratione iustæ

Foedera pacis.

Sic decus, nomenq; tuum sonoro
Insonet plausu: tua vox per omnes
Auream lucem vehat orbis oras

Alite verbo.

Candidos sic Christicolum propago
Augeat coetus tibi, sic pauorum
Martis exortes celebrent opimæ

Munera pacis.

Et tuæ cantent pia facta dextræ,
Solut insignis meritis potenti
Qui facis miranda manu, per omnes

Vndique gentes.

ADMONITIONES IN VITA HUMANA VTILISSIMAE.

Fide Deo, dic saepe preces, peccare cauto,
Sis humilis, pacem dilige, magna fuge.
Multa audi, dic pauca, tace addita, scito minori
Parcere, maiori cedere, ferre parem.
Propria fac, non differ opus, sis aequus egenis,
Parta tuere, pati discere, memento mori.

KAZINCZY FERENC LEVELEI AZ OSZTRÁK NEMZETI KÖNYVTÁRBAN

Az Osztrák Nemzeti Könyvtárban több magyar írótól és költőtől származó levél található, közöttük Kazinczy Ferencéi is.¹ A három levél közül kettőt (gróf Majláth Györgyhöz és Pyrker László egri érsekhez írottakat) Eszterág László már megjelentetett,² a harmadik azonban elkerülte a figyelmét, de lehetséges az is, hogy az csak 1904-ben folytatott kutatásai után került a bécsi könyvtárba. Az utóbbi levél címzettje valószínűleg egy, az 1820-as évek végén, az 1830-as évek elején Pesten élt és alkotott képzőművész. Az ismeretlen címzett személyére vonatkozólag, akivel Kazinczy – levelének tanúsága szerint – kapcsolatban állott, nem találtunk adatokat, hivatkozásokat Kazinczy levelezésében, de naplótöredékeiben, továbbá írásaiban sem.

Esztergár meglehetősen nagyvonalúsággal kezelte és az eredeti szövegtől nemegyszer eltérően, sok hibával adta ki ezeket. Váczy János Kazinczy leveleinek kiadásakor nem ellenőrizte a publikált leveleket s átvette az Esztergár által megjelentetett szövegeket. Így több helyen figyelmen kívül hagyta az eredeti levelek központozását, sokszor mellőzte az ékezeteket, valamint modernizálta Kazinczy helyesírását, de nem tüntette fel Kazinczy szövegbeni javításait, törléseit sem. Ezekkel kapcsolatosszrevételeinket itt nem részletezzük, viszont fontosnak tartjuk Kazinczynak gróf Majláth Jánoshoz 1820. május 23-i keltezéssel írt német nyelvű levelének utolsó sorával összefüggésben megjegyezni, hogy Esztergár egész mondatokat elhagyott a befejezetlen levélből. Szerinte a levél a következő félmondattal szakad félbe: „Den Aufsatz über *meine* Versification werde ich mit ...” Az általunk ismételtén átvizsgált levél azonban két és fél mondattal később szakad meg. A teljes szöveg tehát a következőképpen hangzik: „Den Aufsatz über *unsere* Versification³ werde ich mit vielen Vergnügen umarbeiten, und Ihnen nächstens zuschicken, mein Herr Graf; aber den anderen Aufsatz, den Sie bestellen, *Artikel* über die Sprache u[nd] Litte[ratur] der Magyaren... ”⁴

A befejezetlen levél végére valaki egy Kazinczy-levélből vagy kéziratból kivágott, Kazinczy saját kezű aláírását tartalmazó kis cédulát ragasztott, talán a levél írójának azonosítása végett.

A harmadik, eddig publikálatlan levél szövege a következő:

„Tekintetes Úr,

Tegnap vala szerencsém venni a' Tekint[etes] Úr levelét, meg becsülhetetlen bizonyosságát nemes lelkűségének. Igen is, ez az épen a' mit Fekete Gáspár⁵ Úrtól kértem, 's nem képzelheti a' Tekint.[etes] Úr,

¹ Ezeknek jelzete a következő: Autographensammlung, Sign. 1/105–1–3.

² *Magyar írók levele a bécsi Cs. kir. Udvari Könyvtárban.* ItK. 1904., 14. évf. 505–506. és Egyetemes Philológiai Közlemény, 1904. XXVIII. köt. 702., valamint Eszterág közlése nyomán; VÁCZY János: *Kazinczy Ferenc levelezése.* 17. köt. Bp. 1907. 155–157. és 21. köt. Bp. 1911. 29–30.

³ Kazinczy Majláth Jánoshoz írott további két levelében tesz még említést erről a tanulmányról (1820. jún. 30. és 1820. nov. 2. – In Kazlev., 17. köt. Bp. 1907. 173. és 274.), közelebbit azonban nem tudunk arról. Ismereteink szerint Kazinczy nem publikálta a cikket, valószínűleg inkább MAJLÁTH *Magyarische Gedichte* c. antológiájához írott tanulmányához szolgált alapul.

⁴ A szóban forgó cikk helyesen: „Magyarische Sprache und Literatur”, amelyet Kazinczy Ersch Encyclopediájába szánt (vö.: Majláth 1820-ban Kazinczyval folytatott levelezését. – In: Kazlev, 17. köt. 40, 142 és 152.), de attól félve, hogy kortársainak haragját zúdítaná magára, lemondott annak közléséről s arra szerette volna Majláthot rávenni, hogy vegye át tőle a cikk kidolgozását.

⁵ Fekete Gáspár Gróf Apponyi Antal párizsi nagykövet fiainak nevelője volt. Kazinczy Sallustius életére és műveinek kiadására vonatkozó munkát kért tőle Párizsból, (Vö.: Toldy Ferenchez írott levelét, 1829. dec. 31. – Kazlev. 21. köt. 188.) amelyet 1830. június 17-én kapott kézhez. (Kazinczy Guzmics Izidorhoz 1830. június 18., Kazlev, 21. köt. 310–311. és Kazinczy Toldy Ferencnek 1830. okt. 5., uo. 384.) A küldeményről maga Fekete is értesítette Kazinczyt levélben (lásd: KAZINCZY F.: *Naplótöredékek.* Jegyzetek. – 1830. június 16.: „Párisból a' Fekete Gáspár levele.” – Akadémiai Könyvtár Kézirattára, K. 763., F. 11.)

mint örvendek hogy ezt bírom. Épen akkor vevém, midőn Sallustiusnak életét dolgozám,⁶ megczafolván azon gyáva bitang híreket, mellyel neve a' késő maradéknál is terheltek, 's fejtegetvén beszéde' 's alkotása' szépségeit, 's e' részben Fekete Úr rajtam kimondhatatlant segíté. Valóban jó gondolatom volt, hogy a' Tekint.[etes] Urat és ezt a' kedves hazafitársunkat segédemre felszólítottam. Fogadja el a' Tekint(etes) Úr szíves hálámat jótétéért, és ha Fekete Úrnak írni fog, köszönje meg képeben megbecsülhetetlen jótétét.

Hogy a' Tekint.[etes] Úrnak láthatása nélkül hagyám el Pestet, 's hogy egy szeretetre méltó 's nagy tapasztalású embert nem ismerek, hogy mesteri dolgozásait csak a' Heinrich⁷ Úr' beszédi után ismerem, örök veszteségnek fogom mindég tartani. Melly meggazdagodva jöttem volna el a' Tekint.[etes] Úrtól. Hozza a' Tekint.[etes] Urat hozzánk a' jó szerencse, vagy engemet vigyen ismét Pestre. De én, kit a' sors így üldöz, és illy régen már,⁸ nem szoktam legkedvesb óhajtásim' teljeseését reményleni.

Megkértem Helytartói Titoknok Szilasy József barátomat,⁹ hogy a' Tekint.[etes] Úrnak adjon által egy nyomtatványt a' Szent Hajdan Gyöngyeiből,¹⁰ a' Patriarcha Egri Érsek után. Csekély az ajándék; de azt adjuk a' mink van.

Széphalom Jún. 18d. 1830.

Kazinczy Ferenc

Szabó G. Zoltán

KÖLCSEY ISMERETLEN VERSE EGY EMLÉKKÖNYVBEN

Az emlékkönyv-írás gyakorlata nálunk – német hatásra – a XVI. században alakult ki.¹ Ezek a XVI–XVIII. századi emlékkönyvek szinte kizárólag peregrinációs albumok voltak, de a XVIII. század végéről van már adatunk a mai értelemben használatos emlékkönyvekre is. A legrégebb magyarországi példány, mely megmaradt, valószínűleg Ujfalvi Imre 1591 és 1614 között vezetett albuma. Vannak azonban korábról is adataink; Keserű Bálint hívja fel a figyelmet Kocsi Csergő István sárospataki kéziratkötegre, mely több kortárs és előd albumából őriz kivonatokat.² Közel egykorú Miskolci

⁶ Kazinczy Sallustius műveinek fordításán mintegy harminc éven át dolgozott. Leveleiben, naplótöredékeiben gyakran emlegeti, mint készülő legnagyobb és legkedvesebb munkáját. Életében azonban csupán a fordításhoz írott előszó jelent meg, 1824-ben. A teljes mű már csak halála után – 1836-ban – látott napvilágot. C.C. Sallustius épen maradt minden munkái. Magyarra KAZINCZY Ferenc. Budán a' Magyar Királyi Egyetem betűivel 1836. (Római Classicusok Magyar fordításokban. Kiadja a Magyar Tudós Társaság, Első kötet)

⁷ Thugut Heinrich, bécsi származású festőművész, Pesten huzamosabb ideig élt. Amikor Kazinczy 1828. november vége és 1829. június vége között Pesten tartózkodott, többek között Heinrichel is megfestette portréját. (Vö.: Kazinczy Guzmics Izidornak 1829. május 27. – Kazlev. 21. köt. továbbá: Naplótöredékek: Fol. 6–7. 1829. ápr. 8., máj. 6., 10., 13. és 22.) Kazinczy tervezte, hogy vele együtt egy almanachot ad ki, ez csak terv maradt (lásd: Kazinczy Heinrichhez 1828. máj. 4. – Kazlev. 21. köt. 56–57.).

⁸ Itt Kazinczy valószínűleg már hosszú ideje tartó birtokpörére utal.

⁹ Szilassy József (1792–1854) királyi tanácsos, nádori ítélőmester, majd Zemplén vármegye főispáni helytartója; Kazinczy jóbarátja és segítője.

¹⁰ Kazinczy 1830-ban adta ki magyar fordításban Pyrker László 1821-ben megjelent „*Perlen der heiligen Vorzeit*” c. művét.

¹ P. KÁRPÁTI – SZENT-IVÁNYI B. – TARNAI A.; *Das Stammbuch von Michael Rotarides in Beiträge zur Sprachwissenschaft Volkskunde und Literaturforschung*. Berlin. 1965. 214–230.

² KESERŰ Bálint; *Ujfalvi Imre és az európai „későhumanista ellenzék”*. Acta Hist. Litt. Hung. IX. Szeged. 1969. 3–44.

Csulyak Istváné (1601 és 1645 között írtak bele).³ Az ilyen emlékkönyvek értékét a tulajdonos vagy a bejegyzők személyének jelentősége határozza meg. Mindkét szempontból figyelemreméltó Páriz Pápai Ferenc albuma a XVIII. századból.⁴ A bejegyzők között található Isaak Newton, Cornides Dániel, Weszprémi István neve. A század végétől már több és többféle emlékkönyv maradt fenn. Ellentétben a korábbiakkal, ezeknek még a számbavételük sem történt meg. Itt csupán a két alap-típus (peregrinációs és társasági) példányaiból említünk egyet-egyet. Az egyik egy 1792-ből fennmaradt peregrinációs album (MTAK Kézirattár. Történel. Napló 8-r. 7. sz.), melybe a Jénában tanuló diáktársak írtak – ez már a felvilágosodás hatása! – magyarul. Diákok, de az írások többségében semmi tréfa, játékoság, csak a komolyan vett barátság, a feszes, szinte elfogódott hang. Az antik klasszikusok korában oly előszeretettel citált gondolatait a felvilágosodás eszméi váltották fel. Ilyen pl. a következő írás:

A megvilágosodott elme és erköltsős szív
legdrágább kintsei az embernek.

Jénában Aprilisnak 18dikán
1792

Barátságos emlékezetnek
okáért írta Halasy Mihály

Kivétel persze előfordul:

Adna az Isten hogy valaha Kolosvárosi a hajdu,
avagy töltöt (!) káposztát kostolhatnak!

Jénában 18. Apr. 1792

Emlékezvén azokra a
boldog napokra, amelyiket (!)
házádban töltöttem.
Írta igaz barátod
Liedeman Adolphus György

A másik típus az ugyanazon időben (1797) Kassán élő Gr. Rogendorf Cecilia emlékkönyve, mely a ma is használatos emlékkönyvek egyik magyarországi őspéldánya. (MTAK Kézirattár. Történel. Napló 8-r. 4. sz.) A szinte kizárólag német vagy francia bejegyzések, a „Cecile soyez hereuse” . . . , a „Pensez à moi” . . .-féle mondatok között bukkan fel a valószínűleg trencsényi trubadur szívből jövő versikéje:

Cili: én tsillagom
Milylyen kivánságom
Mikor éjjel
Éjbe nézzel (!)
Tsilagokat (!) látni,
S lángjokat tsodálni.
Akkor bár ég volnék!
Hozzád le nézhetnék
Anynyi szemel, (!)
Menynyi tűzzel
Fényes ragyogva ég
A szép tsillagos ég.

(Csáky Antal)

Az emlékkönyvek igazi virágkora nálunk a XIX. század első felében, a biedermeier idején volt, a viszonylag nyugodt történelmi periódusban, amikor a társasági élet szinte mindennapos lévén a kocsi-

³ JAKO Zsigmond; *Miskolci Csulyak István peregrinációs albuma*. Acta Hist. Litt. Hung. X–XI. Szeged. 1971. 59–72. Ez egyúttal a vonatkozó irodalom jó összefoglalása is.

⁴ GERGELY Pál; *Pápai Páriz album az Akadémia kézirattárában*. Magyar Tudomány. 1961. 2. sz. 128–132.

val rövidebb idő alatt bejárható vidékek birtokos családjai, kivált a fiatalok gyakran látogatták egymást. Az időt társasjátékokkal, pletykákkal, bensőséges beszélgetésekkel múltatták, s ennek a társasági életnek, a baráti vagy szerelmi kapcsolatoknak fontos eleme volt a Stambbuch, az emlékkönyv. Jól érzékelhető ez Jászay Pál 1830–1831-ben írt naplójából, mely ennek az életformának kitűnő dokumentuma, a Tállya, Regmec, Sátoraljaújhely stb. között eltöltött évek krónikája. 1830. jan. 14-én pl. ezt jegyezte fel: „Kati nem tudom mi okból inkább Hunyadnak kereste kedvét, mint nekem. Hunyady a mint vettem észre szerelmes belé; a Stambbuchjába is igen szerelmes verseket írt. Mind e mellett is egynehány kézzorításaimat viszonzta. A Stambbuchjába én is írtam; 7-ig ott mulattunk.” (ItK 1894. 216. 1.) Később, 1830. máj. 19-én: „Ebédén Kazinczy Ferenc volt itt fiával Lajossal, 1–4-ig a hónapos tabellákat expedáltam. Kazinczy Ferenc fel volt hozzám; (. . .) Délelőtt 10–11-ig a Kazinczy Máli Stambbuchjába kezdtem festeni, a pincében is voltam.” stb. (ItK 1894. 370. 1.) Vagy 1830. júl. 2-án: „Menszárosné a Gróf Széchenyi által írt »Hítel«-t által adta nekem olvasni. 3-kor Regmecre mentünk, ott mulattunk 7-ig. Laci mondta, hogy Eperjesen a táblán Ónody Pali ellen fiscalis actiót erigáltak valamely asszonynak a megveréséért. Thali az emlékkönyvét ide adta belé írni.” (ItK 1894. 377. 1.)

Az emlékkönyv-írás divatját az is bizonyítja, hogy a korszak költőinek szinte mindegyikénél találunk ilyen című verseket: W[altherr] G[izella] emlékkönyvébe, F[áy] E[mma] kisasszony [később Kazinczy Gábor neje] emlékkönyvébe, Tóth Lőrinc emlékkönyvébe Vörösmartytól, vagy Petőfinél: A[dorján] B[oldizsár] emlékkönyvébe (ebbe Vörösmarty is írt), M[ednyánszky] B[erta] emlékkönyvébe stb. ugyanilyen költeményeket találunk Kölcsey Ferenc, Garay János, Czuczor Gergely, Arany János és mások versköteteiben. A legtöbb ilyen könyvecske elkallódott, a versek többnyire csak a költőnek egy kötet vagy újságközlés céljára lemásolt változatában maradtak fenn. Néhányat őriznek a nagyobb könyvtárak kéziratárai. Ilyen az említetteknek kívül Fáy Andrásé, melynek bejegyzői között szerepel Kölcsey Ferenc, Deák Ferenc, Vörösmarty Mihály, Erdélyi János, Czuczor Gergely, Berzsényi Dániel stb. (OSZK Quart Hung 1938.) Faksimile kiadásra méltó két kis könyvecske; jeles kor nemes gondolkodású férfainak írásai. Ezt érezhette Arany János, aki 1851 körül a *Dalmok búja* c. költeményéből másolt be egy szakaszt:

Oh ti nagyok, oh ti dicsőek
Félisteni régmúlt időnek
Szerencsés dalnokok!

Ezt a kort, ezt a korszellemet tükrözi Kölcsey – eddig tudtommal nem publikált – bejegyzése 1832-ből:

Kövessd a korszellemet, vagy vezessd;
de elébe magadat ne told.

(mely az akkoriban keletkezett *Kritika* c. írásában kifejtett gondolatával rokon.) Hasonló Deák Ferenc szentenciája, melyet 1842-ben írt az emlékkönyvébe:

Melly nemzet ön magát elhagyta
sorsát meg érdemli.

(Vajon gondolt-e erre Deák 1867-ben, mikor Kossuth a jogfeladás vádját olvasta fejére?) Persze szolidabb köszöntő, udvarló versek is akadnak e kötetben, sőt Berzsényitől ez került bele: Hirtelenében nem jut egyéb eszembe mint nevem Bersényi Dániel. Pest 10. mart. 1832. Hasonló értékű Adorján Boldizsár emlékkönyve (OSZK Fol. Hung. 1028); a bejegyzők közt Petőfi Sándor, Gaál József, Megyeri Károly, Erdélyi János, Kuthy Lajos, Egressy Gábor, Dobrosi István, Nagy Ignác, Vahot Imre, Gorove István, Vörösmarty Mihály, Szigligeti Ede, Kemény Zsigmond stb. neve szerepel.

Nemrég magántulajdonból egy újabb emlékkönyv bukkant elő Kölcsey, Kazinczy Ferenc, Szemere Pál stb. bejegyzéseivel. A könyvecske – mint ez a versek szövege alapján megtudható – Szemere Terézé volt. Az egykori tulajdonosnőről annyit tudunk, hogy a Szemere család borsodi ágából való; atyja Szemere László Ung vármegye követe, aki mostohatestvére révén rokon a Kazinczy családdal,

s nővére, Krisztina, Fáy Lászlóné, Fáy András író édesanyja. Első gyerekként született Teréz lányuk, majd Krisztina (1792–1828), aki Képlaki Vilma álnéven verselgetett, s 1814. máj. 14-én a péceli ágból való Szemere Pál hitvese lett. Még két fiúgyermek volt a családban; György, aki később főbíró, s nevezetes szónok Zemplén megyében és Miklós (1802–1881) a költő. Szemere Teréz 1812-ben férjhez ment Bay József Bereg megyei, Surány községben élő birtokoshoz. Erről Kazinczy ír egyik, 1813. aug. 18-án Helmecey Mihálynak küldött levelében a következőképp: „Az elsőbb kisasszony, Theréz tavaly Septemberben [21-én] ment Bay József Urhoz, (s nem Gyögyhöz, mint az a Kazlev XXIII. kötetének jegyzeteiben olvasható, 481.), s Aug. 15-dikén Louise leánykát keresztelte neki a mi jelenlétünkben a Kálvin Papja.” [N.B. Nagy Iván Magyarország nemes családjai c. művének vonatkozó adata is pontatlan, ugyanígy a Turul c. lap közlése is ugyanerről (1890. 2. füz. 80–81.), melyek Szemere Krisztinát tüntetik fel Bay József feleségeként.] A fiatal pár Surányban lakott, de alkalmanként ellátogattak a Zemplén megyei Lasztóóra, innen a kapcsolat a Kazinczy családdal és Szemere Pállal, a surányi szomszédság révén pedig Kőlcseyvel. Szemere Teréz 1827. aug. 5-én halt meg.

A fennmaradt 160 lapos, egykorú bőrkötéses emlékkönyv 19 x 12,5 cm formátumú, külső borítójára Sz ——— TE van nyomtatva, alatta évszám: 1807. A bejegyzések dátuma is 1807-tel kezdődik, s a legkésőbb datált írás 1816-ból való. Főként Surányban és Lasztócon kelt bejegyzéseket találunk, s egyet-egyet Széphalomról és Kázmérről. Ez utóbbi helyen id. Török József, Kazinczy apósának testvére írhatott be egy szép mondatot: „Becsülés nélkül sem igaz barátság nincs, sem igaz szerelem. A könyv szeretetreméltó asszonykájának kívánságára ide írja nevét.” Alatta reszketeg öreges írással: G Török, s a szövegíró kézírásával kiegészítve: József az idősebb.

Az emlékkönyv részletesebb ismertetése, kivált Kőlcsey versének idézése előtt célszerűnek látszik valamit e bejegyzések keletkezésének körülményeiről írni, mert Kőlcsey életének e nem minden részletében ismert szakaszához s versének keletkezéstörténetéhez is hasznos adaléku szolgál.

A baráti kör nagyjából azonos rangú, egymástól nem nagy távolságra lakó birtokosok, egyúttal a Bereg megyei vezetéshez is több-kevesebb rokoni szállal kapcsolódó társaság. Jól jelzi ezt az egyik Kazinczy-levél: „Szemere barátunk ma fog jegyet váltani Lasztócon (mely hozzám 2 órányira fekszik, Kázmérhoz félre)”. (Kazlev XI. 27.) Akkoriban nem volt talán nagy ritkaság az a jellemzés, amit Kazinczy a menyasszonyról adott: „A mi kedves Palink hitvese egy (!) magyar lelkű, de németül beszéllő (!), franciául olvasó, parányi, rendes és kedves igen derék leány.” (uo.) Ez a németnyelvűség valószínűleg a család többségére jellemző és természetes lehetett, s nem okozhatott ezért Teréznek sem problémát a szintén németül beszélő magyar nemes Bay családhoz való alkalmazkodása. Erről az emlékkönyvi bejegyzések tanúskodnak. A legtöbbet a Bayak írták, Hölty és Goethe idézetek, kivált Bay Györgytől, akivel Kazinczy több levelet is váltott (igaz, ezeket magyarul), aki 1832-től beregi első alispán, később királyi tanácsos, majd 1841-től hétszemélynök. Ugyanígy német nyelvű egy bizonyos Anton Molnár vagy Mária v. Szentés emléksora is. De Kazinczy Sophie-ja szintén jobban beszélt németül, mint magyarul.⁵ 1808-ból találunk két, aug. 11-én kelt széphalmi bejegyzést is, Kazinczy Ferenc és Sophie írását. Kazinczy egy Kis János idézetet jegyzett be:

Nálam csak addig tart becse az életnek,
Míg van kit szeretnem, s vannak kik szeretnek.

Emlékezetből idézhetett vagy az alkalomra módosította a verset, mert a Szentgyörgyi Józsefhez, Németh László halálára írt episztolából vett két sor pontosan így hangzik:

S hiszed, hogy csak úgy van becse az életnek,
Ha van kit szeretünk, s vagnak kik szeretnek.

(Kiss János poétai munkái. 1865. 134. l.)

⁵ L. Kazinczy 1815. febr. 10-én kelt, Wesselényi Miklósnak írt levelében Sophie részvétnyilvánítását. Még érdekesebb adalék ebből a szempontból Wesselényi Miklós naplója, melyben azt írja, hogy anyja, Cserey Heléna 1821-ben e szavakkal búcsúzott tőle: Wir weden uns gewiss wiedersehen. (*W. M. útinaplója*. Cluj–Kolozsvár 1924. 7. l.)

Hogy Kazinczy miért éppen Kiss Jánostól vett sorokat írt az emlékkönyvbe, arra talán elegendő magyarázat a két költő kölcsönös tisztelete és barátsága. Kazinczyt ekkor a La Rochefoucauld-fordítás kiadása izgatta, a bejegyzés után egy jó héttel (aug. 8.) írta éppen Kis Jánosnak, hogy a „gaz Haykul e holnapban küldé meg nekem a Rochefoucauld próbaíveit. Be sokat leltem ott törölni valót. – Illyen a könyvgyártási dicsőség.” (Kazlev. VI. 38.) Pedig Kazinczy valódi becsüggyal készült a kiadásra. „Meg akartam mutatni – írja – hogy ámbár nyelvünk metaphisikai oldalról tekintve felette messze marad az európai mellől, mégis alkalmas Rochefoucauld-nak szépségeit, könnyűségét, elegantiáját felfogni. [...] Nyugtalan vagyok látni, mint itél róla a Recensens, s mit mond majd reá Debrecen.” (Kazlev. III. 435.) Ez „családi nyugtalanság” lehetett, mert Sophie, a szerető hitves éppen ebből a fordításból a 80. maximát jegyezte be Szemere Teréz emlékkönyvébe franciául és magyarul. (A kötet 1810-ben jelent meg Herceg Rochefoucauld-nak maximái és morális reflexiói három nyelven címmel Bécsben és Triesztben.) Érdekes, hogy e két nevet jóval később ismét együtt találjuk Kőlcseynek a Kritikákról c. írásában, ahol prózáink állapotáról értekeznek: „De íme a Rochefoucauld-nak Maximái előtt ott áll superint. Kistől egy szép prózai műv, s ki látszik arra elég figyelmet fordítani?” (Kőlcsey ÖM I. 678. l.)

Az emlékkönyvi bejegyzők között a rangos ismerősök, barátok mellett természetesen a családtagok a legelsők. Teréz nővére Krisztina, vagy családi becenevén, ahogy Szemere Pál vagy Kőlcsey nevezték, Kriska (Kazinczy nem szenvedhette ezt a nevet, ő Paulinának bérálta el.) a szokásos emlékkönyvi bölcsességet jegyezte be:

„Élte édességét kétszeresen isza (!)
Ki gyönyörködve néz az elmúltra visza. (!)

Az újdonsült férj, Szemere Pál, aki akkor már Vitkovics, Horvát István, Kőlcsey, Kazinczy, Döbrentei stb. barátja, a sikeres költő (1813-ban) saját versikével édeskedik:

„Az érzés, a szív leánya,
Nem Piperéz;
Együgyűen ezt kívánja:
Éljen THERÉZ!”

Szemerét éppen Kazinczy beszélte le Fáy Zsuzsannával kötendő házasságáról (1813. máj. 7-i levelében); ezután Szemere Sárospatakra, majd Széphalomra ment. Ekkor írta Kazinczy Döbrenteinek (1813. júl. 8.), hogy „Szemere Pali itt van, nálam már volt, s ismét lesz. Házasodik innen, de még nem tudja, kit fog.” Nagyon hamar megtudta, mert az 1813. aug. 17-én kelet levelében Szemere megírja a szépművelő mesternek, hogy megkérte Kriska kezét. Ezen jelentős napon ott volt Lasztócon Szemere Teréz is, mint az említett levelben olvashatjuk: „Vacsora után Tercsa felkölt s velünk beszélgetett. Jó éjszakát kívánván én, kezem gyengén szorítá meg. Már tudta a dolgot. Ez talán azt jelentette, hogy nincs ellenére. Bay örült . . .” (Kazlev. XI. 26. l.) Az eljegyzésről Kazinczy tudósítja Kőlcseyt egy rövid levélben 1813. aug. 18-án. De Kőlcsey arról már pesti időzése alatt magától Szemerétől értesült, mint ezt a szept. 15-én kelet, Kazinczynak küldött leveléből tudjuk. Erre az alkalomra írta *A jegyváltó* c. versét. Ezután Szemere az országot járta, lovakat akart vásárolni, s okt. 11-én írt csak Kazinczynak, kérve, nyugtassa meg Kriskát, hogy távolmaradását hidegség gyanánt ne vegye. Végül csak december közepére vetődött vissza az ifjú vőlegény Lasztócra, mely eseményről ismét Kazinczy tudósít egy Döbrentei Gábornak címzett, 1813. dec. 27-i levelében: „Szemere dec. 15dikén érkeze Lasztócra Pestről, még pedig együtt a maga et soror et conjouxával (. . .) s sógorával Bay József ural, s ennek hitvesével, ki testvérnéje Kriskának (. . .) 48 óra mulva nálam ebédelték mindnyájan.” A viszontlátás nagy családi esemény lehetett, ekkor született Szemere Pál idézett emlékkönyvi bejegyzése is. Néhány nap múlva a fiatalok Pestre mentek „menyasszonyt készíteni”, majd visszatértek Lasztócra. Erről ismét Kazinczy számol be egy 1814. jan. 4-én Kőlcseynek Álmosdra küldött levelében: „ma várom magamhoz a mi kedves Szemerénket. – Decemberben a legrettenőbb utban hagyta el Pestet, s együtt jöve fel mátkájával s sógorával és sógor-asszonyával; s a sarak, az innep, a tájunkon tartott bál, s leginkább mátkája eddig itt tartották; most megyen haza, hogy elkészülhessen, s minél előbb megjelenhessen zsákmányáért. Miért nincs köztünk, édes barátom! miért nem élheti velünk a szép

örömöket, melyeket nekem a Pali itt léte ma fog hozni!" Ezek az utolsó mondatok alighanem fájdalmasan érinthették azt a Kölcseyt, aki baráti kapcsolatait oly áhítattal és oly szenvedéllyel élte át.

Ekkortájt jelenik meg a Mondolat. Másfél hónap múlva Szemere ismét Lasztócon ill. Széphalmon van, ezúttal a „mátka-feleség” processus megfejtése céljából. Erről is Kazinczy ír Kis Jánosnak küldött levelében (1814. febr. 26-án): „Mátka-feleség, mondom, mert Kriska neki sem nem mátkája többé, sem még nem felesége – tegnap egy nem tudom mely fonák és eddig csak Erdélyben gyakorlott szokás szerént vele, Napának és a házhoz tartozandóknak jelenlétekben, már copuláltatván. – Hozzád írt leveleimnek csomóját ő hozta meg nekem.” Ekkor tárgyalhatták meg először a Mondolatot, melyről Kazinczy részletesen beszámol Kölcseynek az 1814. márc. 16-án kelt levelében. Kölcsey erre 1814. ápr. 3-án Álmosdrol csak annyit válaszol, hogy „Szemere talán februárban [Pécelről febr. 6-án] íra nekem valamit a Mondolat felől. Azon kicsinyt, mely Sz Györgyinek munkája öt vagy hat év előtt, ha jól jön eszembe, Debrecenben láttam volt. A többit nem, s látni nem is óhajtom.” Szemere nem ennyire közömbös a Mondolat iránt, mert legalábbis Kazinczy 1814. ápr. 8-án azt írja erről Pápay Sámuelnek küldött levelében, hogy „Somogyi Gidát (így nevezi a pajkos Vitkovics) derekasan meg fogja kefélni Vig László,⁶ amint ezt csak Vitkovics leveléből tudom. De Vig Lászlón kívül Szemere Pál is készül.” Erről aztán 1814. ápr. 9-én Kölcseyt is értesíti. Nem sokkal ezután, május 16-án zajlott le Szemere Pál esküvője 102 vendég jelenlétében, melyről ismét Kazinczy számol be Kölcseynek, s ismét sajnálkozik azon, hogy Kölcsey nem lehetett jelen. (Kazlev. XI. 374–375.) Nem lehetett, mert – Kazinczynak küldött leveléből tudjuk – családi bajai, testvéröccse házassága, s az ifjabbak tanítatási problémái otthon marasztották. De éppen a fiatalok tanítatási ügyében végül is kimozdul, s Pozsonyba utazik velük, onnan Bécsbe készül régi barátját, Kállay Ferencet meglátogatni. Ez a pozsonyi út a Kölcsey-kutatás egyik rejtélye. Erről csak Kállaynak küldött, kétségbeesett, zaklatott hangú (jún. 20-án kelt) leveléből tudunk annyit, hogy a bécsi utazás fatális okok miatt elmarad, hallgatni akar, halálvágy és halálfélelem gyötri, mint írja: „Meghalni édes barátom, ezen gondolat annyira mindennapi, és mégis mindig új, mindig szokatlan. Nincsen talán senki, aki kevesebbet vesztené az élettől mint én, és én is oly sokat vesztek.” (Feltételezhető, hogy ez az érzés a forrása a nem sokkal később, aug. 16-án írt *Elfojtódás* c. versében kifejeződő fájdalomnak is.)

Az egyetlen megtartó erő számára baráti szeretete, amelyről ugyanazon levélben így vall: „Egyedül való örööm azon kevés órák valának, melyeket a ti karjaitokban a barátság s a szerelem karjaiban töltöttem, s nem vérzők voltak-e ezek is?” Ez az elkeseredés és indulat még erősen élhetett benne, mikor jún. 25-én (vagy egy-két nappal előtte) Pécelre, Szemeréék körébe ért, legalábbis Szemere Krisztina (Képlaki Vilma) emlékkönyvébe írt sorai ezt igazolják:

Minden virágát életemnek,
Melyet még sorsom nyújtogat,
Vidám vagy gyászoló szín alatt,
Örömminek vagy keservemnek,
Barátság s Szerelem,
Tinéktek szentelem.

(1814. jún. 25.)

(A kéziraton áthúzva: Szné Stambuchjába⁷) De már júl. 13-án Pécelről, ismét Kállaynak, nyugodt hangú levelet ír: „A gyermek és az ifjú kialakulása bánatjának részességét, s új tárgyakban vesztí el magát. A férfiú nem feled többé, nyugodt külsővel, de terhének nyomását mélyen érezve megy útján előbb-előbb, s a közügy iránt való forróság, s a tiszta szépnek s a tiszta jónak ideális érzete úgy hagyja el lassanként mint a növendéket a gyermeki Unbefangenheit [ártatlanság].” E válság elmúltával majd (júl. 23-án) könyveket kér, elsősorban a Mondolatot Helmecczytól, s aug. 1-én küld is értük valakit. Az elkövetkező hónapok alatt – mint ez köztudott – készült el Szemerével közösen a Felelet a Modolatra, melyről Vitkovics 1814. szept. 6-án azt írja Kazinczynak, hogy „Kölcsey és Pali Somogyi Gedeon Urannak Leckéket készítettek; rövid időn olvadni foghatod.” (Kazlev. XII. 78. 1.) Kölcsey péceli „mulatása” 1814. nov. elejéig (5–6-ig) tartott, majd visszatért Álmosdra a családi birtok meg-

⁶ Horváth István.

⁷ OSZK Quart Hung. 2852.

osztásáról tárgyalni. Még Álmosdon elkészült márc. 6-ig a Csokonai-recenzióval, s áprilisban már Csekén élt és gazdálkodott. De már nem annyira visszavonultan. Elment Nagykárolyba a megyegyűlésre (1815. máj. 30.). Közben 1815 augusztusától egyre-másra érkeztek a hírek az „Antimondolatról”, de még egyikük sem látta. Kazinczy izgatott, többfelé küld leveleket, hogy megszerezze a könyvet. (Sikerül is neki szept. 15-re.) Szemere Pál is lelkesen várja, noha hiúságát sérti, hogy neve nem került fel a címnapra (ez ügyben nyilatkozni is készül), Kölcsy, aki nem akarta kiadatni, nem is számított arra, hogy végül megjelenik a kötet, előre tart a nyomdahibáktól, átírásoktól. Ez a fontos és izgalmas esemény szükségessé tette a találkozást. Szemeréék végül hosszas készülődés után aug. 21-én útnak indultak, s 29-én értek Surányba Bayékhoz. Másnap már Kölcsy is ott volt, s onnan írtak Kazinczynak szept. 1-én és 2-án. A viszontlátás öröme a kellemesen eltöltött péceli hónapok után nagy lehetett, a beszélgetés – Szemere szavaival – „többnyire Bohógyi felől” folyt (Kaziev. XIII. 145.), később előkerült Bayné, Szemere Teréz emlékkönyve is, s Kölcsy a következő, eddig publikálatlan verset írta bele:

A rózsá volt öröm, remény a téli zöld,
Az elhervadt, ez virít,
Illatja szép volt annak elhunytával is,
Ez szagatlan és rideg!

(Surány, Septemb 1. 1815.)

Ebben is feldereng a Kállaynak jún. 20-án írt, már idézett gondolat, a nosztalgia az „élet” iránt, s a jövő „a hivatás” ridegségébe való belenyugvás. Azért is figyelemreméltó e vers, mert 1815-ből a január elsejei *Lyány útt*... és a bizonytalan keltezésű *A reményhez* c. verseken kívül többről nem tudunk, ill. még egyről, melyet Csekén, 1815, júl. 22-én írt, de a kéziratot többszörösen áthúzva olvashatatlanná tette. A surányi időzés szept. 20-ig tarthatott, ekkor utazott Szemere Kazinczyhoz, majd onnan Lasztócra, s Kölcsy is visszatért Csekére. Ez a találkozás Kölcsyét ismét kimozdította magányából, s később is átrándult Csekéről a 2–3 órányira fekvő Surányba. (I. Szemere Pál munkái III. Bp. 1890. 201. l.) Itt találkozhatott a Bay–Szemere család barátaival, Teréz tisztelőjével Gulácsy Gáborral (Gulácsy látogatásainak emlékét többszöri bejegyzés tanúsítja Teréz Stambuchjában – olcsó bölcselkedések, idézni talán felesleges.) Feltehetően ilyen alkalommal hívhatta meg a költőt Fülöpös-darócra, s ez alkalommal született 1816. szept. 30-án a *Gulácsy emlékkönyvébe* c. verse.

Szemere Teréz Stambuchja egyéb látogatók emlékét is őrzi. Ismertebb név Dókus Lászlóé, aki akkor újhelyi fiskális volt, (1830-tól Zemplén megye alispánja, majd országgyűlési követ, később 1841-től a hétszemélyes tábla elnöke) Kazinczy barátja és tanácsadója; bejegyzését „a pusztá pipe-rézett szépség” és „a szelidséggel ártatlansággal öszveköttetett természeti szépség” különbségéről talán szükségtelen közölni. Az ismertebb nevű barátok közé tartozott még Lónyai László, aki 1848-ban őrnagy lett (később, 1861-ben országgyűlési képviselő). Az Sz. Gy. jelű lasztóci bejegyző valószínűleg Szemere György volt, Szemere Pál öccse. A többi név viselőjéről nehéz ma már felderíteni valamit (Bernát Anna, Maria v. Szentés, B. Sinka (?), Jos Béner (?), akad egy-két kiolvashatatlan név, s a névjelek, melyeket feloldani nem nagyon lehet (T. I., T. E., W. L., G. J. (?), P. S., K. J., M. R., G. A.)

Az általuk bejegyzett versikék értéküket, franzeológijukat tekintve kevés kivétellel alig különböznek a maiaktól, ezért idézésükről – jó lelkiismerettel – eltekinthetünk. Egyet mégis ide iktatunk, nem gondolati vagy költői értéke, hanem inkább nyelvi érdekessége miatt: egy G. J. (?) monogramos szerzőtől:

Drága a Szabadság tetszik uralkodni
Keserves a rabság nem jó jobbágykodni,
Még sem vólt boldogabb soha sem nyugodtabb
Mint ha Rabsja lehetsz [!] annak a kit szeretsz.

Ízléstörténeti szempontból is tanulságos a gyűjtemény, de ez külön tanulmány tárgya lehetne (több más megmaradt emlékkönyvvel együtt). Végül köszönettel tartozom Ghiczy Gáspárnénak az emlékkönyv adatainak publikálásáért.

KLANICZAY TIBOR: PALLAS MAGYAR IVADÉKAI

Bp. 1985. Szépirodalmi Kk. 3531.

A szerző legújabb tanulmánykötete húsz írást tartalmaz, a keletkezési idő az 1978 és 1983 közötti évekre esik; amit olvashatunk benne, közvetlen folytatása *A múlt nagy korszakai* c. kötetének, amely 1976-ban jelent meg, a mostanihoz hasonlóan ugyancsak a Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában. *A Pallas magyar ivadéka*inak elején „Fejezetek az intellektuális élet történetéből” cím alatt három terjedelmesebb és kilenc nagyjából azonos hosszúságú tanulmány áll. Közöttük „Az akadémiai mozgalom és Magyarország a reneszánsz korban” című a leghosszabb; nem más ez, mint a szerző akadémiai székfoglalója, mely itt jelent meg először nyomtatásban, a kötetben első helyen áll, s ugyanebből a tanulmányból került ki az egész kiadvány címe; ez az, amelynek témája ez idő szerint valószínűleg leginkább foglalkoztatja a szerzőt, mert maga mondja egyik jegyzetében, hogy a téma „részletes feldolgozására külön könyvben kerül sor”. Kiemelkedik még terjedelmével az „Udvar és társadalom szembenállása Közép-Európában” című: a tanulmánynak, mint egy gyorsan kialakuló abszolutista udvar leírásának, paradigmatis jelentőséget tulajdoníthatunk. A hosszabbak közé tartozik végül „A nagy személyiségek humanista kultusza a XVI. században” című. Ez a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság (AIRC) négykötetes reneszánsz kézikönyve számára íródott.

A többi cikk nagyjából egyforma hosszú és azonos genesisű: majdnem mindegyik külföldön, olaszul vagy franciául tartott előadás, és eddig csak néhány jelent meg közülük magyarul. Mint hogy kollégáink idegen nyelvű publikációi nálunk nem könnyen hozzáférhetőek (olykor még magyar bibliográfiákba sem kerülnek be), az első csoportba foglalt tanulmányok nagyobb része most jut el először a magyar olvasókhoz. – Egymagában külön részt alkot és új is a kötet Zrínyi-tanulmánya, mert legfeljebb a szűkebb

szakma művelői ismerték valamennyire egy korábban elhangzott előadásból –, és még ők is csak részben. Korábbi, egész eddigi irodalomtörténeti pályáját végigkísérő Zrínyi-kutatásait folytatja ebben Klaniczay, s arra törekszik, hogy pontosabban határozza meg „Zrínyi helyét a nemzetközi politikai irodalomban”, helyenként korrigálva, főként azonban bővítve és továbbfejlesztve korábbi megállapításait. „A reneszánsz- és barokk-kutatás műhelyéből” cím alatt kisebb írásokat kapunk, amelyek eredetileg a New York és Siklós közötti térben, idegen nyelven (magyarul csak kivételképpen) hangzottak el, majd jelentek meg a nemzetközi kutatás orgánumaiban.

Klaniczay Tibor kutatói és szervező munkája által évek óta a hazai és a nemzetközi tudományos élet kiemelkedő, jól ismert alakja. Azt hiszem, könyve recenziusének nem annak számolgotása a feladata, hogy hányszor és mely lapokon szedett a nyomda hibásan 1400-as helyett 1500-as évszámot, csak fiatal tudósjelöltek magánstúdiumaira tarthat egy római vagy torontói előadás stílusának egybevetése (a megfelelő tónus elsajátítása céljából), nem lehet cél annak latolgatása sem, hogy pusztán „versbe foglalt jegyzőkönyv”-e Thököly haditanácsa, és irodalmi szempontból vajon nem más-e, nem több-e ennél: sokkal fontosabbnak látszik annak vizsgálata, hogy mit csinálnak Pallas mai magyar ivadéka, vagyis hogy merre tart az 1970-es évek közepe óta a régi magyar irodalom kutatása, mik a további kilátások, és milyen irányba fordult a szerző érdeklődése is 1980 táján.

Ami a mai magyar kutatás helyzetét illeti, Klaniczay Tibor cikkeinek láttán minden kétséget kizáróan megállapítható, hogy nemzetközileg jóval „nyitottabbá”, „európaibbá” vált, mint amilyenek azelőtt csak tíz esztendővel is ismertük. Tudom, hogy e mondat olvastán nem egy szakmabelinek a gazdasági „világ színvonalát”

sűrűtő publicisztika frazeológiája jut majd eszébe. A „nyitási” tendenciák összefüggése ott és nálunk egyformán alig tagadható, de ugyanakkor megfelelőképpen tekintetbe veendő az a körülmény, hogy az analógiák a két terület között történetileg mechanikusan soha nem értelmezhetőek, s emiatt kifejtésük sem éppen egyszerű.

Bizonyosan vannak, akik még emlékeznek, hogy az 1960-as években egyáltalán nem volt könnyű a külföldi konferencián megkívánt stílust elsajátítani, és idegen hallgatóság előtt kevéssé ismert magyar anyaggal érni el a kívánt hatást és színvonalat: jónevű itthoni kutatók bizonyultak odakint kezdetben alig használhatóknak. Utóbb persze változott és rendeződött a helyzet, s kialakult a szűkebb szakmában egy nem túl nagyszámú gárda, amely a más természetű, s elég közismert nehézségek között is egyre több esetben tudta eredményesen és a rangnak megfelelően képviselni a magyar tudományt. Fontosabb azonban ennél, hogy a nemzetközi modor elsajátítása és irodalmunk másokat (olykor elsőrendűen) érdeklő vonásainak felismerése után a hazai irodalomkutatás általános mércéje is jóval „európaibbá” vált, mint amilyenek ezelőtt húsz esztendővel mutatkoztak. Kezdünk ott tartani, hogy az általános vélemény szerint folyóiratainkban azok az igazán jó irodalomtörténeti cikkek, amelyeket hazai használatra szántak ugyan, de úgy formálódtak meg, hogy külföldi konferenciákon is megállják a helyüket, és a magyar jelenségek – sajátosságaink megőrzése mellett – egyre inkább nemzetközi összefüggésbe kerültek.

A gazdaságból vett szóval lassanként „világszínvonalra” emelkedő hazai kutatóknak akarva-akaratlan számos fogalommal kellett alaposabban megismerkednie; olyannal, ami korábban itthon jóformán használaton kívül vagy néha tartalom nélkül hevert, olykor kiüresedett, mert a magyar történeti valóságra nem nagyon tudták alkalmazni. Korántsem azért, mert bárki is tudatosan mellőzte, vagy netán tiltotta volna használatukat, hanem mert mi magunk nem fedeztük fel a megfelelő alkalmazási lehetőségeket. Klaniczay Tibor tanulmányából elég talán a rendiség és az abszolutizmus szétében ismert küzdelmeire gondolni, melyekről most kiderült, hogy alig túlbecsülhető jelentőségük van Báthory Zsigmond uralkodásának megítélésében, vagy a költő Zrínyi politikai gondolkodásában. Ugyanígy válik kézzelfoghatóvá az udvari kultúra szerepe, s úgy látszik, csak a

nemzetközi kontextus ismeretében kereshető meg az akadémiai mozgalmak történetében az a fázis, amely spontán csoportosulások formájában nálunk is megtalálható a XVI. század második felében, s amely csak utóbb került a mindentható állami abszolutizmus ellenőrzése alá.

Külön kiemelés érdemel, ami az általános európai orientálódáson belül a politikai gondolkodás történetébe tartozik. Klaniczay Tibor vitathatatlanul egyik legjobb magyar ismerője ennek a nálunk még alig csak meghonosodni kezdő történeti stádiumnak. Éppen emiatt kerülhetnek szóba nála a közvetlen Zrínyikutatásokon messze túlmutató érvénnyel olyan tézisek, mint hogy a politika a franciáknál Machiavelli nyomán a XVII. század első felében „a vallástól, jogtól, moráltól elkülönülő és elkülönítendő – mai szóhasználatunk szerint – önálló tudatformaként” fogható fel, hogy emiatt „Zrínyi francia orientációja ... egészen kivételes, úttörő jellegű”, Zrínyi „egy nagy jövőjű politikai, ideológiai és kulturális folyamat elindítója”, atyja a későbből jól ismert külpolitikai és kulturális francia orientációnak. Ugyanitt meggyőző lapokat olvashatunk arról, hogy a vallást a francia abszolutizmus megalapítói „a politikai érdek, illetve a nemzetközi szempont” alá rendelték, nagyjából úgy, ahogy éppen ekkortájt Zrínyi is elgondolta.

Az érvekből és következtetésekből világosan kirajzolódik, hogy kell majd talán kezelnünk a történetileg korábban alighanem túlbecsült vagy talán kissé félremagyarázott vallási különbségeket és ellentéteket, mert a célt (állam) és eszközt (vallás) némileg keverő, a rendi vagy rendi értelmezésű nemzeti felfogást nem kellő kritikával néző irodalom- és történetírás olykor hajlandó volt döntőnek venni azt, ami a felszínen, egyes események magyarázatára vagy kimagyarázására szánt rőpiratokból könnyen kivonatható, de mindennek megvan a maga politikai gondolkodáson felmérhető háttere, s az nem feltétlenül azonos az alkalmi, betű szerinti értelemmel. A vallási szempontok túlbecsülése ellen azok a tények szólnak, amelyek szerint a különböző egyházak híveinek műveltsége, gondolkodása és irodalma messzemenően hatott egymásra, s ugyanazon fejedelmi udvarban, ha a politika úgy kívánta, békésen megfértek egymás mellett az eltérő irányzatok képviselői; nem beszélve arról, hogy voltak, akik eme irányzatbeli különbségeket nem is vették különösebben komolyan.

A politikai gondolkodás szerepének mélyebb

megértéséből a XVI. század végi erdélyi udvar viszonyainak új megvilágításán túl két meglepő eredménnyel záruló cikk következik. Az egyiknek (*Egyetem és politika a magyar középkorban*) az a lényege, hogy Nagy Lajos semmi érdeklődést nem mutatott a pécsi egyetem iránt, Zsigmond politikai célokat követett alapításaival (1395, 1410), s ugyanez érvényes Mátyás korában a pozsonyi egyetemre, amely a cseh háború politikai függvényeként létesült, majd szükségtelemmé válva nagyhamar eltűnt. A másik cikk annak megállapításában tetőződik, hogy Mátyás „nemcsak megtúrta, de^o elő is mozdította a különböző, s egymással gyakran szemben álló eszmék, vallások és filozófiai áramlatok fejlődését, terjedését. Ebben nam valamiféle elvi tendencia vezetett, hanem a mesterien alkalmazott gyakorlati politika”. Ugyanez a gyakorlati politika vezette különben Zrínyit: Klaniczay szerint „egyedül az ő politikája igazodott egy európai távlatokban átgondolt s elméletileg is megalapozott koncepcióhoz és célkitűzéshez”; úgy azonban, hogy „mint politikus és mint katona a feltételek örökös mozgása közepette mindig a cselekvés sikeres módozatait kereste, de anélkül hogy igénye, hajlama és készsége lett volna az elméleti rendszerezésre”.

A magyar politikai gondolkodás történetével ugyan nem egyedül foglalkozik ma közöttünk Klaniczay Tibor, de úttörő érdemei vannak lassú meghonosításában. Kár, hogy mint kutatási terület szembevetésében nem önállósodik, és mindmáig jobbra egyes történészek és irodalomkutatók anyagtól függően alkalmazott elemzési módszere maradt. Sajnálatos, hogy így van; sajnálatos azonban az is, hogy a Klaniczay Tibor által utólag többször említett apophthegmáról jó ha két lapnyit írtak eddig nálunk, noha az ókortól kezdve számon tartott, történetileg korhoz és divathoz kötött (ma pusztán nevében élő) irodalmi forma, amely virágkorát a reneszánsz és barokk korában élte, és nem kevésbé sajnálatos, hogy az enigmatika vagy a toposzkutatás ma éppen letűnőben lévő divata a maga idején nem érdemelt nálunk többet néhány rövid cikknél. Talán ma jobban ismerjük már irodalmunk olykor szegényesnek vélt anyagát, és a most folyó, központoslag támogatott anyagfeltáró munka nem engedi majd, hogy a továbbiakban hasonló hézagokat túrjunk a magyar kutatásban.

E panaszok elmondására nem lett volna jobb alkalom, mint e recenzió, mert éppen Klaniczay Tibor az, aki Nicasius Ellebedius személyében

felfedezett egy Magyarországra telepedett, nagyformátumú flamand tudóst, korának legjobb Arisztotelész-filológusát, kinek művei minden bizonnyal megérdemelnék a publikálást. Kéziratának a kötetben olvasható ismertetése, azoknak feltárása a szerző olaszországi kutatásainak köszönhető; magyarországi jelentőségének felmérése azonban már nem csupán az életrajzi körülmények szerencsés alakulásának következménye, hanem sokkal inkább látásmód és érdeklődés kérdése. Klaniczay Tibor ugyanis tanulmánykötetéből kivehetően 1980-tól kezdve egyre inkább az értelmiségtörténeti kutatások irányába fordult.

Értelmiségekről szól a kötet címét adó akadémia-történeti tanulmány, ugyanide sorolható az *Értelmiség egyetem nélküli országban* című (1980), erősen ehhez a csoporthoz húz az erdélyi udvarról írott, mely az abszolutizmus nyomása alá kerülő késő reneszánsz értelmiségiek (egyébként tipikus) sorsát is magában foglalja. Még világosabbá és egyszersmind árnyaltabbá válik a cikkek kronológiájából és tartalmából kikövetkeztethető új érdeklődési irány a kötet elején álló, mindössze két bekezdésnyi előszófele újbóli elolvasásakor. Pallas magyar ivadékaiknak „írók, gondolkodók, humanisták egy kis csoportja nevezte magát büszkén... a XVI. század végén... A kulturális, szellemi elit öntudatos jelentkezéséről tanúskodik gesztusuk, arról, hogy immár a magyar is helyet kér és követel Európá intellektuális térképén.” A fő kérdések Klaniczay Tibor megfogalmazásában a következőképpen hangzanak: „Fellépésük epizód csupán? Vagy hosszú folyamat, kitartó törekvés, eredményekkel és kudarcokkal teli küzdelem állomása? S vajon hol helyezkedik el Európa szellemi életében a XV–XVII. században létét szünet nélkül fegyverrel oltalmazó magyarság legjobbjainak kulturális erőfeszítése? Csupán a szegény rokon, a távoli provincia szárnalmas erőlködéséről tanúskodik, vagy pedig van olykor remény a lépéstartásra, az együttthaladásra?”

A kötet tanulmányait valóban ez a kérdés-csoport uralja. A tervezett kutatások java, mármint a magyarországi akadémiai törekvések történetének monografikus feldolgozása még hátra van; ugyancsak hátra egyebek között a reneszánsz krízisének, a rendiség és az abszolutizmus összecsapásainak még részletesebb rajza. Egy egész nagy válság-periódusé, melynek legkiemelkedőbben okos alakja kétségtelenül Zrínyi a költő, és amelynek értelmiségre tett

hatását egyelőre csak sejteni lehet; még az is meghatározásra vár, ki egyáltalán értelmiségi, ki tartozik az elíthet és a szerényebb képzettségű, de nagyobb számú és konzervatív csoport-hoz.

Mindezek a kutatási feladatok és számos más kidolgozásra váró, ezekkel összefüggő, szorosabban irodalmi kérdés arra utalnak, hogy az 1960-as évek óta a régi magyar irodalom kutatásában új fázis van kialakulóban. A szakma egészében tagadhatatlanul „nyitottabb”, „európaibbá” vált mint korábban volt; a kutató manapság nagyobb forrásanyaggal dolgozik, bővebb ismereteit melyebb történeti és társa-

dalmi összefüggések ismeretében dolgozza fel, mint korábban tette, s egészében úgy látszik, hogy 1980 tájától lassanként új koncepció van kialakulóban. Az alapokat tekintve közvetlen folytatása ez a réginek, de gazdagabb, sokrétűbb anyagra épül, és az egyes életművek és műfajok, a szorosabb értelemben vett irodalmi jelenségek is élesebb megvilágításba kerülnek mint korábban. Ez az irányzat lehet az, amellyel egy újabb, részletes és alapos magyar irodalomtörténet alapjait lassanként megvehetjük.

Tarnai Andor

VÁSÁRHELYI JUDIT: ESZMEI ÁRAMLATOK ÉS POLITIKA SZENCI MOLNÁR ALBERT ÉLET-MŰVÉBEN

Bp. 1985. Akadémiai K. 1421. (Humanizmus és reformáció 12.)

A magyar kultúréletben szokásos egy-egy alkotót vagy történelmi személyiséget méltatni és elemezni nagyjából egy időben, legtöbbször valamilyen évfordulóhoz kapcsolódva. Így irodalomtörténetírásunk az 1970-es esztendőkhöz bővelkedett a Szenci Molnár Albert munkásságát sokoldalúan és sokszempontúan elemző írásokban, amelyeknek egyrészt foglalója, másrészt elindítója volt az 1974-es sárospataki jubileumi Szenci Molnár Albert ülészak. Ekkoriban készítette el Vásárhelyi Judit a Régi Magyar Prózái Emlékek sorozat köteteként a *Discursus de summo bono* kritikai kiadását (Budapest, 1975., Akadémiai Kiadó), és szerkesztette Tolnai Gábor vezetésével a *Szenci Molnár válogatott művei* című kiadványt, amelyet az Eötvös Loránd Tudományegyetem Régi Magyar Diákköre állított össze (Budapest, 1976., Magvető Kiadó). Ebben az időben már dolgozott az 1981-ben megvédett kandidátusi értekezésén is, amelynek rövidített és részben kiegészített adaptációja ez a kötet. Vizsgálódásának legfontosabb eredményei már megjelentek önálló publikációkként (Szenci Molnár Albert versfordításai egyes Nyéki Vörös Mátyás kiadások függelékében = ItK 1974/4; Adalék Molnár Albert Imádságoskönyvecskéjének nyomtatásához = MKSzle 1977/3; Molnár Albert és a sátán szövetsége = ItK 1977/3; Molnár Albert és Joachim von Rusdorf = ItK 1980/3 és a már említett *Discursus de summo bono* kritikai kiadásának bevezetője), így ez a kötet a szakirodalomban jártas kutató-

nak nem nyújt szenzációként felfogható új eredményeket, csak – és az legalább annyira fontos – megbízható, precíz, a szakirodalom teljességét felhasználó, mind történeti, mind filológiai síkon otthonosan mozgó, kimerítő elemzéseket és bizonyításokat.

Vásárhelyi Judit nem szánta könyvét Szenci Molnár Albert monográfiának. „Tisztában vagyunk azzal, hogy a könyvben bemutatott irányzatokon kívül elemezni lehetne a humanizmus, keresztény humanizmus, biblicizmus, ramizmus és a molnári életmű kapcsolatát is. Mindezekből egy újabb tanulmányosorozat telne ki, s Molnár Albertől teljes és helyes képet csak a vizsgálódások elvégzése után nyerhetnénk.” – írja mértéktartóan a könyv végére illesztett „Kitekintés”-ben. Azokat az eszmetörténeti és politikai vonulatokat veszi szemügyre, amelyek Molnár Albertet külföldi élete során érték, s gondolkodására és nézeteire kifejtett hatásokkal részben meghatározták korának magyar protestáns teológiáját és ideológiáját is – hiszen közismert, hogy Szenci Molnár Albert életművét egy cél érdekében szentelte: a magyarországi helvét irányú protestantizmust akarta a korabeli külföldi teológia és egyházszervezet színvonalára emelni. S mint számos tanulmány kimutatta, művei valóban meghatározó szerepet játszottak a XVII. századi magyarországi helvét irányú protestantizmusban.

Vásárhelyi Judit ennek bemutatására a következő módszert választotta: Szenci Molnár

Albert életének egymást követő állomásain megvizsgálja, kívül vagy kikkel állt kapcsolatban, milyen művek kerültek a kezébe és keltették fel a figyelmét, milyen politikai viszonyok és erővonalak határozták meg életét; és ezután elemzi azokat a műveket, amelyeket az adott időben fordított, illetve amelyek később keletkeztek, de dokumentálhatóan ezekhez a hatásokhoz köthetők. Vizsgálódásaiban kitér azokra a művekre is, amelyek nem jelentek meg nyomtatásban, de adatok vannak róla, hogy Szenci Molnár Albert lefordította őket, vagy pedig tervbe vette lefordításukat.

Először a Németalföldről és Franciaországból a német protestáns fejedelemségekbe menekült hugenották hatásához köthető alkotásokat vizsgálja. Megállapítja, hogy a többek által behatóan elemzett *Psalterium Ungaricum*on és a ramista elvek alapján szerkesztett *Grammaticán* kívül a hugenották hatásának tulajdonítható az 1625-ben Kassán megjelent *Consecratio templi novi* című gyűjteményben szereplő, Pierre Du Doulin írásából fordított prédikáció, amely a vegyes vallású házasságokat ellenzi. Szenci Molnár Albert lefordította Daniel Toussaint lelki gyakorlatra és meditációra épülő imádságoskönyvét is, de ebből a fordításból egy példány sem maradt fenn. Terv maradt csak Jean Crespin *Histoire des martyres* című gyűjteményének magyarra való adaptációja. Vásárhelyi Judit a konkrét fordításokon kívül foglalkozik Szenci Molnár Albertnek a hugenotta menekültekhez fűződő baráti kapcsolataival is, és Thuri Pál *Idea Christianorum*... című művéhez írt, a hugenotta gyülekezetnek ajánlott bevezetéséből kimutatja azt is, hogy Molnár figyelemmel kísérte a hugenotta teológiai vitákat.

Szenci Molnár Albert németországi munkásságának nagy része a helvét irányzatú protestantizmusban vezető szerepet játszó Pfalzhoz kötődik, s ezen belül is elsősorban Abraham Scultetushoz, V. Frigyes udvari lelkészéhez. Nemcsak az mutatja Scultetusnak Szenci Molnárra gyakorolt hatását, hogy Molnár műveinek statisztikailag is legnagyobb hányadát adják a tőle való fordítások, hanem az is, hogy a magyar szerző fordításprogramjában megmutatkozó elgondolásai és ideológiái nézetek alapvetően az Abraham Scultetus által követett irányt képviselik. Vásárhelyi Judit tanulmányában a hangsúlyt Scultetus irénizmusára teszi, de nem szabad elfelejtenünk, hogy Scultetus működése még a sorsfordító dordrehti zsinat (1618) előtt is nagyban különbözött a szintén pfalzi David

Pareusnak inkább a napi politikához simuló és annak minden rezdülését híven követő irénikus tevékenységétől, amelynek elsőrendű célja a katolikus Ligával szemben a protestáns egység megteremtése és uralomra juttatása, tehát a lutheránusokkal való politikai szövetség volt. Scultetus elgondolása elsősorban a helvét irányú egyház megszervezésére és ennek belső életére és igazhitű fegyelmére irányult, s csak ennek támogatása céljából tett engedményeket az irénizmusnak. A Pareus képviselte irénizmus sem engedett a hit „fundamentumos igazságaiból”, de politikai célzatú és ennek megfelelően rugalmasabb volt, míg a Scultetus-féle orthodoxia elfogadta ugyan a lutheránusokkal való szövetség gondolatát, de csak olyan mértékben, amennyire a saját egyház megerősítése érdekében nélkülözhetetlen volt, s ehhez csak minimális, politikai változásokat nem követelő engedményekre volt hajlandó. S ez a különbség érződik a Scultetus elveit követő Szenci Molnár Albert és a magyarországi irénizmus Pareushoz kötődő szószólóinak (Samarjai, Pathai, Alvinci) munkásságában is. Molnár Albert legfőbb elgondolása elsősorban tudatos egyházszervező program, amelynek célja a legfontosabb helvét irányú tankönyveket (a Károlyi-féle Bibliafordítás, a Psalterium, Kálvin Intitúciója) és az egyházi élet belső egységét és szerveztségét szolgáló iratokat (a hét minden vasárnapjára szentbeszédet adó Postilla Sculteticát és a lelki elkötelezettséget erősítő Imádságoskönyvecskét) akarta a magyarországi helvét irányzatú egyház kezébe adni, vagyis olyan alapiratokat, amelyek zsinórmértékké válva a dogmához kötődést, és ezáltal az egyház belső megmerevedését segíthették elő. Az egyház külső támadások elleni megerősítését célozta a *Jubileus esztendei prédikáció* és az ehhez fűzött, a katolikus loretoi ünnepségeket és a Mária-kultuszt elítélő vallási iratok gyűjteménye. A bekecsi új, már helvét irányzatúnak épített templom felszentelésére kiadott prédikációgyűjtemény (*Consecratio templi novi*) fő célja az volt, hogy a már megteremtett egyház tisztaságát védje és tovább erősítse. Molnárnak a sokak által elemzett nyelvművelő programja is az egyház megszervezéséhez feltétlenül szükséges műveltségi szint megteremtését szolgálta. Ahogy a Protestáns Uniót szervező V. Frigyesnek és az anhalti hercegnek szüksége volt mindkét, egymást kiegészítő és támogató irányzatra – a politikai szükségletekhez alkalmazkodó, elsősorban irénikus, és csak másodsorban orthodox Pareusra és a hitelvek követésére sarkalló

s csak az ezt elősegítő egyezkedést hirdető Scultetusra, ugyanúgy támogatta és használta az abszolutizmusra törekvő Bethlen Gábor is egyrészt Samarjait és Alvincit, másrészt az egyházépítő Szenci Molnárt és később a sokkal merevebb Geleji Katona Istvánt.

Az előbbi okfejtés ad magyarázatot arra is, hogy noha nem kerültek el Molnár Albert figyelmét a Pfalzban szerveződő rózsakeresztes irányzat tanításai, nem merült el bennük és nem vált szószólójukká. Ugyanakkor további vizsgálódásokra vár az a két későbbi írás, amelyek az öröggel kötött szerződésre utalnak. Vásárhelyi Judit találon mutatja ki, hogy ez a történet más személyekhez is fűzött korabeli legendák és példázatok átvétele, de ő sem talált kielégítő magyarázatot arra, hogy miért kötötték össze Magyarországon ezt Szenci Molnár Albert nevével.

Vásárhelyi Judit nem csak a Molnár Albertet érő hatás alapján csoportosította a szerző műveit, de stilisztikai és összehasonlító vizsgálatok útján azt is kimutatja, hogy Molnár ideológiájának és konkrét praktikus céljainak megfelelően hogyan és mennyiben alakította át az eredeti szövegeket. A fordítások sorát elemezve arra a következtetésre jut, hogy elsősorban a szöveg értelmét és gondolatmenetét akarta a fordító pontosan visszaadni, de ugyanakkor a retorikai *suavitas* elvéhez híven, elsősorban a magyar nyelven is szépen hangzó megfogalmazásokat részesítette előnyben. Egyéb átalakításai arra szorítkoznak, hogy a külföldi példák helyett inkább a magyar történelemből és egyháztörténetből vett példákat alkalmazzon. Tehát fordításprogramjában elveinek és nézeteinek tökéletesen megfelelő, azt mindenben igazoló írásokat keresett és nem ideológiájához alakította az eredeti szövegeket. Mivel pedig fordításából világosan körvonalazható program rajzolódik ki,

fordítási elvei és gyakorlata is azt támasztják alá, hogy elsőrendű célja a lelki gyakorlatok egységesítésére, az egyház megszervezésére és a külső támadásokkal szembeni megerősítésére irányult.

Problematisabb kérdés Molnár Albert politikai és diplomáciai tevékenysége. Vitathatatlan, hogy a protestáns Erdélyi Fejedelemség és a protestáns külföld szövetségére törekedett, s ebből a kiindulásból népszerűsítette külföldön Bocskait és Bethlent, de valamivel kevesebb fontosságot tulajdonítanak diplomáciai szerepének. Ugyanis nem Szenci Molnár Albert volt az egyetlen külföldön járó humanista műveltségű és magasabb körökben is megforduló magyar, akire politikai küldetést bízta, ahogy ezt a korabeli levelezésből vehető példák sora bizonyítja. A XVI–XVII. században – nyilván főleg a közlekedési és levélváltási nehézségekből adódóan – ugyanis sokkal kiterjedtebb és ugyanakkor sokkal kevésbé körülhatárolt volt azonos a köre, akik követként vagy tanácsadóként diplomáciai feladatokat láttak el.

Vásárhelyi Judit rendkívül precíz és megbízható, Szenci Molnár Albert munkásságát több szempontból vizsgáló kötete összegzi az eddigi kutatásokat és – ahogy a recenzió elején már idéztem – ki is tűzi a további vizsgálódások útját: megvizsgálja a korban ható többi irányzat, így a humanizmus, keresztény humanizmus, biblicizmus és ramizmus hatását Molnár Albert fordításaiban. Ezt a sort szeretném még kiegészíteni azzal, hogy a fordításokon túl a Molnár eredeti írásaiból, a kötetek bevezetéséből és az ajánlólevelekből kiolvasható eszmei törekvéseket is alaposabb elemzés tárgyává kellene tenni.

Uray Piroska

SZEGED TÖRTÉNETE

2. köt. 1686–1849. Szerkesztette: Farkas József. Szeged, 1985. 864 l.

Öt kötetből áll majd a készülő Szeged története városmonográfia. Eddig két kötete jelent meg, az első 1686-tal zárja anyagát, a második – a most szemlészésre kiválasztott – a törökök kiűzésétől 1848-ig mutatja be Szeged történetét. Pars partis – a rész része, erre vonatkozik most csak a recenzió megbízás, hiszen a II. kötet művelődéstörténeti fejezetét vizsgáljuk ezúttal. Tudván

persze azt, hogy istenkísértő így ez a vállalkozás, még ha van is rá mentség. Végül majd akkor rajzolódik ki a munka igazi jelentősége, értéke, arányai, ha az V. kötet is kikerül a nyomdából. Akkor már véglegesen lehet vizsgálni, hogy a választott műfaj az adott keretek között mily eredménnyel, avagy hiányosságokkal valósult meg. Ám nem lehet tanulságok nélküli egy fon-

tos korszak egyetlen szeletének szemügyre vétele sem. Emellett szól az is, hogy az 1686–1849 közötti időszakban Szeged újra elsőrendű regionális központtá emelkedik, számos vonatkozásban pedig országos jelentőségű folyamatok élesztője, követője, vagy olykor színhelye.

Annál inkább tanulságos lehet Szeged vizsgálata, mivel itt a magyarországi városfejlődés sajátos változata zajlott le: az Alföldön egészen más városképző tényezők érvényesültek, mint a 'bürgerlich' típusú nyugat-európai városiasodással rokonságot tartó történelmi Magyarország más területein (Nyugat-Magyarország, Felvidék, Erdély). Sok tekintetben – az Alföld egész térségében egyetlen – az ugyancsak szabad királyi városi jogállású Debrecenhez hasonlítható, mindkét város esetében meghatározó jelentősége volt a polgárosító tényezők mellett a mezővárosias, paraszti hagyományoknak, e kettő sajátos ötvöződésének. E dualizmus kialakulása és meghatározó karakterűvé válása éppen ebben a korszakban zajlik, s a város művelődéstörténeti folyamatainak is meghatározója. Mellette van még néhány olyan alapjelenség, amely hasonlóan e korszak tengelyét képezi. Szeged a török hódoltság után indul meg azon az úton, ahol a hódoltsági időszak alatti perifériára sodortságból visszatér a centrumot jelentő országos folyamatokhoz. Gergely András az egész kötetre érvényesen fogalmazza meg: „Milyen gazdasági lehetőségek és társadalmi erők fejlesztették a XVII. sz. végi . . . hajdan rangos várost a XIX. sz. közepére újra az ország egyik legnépesebb, szerény, de biztos létformákat sejtető, belső részeiben immár kifejezetten városias településsé, öntudatos lakosságát pedig a „szögedi nemzeté”, a „nemzet büszkeségévé”. (484.) Majd másutt: „Az udvarra figyelő mentalitást a rendiség álláspontjához közelítő eszmerendszer váltotta fel a néhány tucatnyi, ám a városvezetésre nagy befolyást gyakorló intellektuel körében. A várossal együtt élő piaristák a város köré olyan mitológiát teremtettek, amely szerint Szeged Attila hajdani székhelye, az ország középpontja, a nemesi-rendi világkép centruma.” (499.) Még egy hasonlóan fontos kontendenciát kell hangsúlyoztatnunk: „... a piaristák által képviselt elit kultúrában végbemegy az egyházas világkép egyháziak által elvégzett világiasítása” (716.), és anyanyelvű, nemzeti szempontú átalakítása.

A fősorolt szempontok talán alkalmasak arra, hogy érvényesítésükkel a korszak legfontosabb művelődéstörténeti tendenciái megragadhatók le-

gyenek. Az egész művelődéstörténeti fejezet számára hasznos lett volna, ha jobban tudatosít önmagának bizonyos *teoretikus szempontokat*, s ezeket módszeresen fölhasználta volna az anyagfeldolgozás során. Csak sajnálhatjuk, hogy Kosáry Domokos hatalmas anyagot felölölő és elméleti megalapozottságú rendszerezését a XVIII. századi magyarországi művelődésről teljesen *mellőzi a fejezet*, pedig ezt fölhasználva kimaradhatott volna néhány vitatható, téves megállapítás, olykori elméleti igénytelenségből adódó szimplifikáció. Kosáry szintézise hasznosította az utóbbi két évtized művelődéstörténetéről kialakult vitáinak számos megállapítását.

Elsőként a polgári erőt és a mezővárosi, paraszti hagyományokat vegyük szemügyre: városképző szerepük a kulturális szférában hogyan hatott, formált specifikus jelenségeket? E kardinális kérdés megválaszolásának szükségességét érezték a társadalom- és gazdaságtörténeti fejezetek írói is saját feladatuk megoldásában, s ott *arányosan hangsúlyozták és föltárták* mindkét szféra jelentőségét. Megállapították a polgárosodó fejlődés erős dinamizmusát, mellette a mezővárosias lét eltérő ütemű mozgásait. E társadalmi „mélyszerkezetre” települve keletkezett, fejlődött e több mint másfél évszázad kultúrája; ennek megvannak hordozó szociológiai rétegei, intézménytípusai, kulturális alakzatai, reprezentatív művelődési, műveltségi képződményei, művészeti formái, műfajai. Természetesen a polgárosodó és a mezővárosi szféra kulturális jelenségei dinamikus kölcsönhatást gyakorolnak egymásra, nem elszigetelten léteznek; ez már önmagában is kirajzolja e korszak kulturális mozgásainak alaprajzát. Ezen alaptényező szerkesztői és szerzői értelmezése eldőnti e fejezet arányainak kialakítását. Ezt mérlegelve úgy látjuk, a fejezetben nagyobb terjedelmet, alaposabb föltárást, igényesebb bemutatást kapnak azok a kulturális jelenségek, amelyek a polgárosodó fejlődés származékai, míg a mezővárosi közegekből eredők jóval kisebb nyomtatékot kapnak, mellőzöttebbek, kevésbé méltányoltak. Vitathatatlan tény, hogy e korszakban a polgári szféra fejlődése az országos folyamatok reprezentálója is, dinamikusabb, kulturális alakzatai bővülnek, megsokszorozódnak, változatosabbak; azonban a mezővárosias jelleg diszkrét leértékelése a fejezet egyik alapfeszültségét okozza.

A 115 oldalból 45 foglalkozik a polgári igényű képző- és iparművészet (alapvetően az építészet) elemzésével. Ugyancsak a polgári

életforma esztétikai reprezentációs igényeit mutatja be az a két – kétoldalmi – fejezetecske, amely a város zenei életének alakulásáról tudósít. Anélkül, hogy akármelyik – nagy hozzáértéssel – bemutatott épület műtörténeti becseit elvitatnánk (bár túlértékelő buzgalmat olykor érzékelhetünk!), az ilyen belső arányokat elhibáztottnak tartjuk. Különösen akkor, ha emellé állítjuk a mezővárosi karaktert egyedül tárgyaló öt oldalas „A hagyományörző népi hitvilág és hitélet” című szerény fejezetet. (708–713.) Nincs is jelen e téma a kötet reprodukciós anyagában. Annál inkább fájdalmas ez az aránytévésztés, mivel ennek háttérében ott tornyosul Bálint Sándor hatalmas, áldozatos életműve, s úgy tűnik, itt marginális szerephez szorult a „szögedi nemzet” egyébként oly sokszor citált tudósa. (A kötet névmutatójában is Reizner János után az ő neve szerepel legtöbbször.) Pedig nem is titkolják a kötet szerkesztői, szerzői, kárpótlást már nem várhatunk, mivel „... a Szeged története további kötetei... néprajzi fejezetet már nem tartalmaznak”. (708.) Belátjuk, Bálint Sándor fájdalmas távozása megnehezítette a kötet szerkesztőinek dolgát, bizonyára nem mondtak volna le e gazdag életmű megalkotójának tapasztalatairól. Mindez azonban nem mentség arra, hogy a mezővárosias anyagi és szellemi kultúra valóságos súlyánál jóval kisebb arányban jelenik meg a fejezetben. Az anyagi kultúráról ugyan színvonalasan beszél Juhász Antal „Az életmód és tárgyi ellátottság” című fejezetben, de ez is csak részben terjed ki a paraszti életre. (439–483.) A boszorkányerekről írott fejezet pedig alkalmas lehetett volna arra is, hogy gyűjtőlencseként összefogja e kérdés politikai, szociológiai, eszméletörténeti és folklorisztikai vizsgálatát. Éppen az eszméletörténeti és folklorisztikai megközelítés adhatott volna lényegesen gazdagabb és árnyaltabb képet, hiszen itt a teologikus világkép interferál archaikus hiedelemvilággal. Az összehasonlítás is gazdagító szempont lehetett volna, hiszen a szomszédos Hódmezővásárhelyen is bőségesen akadt „boszorkány”, – bár református kultúrközegben.

A XVIII. sz. kultúráját még alapvetően meghatározta a vallásos ideológia. Ezt helyesen hangsúlyozza a fejezet és fordít nagy gondot a katolicizmus értékes kultúrateremtő munkálkodására, melynek tengelyében a ferencesek után immár a *piaristák állnak*. Am igen nagy hiba és teoretikus tisztázatlanságból származó *torztítás*, amivel a fejezet a katolicizmus objek-

tív társadalmi-történelmi érdekeiből adódó és magyarázható szerepét (és érdemeit is!) túlzóan idealizáltra festi. Az pedig egyenesen meghökentető, hogy a többször is előbukkanó Debrecenrel való összehasonlításból nem titkolt ellenszenvvel fölényesen, ám bántóan tudománytalanul, Szeged kerül ki „győztesen”. Mintha a katolikus Szegedet debreceni kálvinisták becsméréstől kellene megoltalmazni! Pedig ezt már az 1781-ben kibocsátott Edictum Tolerantiale is tilalmazta minden felekezet számára! „Szeged fejlődésének ekkori dinamizmusa teszi érthetővé ezt a... kulturális dinamizmust. Különösen szembevetendő ez, ha a gazdaságilag már hanyatló Debrecen kulturális fejlődésével vetjük egybe Szegedét. A provincializmusba süllyedő, kulturális értékeket még őrző és fenntartó Debrecen a megújulásra már nem képes. Csokonait nem fogadja be, a kálvinista vallást eleve „nemzeti valásnak” tekinti, amelyhez viszonyítottan a „pápistaság” – „német hit”, s ideológiailag ezért magabiztosan az állagmegőrzésre rendezkedik be. Szemben Szegeddel, amelynek frissen – és zömmel a Felvidékről – idetelepült szerzetesi bizonyítandó feladatnak tekintik a katolicizmus magyar, „nemzeti” voltát, ez kulturális erőfeszítésekre sarkallja, s az előzmények teljes hűja folytán nagyon is méltányolható eredményekhez juttatja őket.” (717.) A szegedi „katolikus nemzeti tudatra ébredési folyamatnak” jellemzője a nyitottság, persze „Az elzárkózó Debrecen kulturális és politikai léggömb intolérans!” (718.) Azonban roppant történelmietlen (már az elnevezés is vitatható!) e „katolikus nemzeti tudatra ébredési folyamatnak” valami időtlen értelmezése és kritikátlan ünneplése. Ráadásul az a látzat alakul így ki, hogy egyetlen felekezet nézőpontja és értékelési szempontjai alkalmasak lehetnek a nemzeti fejlődés egészét érintő kulturális, politikai folyamatok regisztrálására, minősítésére. Szeged esetében elhanyagolhatatlan tényezőként kell számba venni, hogy a perifériáról a centrumba való visszajutásnak jelentős segítő tényezője volt a város hegemon katolicizmusa. Szabad királyi városi jogállásának visszacszerzésében, kulturális, egyházi intézményrendszerének fejlesztésében, modernizálásában szerepe volt ennek. A XVIII. században a katolikus egyház köztudomásúan nagyon jelentős állami preferenciákat élvezett minden felekezettel szemben, melynek fejében bőségesen tett lojális, aulikus gesztusokat; ez az időszak a Carolina Resolutio korszaka. Az sem titok, hogy a felvilágosult abszolutizmus fölházelte a katolikus

egyházat minden más felekezet elleni presszióra – konfeszionális, egyházkormányzati vagy kulturális vonatkozásban egyaránt. Érvényes ez Szegedre is. Ezt sokszor megtapasztalták a környék protestáns települései is. Az 1719-es szabad királyi városi levél 22. pontja szerint csak katolikus kaphat polgárjogot. (97.) A katolizálni vonakodó protestánsokat Algyőre üldözték, 1809-ben kap először protestáns vallású is polgárjogot, eklézsiát csak 1846-ban szervezhetnek. A Ratio Educationis előkészítésénél a szegedi magistratus is hatékonyan együtt működött az udvarral a protestáns iskolaügy rovására. (Pl.: Hódmezővásárhelyen.)

A színvonalatlan apologetikánál sokkal igényesebb eljárást választ Szörényi László, amikor a piarista irodalomban azokat a tendenciákat deríti föl, amelyek kezdetben a rendi nemzet-tudathoz, majd az anyanyelvű, világiasodó, polgáriás nemzeti kultúrához vezetnek el. Sokszor ellentmondásos folyamat részeként a XVIII. században – nem mentesen olykor a ravasz manipulációs szándéktól sem – tekintélyes terjedelmű irodalom jött létre, amely előkészítette a nemzeti múlt fölfedezését, a nemzeti erények propagandisztikus hirdetését. E zömmel latin nyelvű irodalom fölényes ismerője Szörényi, s amit korábban a jezsuitáknál tapasztalt, most azzal rokon jelenségeket lel a piarista irodalomban is. Kitérő részfejezetben mutatja a legjelentősebb szegedi, vagy Szegedhez erősen kötődő piarista szerzők idevágó műveit. (A piaristák irodalmi tevékenysége, 617–627.) Szerencsés szerkesztői megoldással a Dugonics Andrásról írott fejezet is Szörényi tollából való. (633–656.) Jelentős e fejezet megszületése, mert a Dugonics-kutatás régóta tartó apálya ezzel véget ért. Mind a latin, mind a magyar nyelvű művek sorát számba véve formálja meg portréját; Dugonicsot az imént jelzett piarista kulturális közegbe illeszti be. Példázza, hogy ennek összefoglalója, de meghaladja is, a nemzeti-polgári fejlődés nagy előfutára. Egyben ösztönzést is ad Szörényi a további Dugonics-kutatásra, amelynek azonban még mindig hiányzik az alapföltétele: összes műveinek kiadása. (Ezt talán szegedi erőfeszítés is segíthetné!) Szörényi mintaszerűen egyesíti tárgya vizsgálatánál az eszmetörténeti, esztétikai és filológiai szempontokat, de úgy, hogy Dugonics nemcsak a genius loci jelensége, vagy piarista belügy, hanem a magyar szellemi élet kontextusába illeszkedik. Az egész művelődéstörténeti egységben éppen e két részfejezet érvényesíti legjobban – a kívánatos szinten! – a részmozza-

natok nagyobb (regionális, országos) kontextusban való, összehasonlító szempontok szerinti értelmezését. A mezővárosi és polgári tendenciák inspirációját és keveredését Dugonics életművében Szörényi jól látja és arányosan mutatja be. A kezdeti antikizáló prózai és verses fordítások, átköltések a kései barokk rusztikus változatát képviselik, majd a piaristák műveltségéből is táplálkozó eszmeiség a polgárosultabb regényben jelenik meg, ezt mindvégig – erősödő jelleggel – színezi a népnyelv és a honfoglalás kori tematika iránti érdeklődés; e pólus szintézise a „Magyar Példabeszédek és Jeles Mondások” című műve.

A piaristák jelentős kulturális offenzívájának legfontosabb kisugárzója mégis az *iskolakultúra* volt. A XVIII. század folyamán az ország kulturális modelljén belül az iskolázás és írástudás szintje jelentős mértékben emelkedett; ez mindenképpen a polgárosodás irányába ható folyamat. Sajátos ellentmondás tapasztalható; a polgárosodással összefüggő kulturális jelenségek fölértékelését tapasztaltuk eddig, ugyanakkor az iskolakultúra jelentéktelen helyet kap a fejezetben. El is fér kényelmesen *hat oldalon*, amely fölöleli a nemzeti iskoláktól a líceumi tagozatig az egész iskolaügyet. [Érdemes megjegyezni, hogy az iskolaépületek művészettörténeti elemzésére (jelentőségüket hipertrófiásan fölnagyító túlzással!) ugyancsak 6 oldal jut!]. Elhisszük, hogy „A gimnázium a város szellemi életének egyik meghatározója lett” (617.), csak hogy a fejezet ezt nem bizonyítja. (Sajnos a monográfia első kötetének is gyengéje az iskolakultúra.) Az egész fejezet dokumentáltsága, forrásföltárása (itt mindössze két levéltári jelzet árválkodik!), a szakirodalom ismerete, elemzői eljárása meglehetősen színvonalatlan, tárgyi tévedésektől sem mentes. Néhány jellegtelen általánosságon kívül semmit sem tudunk meg a piaristák tanítási anyagáról, az általuk közvetített világkép jellemzőiről, változásairól; pedig ez mutathatná be, hogy a kor legreprezentatívabb szegedi alkotóihoz kapcsolódó kultúra hogyan popularizálódott; nélküle csonka a helyi művelődés organizmusának bemutatása. 1801-től, Grün Orbán nyomdájának megnyitásától évente nyomtatták ki a líceum és gimnázium tanárainak tudományos-irodalmi értekezéseit, vagy az elnökletükkel készült disputációkat. Horváth Cyrill, Reisinger János, Molnár Mátyás, Hutter Antal értekezései bőséges forrással szolgálnak. Latin és magyar munkáikban a XIX. sz. első felének legfontosabb szellemi áramlatai ott kavarnak, sajnálatos, hogy interpretálásukra senki sem

vállalkozott. E tényező is jól mutatja, milyen fontos szerepet játszhat egy nyomda megjelenése egy gyorsan fejlődő város szellemi életében. Valóban a polgárosodás üzleti és szellemi igényei óhajtották a nyomda állítását, éppen ezért meglepő, hogy a művelődéstörténeti fejezet csak igen-igen futó pillantást vet működésére. Pedig ennek nemcsak helytörténeti, hanem regionális jelentősége is volt, hiszen Kalocsán és Temesváron volt a két legközelebbi nyomda. Előmunkálatok híján elmarad a tipográfia közel *hatszáz* nyomtatványának értékelése, kiadáspolitikájának elemzése, amire bizony nem találhatunk menteséget. Mind a gimnázium–liceum és a nyomda erősen növelte Szeged kultúrájának déli vonzókörzetét, különösképpen a délszláv etnikum körében. Ez a reformkor egyik igen jelentős politikai-kulturális folyamata volt, amiben Szegednek fontos szerep jutott; kár, hogy nem kaphatott helyet ez sem a fejezetben.

A fejezet szerzőinek névsorát szemlélve örvendetesnek tarthatjuk, hogy szakmájuk élvonalába tartozó nem-szegedi (Onnan elszármazott, vagy szegedi tudományos kapcsolatokat ápoló) kutatókat is sikerült megnyerni. Azonban az elgondolkodtató, hogy a nagy tudományos

potenciállal, jelentős kutatóhelyekkel, szellemi műhelyekkel rendelkező Szeged alkotói a fejezetben alig kértek (vagy kaptak?) helyet maguknak.

E korszak tudományos feldolgozásánál – szinte minden részterületen – már a *források gazdagsága az általános jellemző*. Az előző koroknál az elérhető színvonal fontos feltétele volt a források minél további bővítése, újak felkutatása. Ez most is lényeges, de legalább ennyire a siker záloga a hatalmas forrástömeg nagyon átgondolt, *egységes koncepció szerinti megszerkesztése*. A művelődéstörténeti fejezet esetében ezt csak részben sikerült megvalósítani. Bár a polgárosodás kulturális származékait erősen preferálta ez a szerkesztői elv, olykor ebben is következtelen, amint a számba vett jelentős restanciák esetében láttuk. Az egyes részfejezetek igen eltérő kvalitásúak, a szaktudományos értékeket elérőtől (Szörényi L.) a jóval gyengébbekig hullámszik. A részfejezetek jelentős részénél nem érvényesítették eléggé a komparatisztikai elvet. Mindez arra figyelmeztet, hogy a monográfia e részének alaposabb előkészítése még eredményesebb megoldást hozhatott volna.

Imre Mihály

SZÉCHENYI ISTVÁN – WESSELÉNYI MIKLÓS: FELESELŐ NAPLÓK

Válogatta, szerkesztette Maller Sándor. Bp. 1986. Helikon K. 2851. 10 t.

Gondos tipográfiával készült, szép kivitelű kötetben adta közre Maller Sándor a reformkor két rendkívüli személyiségnek nyugat-európai utazási naplóját. Bölöni Farkas Sándor, Szemere Bertalan és Erdélyi János útinaplója után ennek a két szövegnek kitűnő ötlettől vezérelt összekapcsolása – megbízható szöveggondozás esetén – nagy nyereség irodalom- és művelődéstörténetünk számára. (Reméljük, hogy előbb-utóbb sor kerül Irinyi József hasonlóképpen értékes Úti jegyzeteinek újabb kiadására is.)

A Széchenyi–Wesselényi feljegyzések együtt-közlése pontosan demonstrálja a két ember személyiségének alkati, neveltetési, társadalmi különbségét, ugyanakkor Wesselényi megjegyzéseiből, reflexióiból arra is következtethetünk, ami közös nemcsak Széchenyivel, hanem a reformkor más jeles utazóival is, arra a törekvésre nevezetesen, hogy begyűjtsék, feljegyezzék az otthoni felhasználás, a haza gazdagítása céljából mindazt, ami jobb, értelmesebb, cél-

szzerűbb. Ezért mint reformkori utazási napló kétségtelenül Wesselényié az értékesebb, az élvezhetőbb, az informatívabb. Mindketten – Széchenyi esetében ez szinte közhely – Angliában kapták a politikai eszméiket leginkább meghatározó ösztönzéseket. Wesselényi számára ez tanulmányút, Széchenyi, aki nem először járt ott, főként társadalmi életet élt. Wesselényi nemcsak a lóvásárlás gondos kivitelezője (hiszen a hivatalos úticél ez volt), hanem az angol ló-tartás, ápolás, trenírozás alapos megfigyelője, mely kiterjed a zabkeverés és szénatermesztés részleteire is. Nem kerüli el figyelmét az angol életforma, az angol intézményrendszer. Noha az e téren szerzett benyomásairól keveset ír, de hogy mélyen érintette, arról alkalmankénti euforikus kifakadásából következtethetünk. A Szent Pál katedrálisban az árva gyerekek énekét hallgatva ilyen gondolatok fogalmazódnak meg benne: „Nem, gyerekek, ti nem vagytok atya nélkül és elhagyottak; egy szabad nemzet a

ti szerető édesanyátok, az állam hatalmas védelme alatt nőttök nagyra. [...] Nem születés és gazdagság, hanem tettek építették meg e nemeseinknek az utat a halhatatlanság e tiszteletére méltó kapujához." (184. l.) Másutt arra figyel fel, hogy az angol katona „nem vak eszköz s rettegett büntetés és kényszer az egyes kezében, mely által az önkényi törvényé s a törvény játékszerré válik." (188. l.) Az efféle tapasztalatok szinte valamennyi reformkori utazó legveszélyesebb csempészárui voltak.

Az 1822. márc. 1-től szept. 18-ig tartó utazás nemcsak élményeket és tapasztalatokat adott, hanem néha „barátságot próbáló" is volt. Szinte mindig a szegényebb Wesselényi engedett, ill. csak a naplónak megvallott lelki tusakodás után tért napirendre barátja egoista vagy csak a figyelmességét nélkülöző döntései felett. Későbbi elhidegülésük csirái is ezek a nem mindig apró bosszúságok. Ennek ellenére ez a páros napló a feljegyezni érdemes tapasztalatok rögzítésén túl egy nagy és nemes barátság dokumentuma. Erre épül Maller Sándor terjedelmes bevezetője. Ez a barátság- és kapcsolattörténeti tanulmány nemcsak „ráhangolás" az értékes és tanulságos szövegek olvasására, hanem olvasmányként is élvezetes, nélkülözhetetlen „háttéranyag", mintegy tartozéka, kiegészítője a főszövegnek. Különösen az utazás utáni igencsak viharos és főként válságos időszak leírása szolgál sok tanulsággal. Maller Sándor elsősorban Széchenyi naplóira és Wesselényivel való levélváltására alapozza elemzését, így az kissé „Széchenyi központúvá" válik. Hadd egészítsük ki ezt a Deákhoz és Kossuthhoz már inkább vonzó Wesselényi naplójából vett néhány idézettel. (OL X. 1226) Wesselényi a Wurmbrandt-párbaj előtt (1836. ápr. 10.) írt végrendeletének egyik végrehajtójául Széchenyit kéri fel, nevezetesen arra, hogy egy általa alapítandó „asszonyi nevelő intézet" gondját viselje; s ezzel kapcsolatban azt írja barátjáról, „hogy ami nem tölle jön az iránt ő hideg", s noha ki nem hagyhatta, mert az sem illő, sem hasznos nem lett volna, mégis attól tart, „hogy Széchenyi merő simulási s az által sükert eszközölni kívánó igyekezetből azon lesz, hogy az intézetnek a kormányt ijesztő alakja nem legyen; ily igyekezet vette ki a Tudós Társaságot is eredeti sorából." – tette hozzá. De ez az idegenség ill. elhidegülés kölcsönös lehetett, mert később (aug. 31-én) Széchenyi anélkül, hogy megbántaná szerette volna elérni, hogy Wesselényi a Tudós Társaság gyűlésein ne jelenjen meg. Erről Wesselényi naplójában a következőket írta: „Széchenyi

is ma olyan formán kérdezte, hogy fogok-e az ülésekbe menni, mint ahogy a száz szokott kínálni." (Wesselényi nem is jelent meg.) Ezután következett Kossuth letartóztatása, s Széchenyi riadt üzenete Wesselényihez levelei visszaküldése ügyében. A bevezetőben említett 1843. szept. 2-i Pestre érkezés (52. l.) után, már másnap este találkozunk Batthyány Lajosnál. Wesselényi erről lakonikusan csak ennyit ír: „Udvariasak és elég nyájasak voltak egymáshoz." Ilyen előzmények után érthetőbb Széchenyi tartózkodása 1845-ben egy zsidói látogatástól.

A közölt szövegek forrásáról a kötetet lezáró szó- és névmagyarázatok bevezetőjéből tájékozódhatunk, ugyancsak itt ír a közreadó a szövegek közlés elveiről is. Széchenyi feljegyzéseit egyrészt az Oltványi Ambrus szerkesztette Napló (Bp. 1978. Gondolat) alapján közli, másrészt a Vizsota-kiadásból (Gróf Széchenyi István napló II. köt. 1820–1825. Bp. 1926. MTA.) fordította részben a kötet szerkesztője, részben Bendl Júlia és Képes Júlia. A Wesselényi-napló szövegét az 1925-ös kolozsvári kiadás alapján közli, melyről azt írja, hogy „az eredeti szöveg mikrofilm-másolatával egybevetettük, s ahol kellett kijavítottuk", majd – a szövegközlés általánosan elfogadott normáit hangsúlyozva – folytatja: „helyesírását a szövegűség és pontosság követelményeinek lehető érvényesítése mellett [...] igyekeztünk a mai használatnak megfelelően átírni, de változatlanul hagytuk magyar nyelvi és fogalmazásbeli jellegzetességeit, tájszavait, mára régiesnek tűnő kifejezéseit." (255. l.)

Az alapszöveggé használt kolozsvári kiadásról már annak idején megírta Ferenczi Miklós (ErdISz 1926. 3–4. sz. 386–387. l.), hogy jelentős kihagyásokkal jelent meg, s „sehol sem jelzi, hogy fordítással vagy eredeti szöveggel van dolgunk". Ezek a jelöletlen kihagyások az újonnan közölt szövegben is jelöletlenek és kihagyások maradnak; nem az utazásra, hanem a bécsi orvosi kezelésre és egyéb magánéleti dolgokra vonatkozó részek ezek, de a filológiai pontosság és tisztesség megkövetelné jelölésüket. Ilyen kimaradt szövegrész pl. az 1821. nov. 23-án, a gyógykúra előtti napokban írt feljegyzés: „Mindezekért úgy vagyok most, mint az oláhok a nagy böjtök előtt – elgondolom, hogy majd mennyit fogok koplalni, ki akarom előre mindenben a részemet venni. B – m mint egy ló, eszem mint a farkas, s iszom mint egy szilágyihoz illik. Ma édesanyámnak [...]”, vagy az 1821. nov. 25-i szövegben: (87. l.) „Tisza Lajos jó gyerek, fogadom, hogy örökké szerelmes. Dél

után Md Fischernél egy kis vér-tisztítóval éitem. A leány nem jövén hamar, égvütt diskuráltunk, [...]” stb. Végül is ezek is a bécsi tartózkodás elemei s részei egy személyiségképnek. [NB. Ha már a gyógykúrára vonatkozó rész mint volta-képpen nem lényeges kimarad, értelmetlen benehagyni a szövegben olyan mondatokat, melyek mégis erre, a közölt szövegben nem szereplő, szemérmesen elhallgatott dologra utalnak. Ilyenek az 1821. dec. 29-i bejegyzés a sebes szájról és a fájó nyelvről (99. l.), vagy az 1822. jan. 12-i javulásra utaló mondatok (102. l.), még inkább az 1822. febr. 18-án kelt bejegyzés, mely végképp nem világos, ha nem tudjuk, hogy a kúrára vonatkozik: „Hogy mennyire használt, nem tudhatom [...]” (121. l.)] Nemcsak a gyógykúrát érintő kihagyások jelzés nélküliek, hanem az idegen nyelvű szövegek fordítása is, pedig a Wesselényi-napló fele-harmada németül (néhol franciául vagy angolul) íródott, s helyenként kivonatossan fordították. Noha Maller Sándor egyik napló esetében sem veszi figyelembe a szövegek különböző nyelvűségét, a magyar és nem magyar szöveg viszonylatában ezt a különbségtételt helyénvaló lett volna megtenni.

A Wesselényi-napló nem kiadásra készült, erről maga a szerző is nyilatkozik (ld. az 1822. márc. 1-i jegyzést, 124. l.), s ennek egy érdekes nyelvi sajátossága is van: Wesselényi nem mindig jelöli pontosan a mondathatárokat, néhol, mikor új mondatot váránk, vesszővel és kisbetűvel folytatja, így az írásnak van némi écriture automatique jellege. Ezt a kolozsvári kiadás megszüntette, s néhol kissé önkényesen „feldarabolta” a szöveget. Érdemes lett volna erre az új kiadásnál tekintettel lenni. A kézirat másik ilyen általános sajátossága a nagybetű-használat. A feltehetően német helyesírásról nevelkedett Wesselényi a főneveket többnyire nagybetűvel írta (ld. a 21. sz. képmellékletet a napló egyik oldaláról). Ezt a kolozsvári kiadás néhol követi – helytelenül. Sajnos ezeket sokszor az új kiadás is átveszi. (71., 85., 100., 124., 160. 162. l.) [NB. Ha – meglehetősen önkényesen – az olyan elvontságoknál vagy annak minősíthető szavaknál hagyják meg a nagybetűket, mint az Igaz, Jó, Minden, szeretetnek Úra stb., akkor legalább következetesen, a szerző szemléletét tükröző „hazám” szó esetében is – két sorral lejjebb – meghagyhatták volna. 162. l.]

Maller Sándor azt írja, hogy „változtatlanul meghagytuk magyar nyelvi és fogalmazásbeli jellegzetességeit, tájszavait” stb. A tájszavakkal kapcsolatban két esetre hívnánk fel a figyelmet:

a 159. oldalon a La Trappe-i út leírásánál Wesselényi „sovány kövices” földről ír, a közölt *kavicsos* helyett, majd lejjebb: a megcsonkított erdők „most inkább csak *csepleszek*” – írja a szövegbeli cserjések helyett. A nyelvi jellegzetességek megőrzését nem igazolja az új kiadásnak a kézírrattal való egybevetése. Az oldalszám megjelölése nélkül, itt csak az ismétlődő különbségeket említjük: este helyett *estve* (ebben az új kiadás következetlen, hol így, hol úgy írja, ellentétben Wesselényivel); óta helyett: *olta*; pillanat helyett: *Pillantat*; férfi (és származékszavai) helyett: *férffi*; melle helyett: *meje*; ismert (és származékszavai) helyett: *esméret*; ismét helyett: *esmét*; kinn vagy kint helyett: *künn* (ennek használatában is következetlen az új kiadás); csoda (és származékai) helyett: *csuda*; maguk helyett: *magok*; hónap helyett: *holnap*; miatt helyett: *mián*; iskola helyett: *oskola*; korhely helyett: *korhel*; üdvözülni helyett: *üdvözleni*; szerint helyett: *szérent*; fehér helyett: *fejér*; mérföld helyett: *mértföld* (itt is akad következetlenség); körte helyett: *körtve*; mű helyett: *mü*; bő helyett: *böv*; sehol helyett: *seholt* stb. Az olyan n-re végződő szavakat, mint a fácán, tehén, ispán, Sopron (és ahol lehet származékszavait is) ny-el írja, sőt a nyomtatott szövegbeli honi helyett is *honyi-t* találunk a kéziratban. A többes szám harmadik személyű -uk, -ük birtokjel helyett -ok, -ek jelet használ. (Pl. fizetésük helyett: *fizetések*; religiójuk helyett: *religiójok*; vagy a tudtukra adódik helyett: *tudtokra adódik* stb.) Ugyanígy a több birtokra vonatkozó birtokjel is eltérő a kéziratban: gondolatait helyett: *gondolatit*; ajándékait helyett: *ajándékít* stb. Továbbá a nála, tőle, róla stb. alakokat következetesen két l-lel írja: nálla, tőlle, rolla stb. Hasonlóképpen a beszélni ige helyett mindig *beszélleni* vagy a szólni helyett *szóllani* alakot találunk. Megjegyzendő még, hogy az -ít végű igéknél a ragok előtti kötőhang kiesik, pl. segítenék helyett: *segítnek*; tulajdonítanak helyett: *tulajdonítanak* található a kéziratban.

Külön problémát jelentenek a rossz olvasatból vagy a kolozsvári kiadás szövegének nem kellő kritikával történt átvételéből eredő hibák, hiszen ezek egy részét éppen a kolozsvári kiadás értelmetlen vagy nehezen értelmezhető szövegéből sejteni lehetett volna. Ilyenek: „édesanyám [...] a maga érzésein férfiasan felülemelkedve [...] magába fojtotta szomorúságát.” (57. l.) helyette: a maga érzésein férfiasan *uralkodva*; „Nagy örömmel látám újra Széchenyit, mivel reméltem, jó géniuszom oly szorosan egybe-

kötött" (58. l.) helyette: kívül *remélem*; „elázva s megéhezve" (60. l.) helyette: elázva s *meg is éhezve*; „az emberi szív belső sejtekeinek [...] felfedezése" (61. l.) helyette: belső *rejtekeinek*; „de megindulván, hogy ezen a földön magam előtt [...] mennyi van, amit nem tudok," (uo.) helyette: de *meggondolván*; „mi előbb Hunyadyhoz Pébbe menvén" (62. l.) helyette: Pébbe *rohanyán*; „a szép facsoportokkal díszített [...] rétet" (67. l.) helyette: *díszesített*; „A földeket jól művelik" (uo.) helyette: A *földek* jól *mívelik*; „Nem tudom, a gazdag ember a szegénynek [...] akarta-e ezt mondani?" (68. l.) helyette: a gazdag ember a *szegény legénynek*; „Nékem az, [...] tejjussággal nem tetszik helytelennek." (70. l.) helyette: nem *látszik* helytelennek; „nem az elnyomott igazság [...]" (71. l.) helyette: nem az *elnyomott igazság*; „az apa- s anyalovainak változtatásában erre nem ügyelnek." (72. l.) helyette: *választásában*; „a hozzánk hasonló anglus ménlovakban [...] nagyon kell arra ügyelni [...]" (uo.) helyette: a hozzánk *hozandó* anglus ménlovakban; „a cenki kertben gyönyörködttem, mely [...] igen sokat épült" (75. l.) helyette: igen sokat *szépült*; „Magyarország úgy van éppeg ezzel a tárgyal" (77. l.) helyette: úgy *vagyon épen* (!) ezzel a tárgyal; „Spanyolországban csak mind folynak a nyugtalanságok." (90. l.) helyette: folynak a *nyughatatlanságok*; „Hogy ő (ti. Széchenyi) bennem sokat és oly sokat tanált, ami nincs is, az igaz, [...] hogy karakteremnek némely nem mindenben található, igaz," (91. l.) helyette: hogy karakteremben némely [dolog, tulajdonság] nem mindenben *található* („megfelelő" értelemben), igaz; „De ez sem az ő változatosságát, sem a mi barátságunk közel-halálát nem jelenti" (92. l.) helyette: De ez sem az ő *változottságát* [...] nem jelenti; „be gyakran vétjük el az [...] oly félreismeretlenül kijegyzett elsőégi rendet." (94. l.) helyette: oly *félreismerhetetlenül* kijegyzett; „A Pesten felállítandó versenyfutás dolgában [...]" (95. l.) helyette: *versfutás* dolgában (NB. Wesselényi ezt mindig így írja, az új szövegben többnyire – helyesen – vers(eny)futás van); „a lovas- és ménesgazdák többsége a dologtól egészen el fog ijedni." (95. l.) A kolozsvári kiadásban „a lovas és ménes gazdag többsége" van, ebből kontaminálódhatott a ménesgazda, mely szót Wesselényi nem használhatta. A kéziratban helyesen ez áll: a lovas és *méneses gazdag* többsége (azaz a lovas és méneses emberek gazdag többsége); „A nyíltszívű bizodalmasság egyenes útjait örökké leginkább szeretem"

(99. l.) helyette: leginkább *szerettem*; „nevetésesen morzsálódik egybe rettenhetetlen erősségünk" (102. l.) helyette: *rezzenhetetlen* erősségünk; „Nálunk az akarat és pénzzel gazdagok a nyelvre [...] gazdasági kultúrára nézve mit sem tehetnének." (107. l.) helyette: mit *nem* tehetnének (fontos mondat. lényeges különbség a kiadás tagadó, a kézirat felkiáltó-állító formája között.); „Ha a legkönnyebb lábú lovaknak áldozott 1600 arany erre [...] szánódnék, mely megmérhetlen hosszú előmenetel lenne következése." (108. l.) helyette: mely megmérhetlen *hasznú* előmenetel; „Ott volt a négy Parish, Bethmann [...] N[agy] Pali et etc." (114. l.) helyette: N[agy] Pali et cet. (Wesselényi másutt is következetesen ezt a formát használja); „Olyan korhelyek, kiknek dolguk engedi, még jókor reggel elfoglalják a helyeket, s 2–3 frankért a bemenni kívánóknak átadják." (153. l.) helyette: Olyan korhelyek [...] 2–3 frankért a bemenni kívánóknak *eladják*; [Ausztriát] „nem sokáig fogják sanyarú életében tartani, akár jó, akár rossz orvosai légyenek." (154. l.) helyette: sanyarú életében *tarthatni*; „többi közt [...] egy igen nagy kastély" (159. l.) helyette: egy igen *szép* kastély (NB. ez könnyen ellenőrizhető a 225. lap előtti kéziratoldal-másolatról is); „A francia mezei munkás szegény, jó kézfogású és sikeres munkájú," (uo.) helyette: A francia mezei munkás *serény*, jó kézfogású és *sikeres* munkájú; „Egy búsan kongó harang meghúzására megnyílik a nyikorgó kapu, s egy szakállas, ősz öreg leborul előttük." (uo.) helyette: Egy búsan kongó harang meghúzására *megnyílt* a nyikorgó kapu, s egy szakállas ősz öreg *ősz kámzsájával leborult* előttünk; „egy elkövetett bünt ezredek leforgásai sem törölhetik el" (160. l.) helyette: *ezeredek lefolyási* (!) sem törölhetik el; „Én ki tudja merre nézve s hova gondolva, megbotlám s elesék." (167. l.) helyette: Én ki tudja [...] hova gondolva, *egy hajókötélbe[n]* *megbotlom* s *elemem*; (A windsori palotában látott képek között említi az egyiket.) „Madonna cotta gatta" (181. l.), ez főtt vagy sült nősténymacskát jelent, mely nincs kapcsolva a Madonna szóhoz; valószínűleg sajtóhiba. A kolozsvári kiadásban Madonna colla gatta van, itt a colla szó helyénvaló, de a gatta „köszvény" jelentéssel nem szokott a Madonna attribútuma lenni. A kéziratban a *Madonna colla gatta* van, azaz macskás Madonna; valószínűleg ez a helyes. Másik sajátossága ennek az új (és a kolozsvári) kiadásnak az, hogy néha kimarad egy-egy

szó a közölt szövegből, melynek a kéziratban gyakorta nem elhanyagolható jelentése van. Ilyenek: „A champagnerezés derekasan folyt, én magamat dicsérettel jeleltem ki, képtelen sokat ittam,” (124. l.); „Gyakran, repülő életünk ezen tűnő képei előtt állva csudáljuk [...]” (124. l.); „Érzésem a nagy nap gyászos méltóságához volt egészen mérsékelve.” (160. l.); „Babot sokat nem adnak; egyszerre legfeljebb amennyit félmarokba fölvehetni.” (175. l.); „Nem rész szerint hibás, s többnyire haszontalan teoriákkal előlve [...]” (180. l.) stb. Másutt fontos vagy informatív értékű tagmondat marad ki a közölt szövegből. Például: „A Place de la Victoirenél megvételtem az utat, s teljességgel nem akarván kérdezni, a sok apró utcákba[n] mintegy 3 órát tévelygtem.” (151. l.) „Több apró helységeken mentünk keresztül, mint *Beaulieu, Chennebrun, jobbra Trinité, Irai, Randonnai, Bresolles.*” (159. l.); „A föld itt is sovány, többnyire égybe szántanak.” (163. l.) stb. Ugyanakkor ennek az ellenkezője is előfordul, vagyis a kéziratban nem szereplő mondat kerül a szövegbe a kolozsvári kiadásból, minden külön jelzés nélkül. Ilyen a windsori látogatás leírásába ékelte magyarázat: „Az ily királyi parkok [...] gubernátorságát a legfőbb emberek viselik; így [...] Lord Londonderry.” (181. l.) Nem hallgatható el viszont, hogy helyenként valóban emendálták a kolozsvári kiadás hibáit a kéziratból, a rövidített személy- vagy családneveket, műcímeket feloldották.

Itt jegyezzük meg a szövegközlés egy – véleményünk szerint – vitatható megoldását, nevezetesen a városnevek mai alakjukban való közlését, amelyre a sajtó alá rendező külön is utal (255. l.). Mert mi történik, ha Wesselényi történetesen Leninvároson vagy uram bocsá' Šturovón utazik keresztül? Hitelesebb lett volna az egykorú ill. Wesselényi névhasználata, s lapalji jegyzetben a mai forma feltüntetése.

A Széchenyi-napló szövege – mint erről szó volt – jobbára az Oltványi-féle kiadás szövegét és kihagyásait követi. Kihagyások jelöléséből mindkét szövegben sok van, de nem elég. Nem jelöli ezeket a következő helyeken: az 1822. júl. 10-re datált bejegyzésben (200. l.) egy mondat kimaradt (Viszota 295. l.); ugyanazon év aug. 18-án írt szövegből mintegy öt mondat

elsikkadt – jelzés nélkül. (217. l.; Viszota 303. l.); egy helyütt, az 1821. okt. 20-i bejegyzésnél (67. l.) az aznapi feljegyzésnek csak felét találjuk, a másik fele – belátható indok nélkül – okt. 23-i dátummal a 69. oldalon van. (Viszotánál, Oltványinál ez egy napi szöveg.) Megjegyzendő még, hogy az 1822. jan. 24-re datált bejegyzés időpontja nem helyes, ez a Viszota-féle kiadásban jan. 19-i dátum alatt szerepel. (Viszota 237. l.)

Maller Sándor utal előszavában arra, hogy a Széchenyi-napló viszonylag milyen keveset foglalkozik Wesselényi személyével, s az utazásról is lényegesen kevesebbet ír Wesselényinél. Éppen ezért az apróbb, vonatkozó naplóbejegyzések is érdekesek lehetnek. Például az 1821. dec. 2-i meglehetősen hosszú szövegből kár volt kihagyni azt a néhány mondatot, melyben arról van szó, hogy Mercy megtartotta szavát, s beszélt Metternich-hel Széchenyi utazási terveiről, s Metternich szerint ez bizarr, [de] nem kivihetetlen. (Viszota 227. l.) Pedig erre Maller – pontatlanul – az előszóban is utal. Ez a néhány mondat legalább olyan fontos, mint a rákövetkező, közölt mondatok a magasabbrendű lények megnyilatkozásairól a Szférákban. (90. l.) Ugyanilyen megfontolás alapján, ha – nagyon helyesen – közölte Széchenyi az 1822. március 15-i, pénzügyi elszámolását Wesselényivel (141. l.), akkor a második, 1822. ápr. 16-i elszámolás is érdekes és informatív lett volna. (Viszota 285. l.) Sokhelyütt viszont korrigálta az Oltványi-féle kiadás pontatlan kihagyás-jelzéseit.

Összefoglalásképpen elmondhatjuk, hogy a szöveggondozás szinte valamennyi elképzelhető hibája kimutatható e kiadásban: jelzés nélküli kihagyások, eredeti szöveg és fordítás egybeomlása, tájnyelvi, egyéni nyelvhasználat figyelmen kívül hagyása, rossz emendálás, átírás, javítások következtelen alkalmazása stb., melyek legnagyobb része a romlott szövegű kolozsvári kiadás kellő kritika nélküli átvételéből adódik. Nagy kár, mert a szép nyomdai kivitelű, gondosan megtervezett kötet egyébként méltó lenne e két valóban értékes és érdekes reformkori írás bemutatására.

Szabó G. Zoltán

PETŐFI SÁNDOR ÖSSZES KÖLTEMÉNYEI

1884. január–augusztus. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte: Kiss József, Ratzky Rita, Szabó G. Zoltán, Bp. Akadémiai K. 1983. 451 l. (Petőfi Sándor összes művei II.)

Petőfi életművének harmadik kritikai kiadását már az 1948-ban megindított és 1951-ben újra-kezdett, szaktudományos és népszerűsítő feladatok szerencsétlenül ötvöző korábbi vállalkozás is szükségessé tette. Annak mulasztásait pótolni kényszerülve egyszerűsége nélkülöznie kellett a korszerű biográfiai összefoglalást, melynek csak első, a költő gyermek- és ifjúkorát tárgyaló kötetére hivatkozhatott; a sajtó alá rendezőknek így végeredményben a hatalmas és folyvást legendákba torkolló teljes Petőfi-irodalom felülvizsgálatára volt szükségük ahhoz, hogy a versek keletkezési körülményeit és időrendjét rekonstruálhassák.

Az új sorozat két eddig megjelent kötetét példamutató lelkiismeretességgel tett eleget ennek a feladatnak, mégpedig az irodalomtudomány olyan korszakában, amely a textológiát korántsem a leginkább méltányolt szakterületek közé sorolja, sőt, az utánpótlás nevelését elhanyagolva bizonyos fölényes elzárkózás kialakulására is teret enged vele szemben. Nem lehet tehát eléggé megbecsülni e valódi önfeláldozást követelő és hálátlan munka elvégzését, hiszen ez egyszerre összegezi és formálja át eddigi ismereteinket, jelöli ki a további kutatások irányát, s teremti meg a későbbi szövegkiadások és versértelmezések alapjait.

Petőfiről valóban sokat tudunk, bizonyos tekintetben talán túl sokat is, ami elsősorban a memoáriródalom és a lokálpatriotizmus túlbuzjánásából következik. A forráskritika szükségessége így nagymértékben hozzájárult a jegyzetapparátus megnövekedéséhez, amit az életrajz további kötetei jól hasznosíthatnak majd. Az ideális sorrend e megfordulása azonban bizonyos aránytalanságok okozója is lett: az a korábban megfogalmazott célkitűzés, amely szerint Petőfi verses műveinek egésze (a Shakespeare-fordításokat leszámítva) 5–6 kötetet tenne ki (I. 111.), úgy látszik, egyre kevésbé valósítható meg. Az első kötet keletkezéstörténeti fejezeteinek terjedelme „a tervezettnél jóval nagyobb” volt; ezt egyrészt a zsenék nagy száma, másrészt pedig a „máig is homályos vagy megoldatlan biográfiai kérdések” magyarázták (I. 119.). A versszövegek és a jegyzetapparátus közötti arány azonban csak kismértékben módosult a második kötetben, s ez a változás nem a jegyze-

telés tömörítésének, hanem elsősorban az anyag jellegének következménye: az egyes versekhez fűzött magyarázatok itt még részletesebbek, mint az első kötetben, s az arány kialakításában meghatározó szerepet játszik az, hogy ezúttal már egy hosszabb költemény, *A helység kalapácsa* is szerepel.

Az a dilemma rajzolódik tehát elénk, hogy melyik megoldás kívánatosabb: az eredetileg megállapított, de irreálisnak bizonyult terjedelem erőltetése az egyes kötetek közötti módszertani különbségek árán is, vagy pedig, az egységesség érdekében, az amúgy is szükségesnek látszó tervmódosítás. Kézenfekvőnek látszik a válasz az utóbbi mellett, annál is inkább, mert épp az adatközlés rendkívüli alaposágára van szükség ahhoz, hogy a következtetések ellenőrizhetők s így esetleg revidálhatók lehessenek. Ez egyszerűsége aggaszt is azonban, mert a kiadás egészének szempontjából bizonytalanít el: hány kötetben s főképp mikorra fejezhető majd be a teljes életmű-sorozat? Az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy szinte egymásba érnek az egymást követő kritikai kiadások: Petőfi levelezése már ez újabb vállalkozás próbájaként említetik (I. 132.); s Arany levelei is csak részben jelentek meg akkor, amikor már verseinek újabb közzététele is szükségessé vált. Mindez arra figyelmeztet, hogy változtatni kell a textológia helyzetén ahhoz, hogy a legsürgetőbb feladatok elvégzésére belátható időn belül sor kerülhessen, ami csakis nagyobb munkacsoportok szakszerű irányításával képzelhető el.

E recenzió elsősorban a kronológia kérdéseivel kíván foglalkozni. Az új kiadás egyik legfontosabb eredményeként ezentúl más sorrendben olvassuk Petőfi verseit; ennek nyomában más az egyes művek szöveggörnyezete, helyi értéke, akusztikája is. A jegyzetanyag életrajzi, keletkezéstörténeti és alkotáslektani megjegyzései egyebek között az időrend rekonstrukciójához szolgálnak alapul, s egyúttal fontos adalékokat nyújtanak a műértelmezés számára; másrészt pedig – külső adatok híján – gyakran a műértelmezés is kiindulópontja lesz a kronológiának. Megjegyzéseink többsége e kettő egymáshoz való viszonyát érinti.

Az 1844 elején Debrecenben írt versek sorrendje változott a legkevésbé a megelőző

kiadáshoz képest; itt szerepel viszont az egyetlen új szöveg, az *Igy ni, látod...* kezdetű töredék „Január–február” helyett „jan.–febr. közepe” a keltezés, szögletes zárójelben tüntetve fel a nem a költőtől származó, kikövetkeztetett adatot. Két költemény esetében pontosabb a dátum meghatározása: a *Füty* január, a *Tél végén* pedig február első felében keletkezhetett. Az első időpont megállapítását az indokolja, hogy a fennmaradt színlapok tanúsága szerint Petőfi január 15-én lépett színre Debrecenben, ezután viszont már nem kapott több szerepet; versét tehát valószínűleg „még a fellépése előtti időszakban írta, a próbák idején” (155.). Bizonyosnak látszik, hogy ez az adat meghatározó jelentőségű az életrajzi háttér szempontjából; kevésbé biztos viszont az, hogy a vers az előadás előtt keletkezett: Petőfi írhatta *azután* is; a jegyzetben felsorolt érvek nem zárják ki ennek lehetőségét. A „jan. 15. körül” datálás – mint a „Társaságunk” szó versbeli értelmezése is – megengedhetné ezt.

A *Tél végén* február eleji keltezését a cím magyarázza, mert „Januárban aligha lehet – még várakozásként sem – a tél végéről beszélni”; s az idézett korabeli újsághírek szerint „a kemény január végi hideg után február első felében hirtelen megenyhült az idő” (194.); „ez tükrözi” Petőfinek ez a költeménye is (197.). Úgy tetszik azonban, hogy a tavaszváró hangulatnak nem volt szükségzerű feltétele ez az enyhülés, s lélektanilag elképzelhető, hogy a vers korábban, januárban keletkezett. Ezt a prospekciót látszik megerősíteni az 1843. december második felére keltezett *Nem megyek én innen sehova...* még nagyobb ívű előretétele: „Elmegy majd a tavasz, menjen el”.

A Pestre való utazás során írt négy vers egymásutánját – mint általában a kronológiai sorrend rekonstrukcióját – a helyszín Petőfitől származó megjelölése határozza meg; itt tehát egyértelmű a helyzet, s annyi a változás, hogy a korábbi „február” megjelölés helyett e hónap második felére konkretizálódik az időmegjelölés. A már Pestről keltezett tavaszi anyag azonban lényegesen átrendeződik a korábbi kritikai kiadáshoz képest: a Császár Ferenc hagyatékában megtalált autográf kéziratok alapján kerül ide (mint már a korábbi népszerűsítő kiadványokban is) a *Kis menyecske, szép kis menyecske...* (márc. vége–ápr. eleje), valamint a *Mi foly ott a mezőn...* és a *Mondom, ne ingerkedjetelem...* (ápr. 10–18.) c. dal. A *Javulási szándék* és a hozzátartozó *Betegségemben* pedig, amelyek

eddig márciusi vagy áprilisi versként szerepeltek, az életrajzi adatokkal való szembeállítás tanulságai szerint sorolhatnák a nyári (júliusi) költemények közé. Az érvelés következtetése szerint „a *Javulási szándék* kérkedő, bohém életfilozófiája [...] nem sarjadhathott ebből a tavaszi biográfiai talajból” (377.), s a költő „játékosan-ironikusan eltorzított önportréja 1844 kora tavaszán még anakronisztikus” (380.); a „Tükröd kísértetet mutat” sor jellemezte „jlesztő külsőről az egykorú források és emlékezések nem tudnak”, így ez „a bohémportré kellékének bizonyul” (379.). Emellett talán mérlegelhető egy olyan föltevés is, amely az idézett versort az áprilisi elejéről való *Egy estém otthon* „Tudom, sokat koplaltál, Mutatja is színed” részletével hozza összefüggésbe, magát a költeményt pedig az életbeli helyzet leplező s azt szándékosan félremagyarázó műalkotásnak tekinti. Végeredményben tehát azon múlik az időpont kikövetkeztetése, hogy a vershelyzet melyik elemét tekintjük valóságosnak, s az egészségi állapot vagy az életmód rajza mögött keresünk dokumentálható életrajzi adalékot, tudván azt, hogy a kettő versbeli egymásra vonatkoztatása épp a lírai és a biográfiai én különbségeit bizonyítja.

Ez a kérdés másutt is többször fölmerül a jegyzetek „Keletkezés” című fejezeteiben. A *Javulási szándékkal* kapcsolatban utalás történik a *Magányra* és a *Deakpályámra*, amelyekben Petőfi „az egysíkú, zsánerszerű jellemzés”, illetve „a végtetesebb alakrajz kedvéért bizonyos biográfiai tényeket is meghamisít” (269, 379.); az utóbbi vers esetében pedig a magyarázatok életrajzi „helyreigazításokat” (295.) is tartalmaznak.

Az 1840-es évek irodalomszemléletének egyik jellegzetes követelménye volt a költői tárgy valószerű és hiteles, tapasztalatilag ellenőrizhető ábrázolása; Pulszky, Henszlmann és Erdélyi kritikáinak számos megjegyzése igazolja ezt. Petőfi műveinek e kiadásában az annotáció azon költemények esetében a legszínvonalasabb, amelyek bizonyíthatóan eleget tesznek a fenti követelményeknek, vagy pedig, épp ellenkezőleg, bizonyos részleteikkel nyilvánvalóan szembeszegülnek vele. Az önszemlélet közvetlen életrajzi fogantatású és inkább fikciós verseiről van tehát szó: a keletkeztéstörténeti jegyzetek funkciója így az egyes műtípusok szerint változik, s végeredményben elválaszthatatlan a vershelyzet és a költői szemlélet értelmezésétől.

E kérdéskörhöz kapcsolódik az életbeli modell problémája is. A forráskritika pl. rend-

kívüli gondossággal szűrte ki a dunavecsei Zsuzsika-versek darabjai közül mindazokat, amelyek, mint az a szembesítések során kiderült, csak a kétes hitelű visszaemlékezések legendaformáló hatása következtében kerültek oda. E tekintetben egyedül az *Álmodom-e?* körül maradt meg némi bizonytalanság: ebben „nyilvánvalóan a lánnyal való első személyes találkozás élményét örökítette meg a költő” (280.); másrészt viszont „Mivel a versben a ciklushoz való tartozásnak közvetlen bizonyítéka nincs [...], a Zsuzsika-élmény összefoglaló ismertetését nem itt [...] adjuk” (276.).

E típus ellenpárjaként szerepelnek azok a költemények – mint a *Mi foly ott a mezőn...*, a *Kis menyecske, szép kis menyecske...* vagy a *Mondom, ne ingerkedjétek velem...* –, amelyekre feltétlenül áll a következő kijelentés: a „megszólított lány modelljeként [...] nem kell egy bizonyos, a költő környezetében élő személyt feltételeznünk” (258–259.). Elénk rajzolóik azonban egy olyan verscsoport is – *A faluban utcahosszat...* és a *Te szivemenk szép gyönyörűsége...* tartozik ide –, amelyekre nézve mintha kompromisszumos megoldás születne a szerelem minden mű-népdalbeli megnyilatkozása mögött életrajzi adalékot kereső memoárirodalom és a poétikai sajátosságokat előtérbe állító műelemzés tanulságai között. Ez utóbbi versek esetében „feltehető”, hogy nem közvetlenül, hanem „áttételes módon”, Nagy Zsuzsika volt a modell (289, 311.); ennek a feltetésnek viszont nincsenek megjelölve lélektani és poétikai szempontú hitelesítő konkrétumai, s így a magunk részéről ezeket is inkább az előző típushoz sorolnánk. Úgy véljük, a teljes anyag ismeretén alapuló lelkiismeretes utánajárás eredményeként jutott a vizsgálat a *Megy a juhász számaron...* magyarázata során is arra a következtetésre, hogy „ilyenre utaló, hitelesnek tekinthető adat az emlékezésanyagban nem fordul elő” (315–316.), *A csavargó* Debrecent Bolond Istókként említő „öletem lyányt” részletével kapcsolatban pedig arra, hogy „ennek az utalásnak a háttéréről közelebbit nem tudunk” (413.). Kérdés, hogy volt-e egyáltalán életrajzi alapja ennek a két idézett példának.

Külön említést érdemelnek azok a rekonstrukciós törekvések, amelyek a vershelyzet konkrét utalásait és természeti képeit értelmezve tesznek kísérletet a vers keletkezési idejének meghatározására. Az „Aratás van” típusú időmegjelölés (*Elvinnélek én, csak adnának...*) erősen valószínűsíti azt, hogy a költemény belső ideje

egybeesik a külsővel (334–335.). A *Virt a kikirics...* viszont problematikusabb, mert itt egyrészt az bizonyítandó, hogy tavaszi virágról van szó – s ezt a jegyzetapparátus meg is teszi –, másrészt pedig az, hogy a kezdőképet közvetlen és egyidejű szemlélet inspirálta. Végeredményben ez utóbbin múlik az érvelés konklúziója, s a kikövetkeztetett márciusi keltezés így joggal kap kérdőjelet a kiadásban. Az *Ezrivel terem a fán a meggy...* alternatív (nyári vagy tavaszi) datálása pedig arra utal, hogy a népdal-reminiscencia önmagában nem elégséges a vers júniusi–júliusi ihletésének bizonyítására.

Kérdőjel kívánkozik azonban a *Mi foly ott a mezőn...* és a *Mondom, ne ingerkedjétek velem...* (mindkettő ápr. 10–18.) keltezéséhez is. Az első esetben azért, mert a megjelölt időpont a jegyzet szerint is feltételes, s indokolása sem látszik meggyőzőnek: „a verset átszövő, színes természeti képsor [...] mintha a pár napos dunavecsei tartózkodás [...] vagy a tavaszi utazás élményeinek friss emléke lenne” (258.). Úgy tesszük, nehezen igazolható itt az az értelmezés, amely a „Piros rózsá fejlik A zöld mérzöségén” sorok népdal-közhelyei mögött közvetlen és egyidejű szemléletet tételez föl. A *Mondom, ne ingerkedjétek velem...* datálásában pedig – „mely persze lehet márciusi darab is” (260.) – a megelőző verssel való összetartozása, s így a fentebbi, feltételes érvényességű érvelés is bizonyító anyagként szerepel; a gondolatmenet eredménye így szükségképpen feltevésszerű marad.

Néhány alkalommal tehát feszültség támad az érveket és ellenérveket folyvást rendkívüli alapaossággal szembesítő jegyzetek hipotetikus eredménye és a versszöveg alatti időpont kérdőjel nélküli bizonyossága között. Ez – hangsúlyozzuk – csak kivételes esetekre vonatkozik, amelynek csekély száma meggyőzően indokolja a kötet egésze iránti elismerésünket. Míg azonban a jegyzetapparátus lehetőséget ad arra, hogy ellenőrizzük a kikövetkeztetett dátum valószínűségi fokát, a kritikai kiadás alapján készülő majdani népszerűsítő kiadványokban erre már nem lesz mód; ezért is fontos, hogy a kronológia bizonytalanabb pontjai a főszövegben is mindenütt érzékelhetőek legyenek.

A kötet egyik legfőbb gerénye abban áll, hogy az önálló kommentár-egységek sorozatát mintaszerűen kialakított belső utalásrendszerrel foglalja egységbe. Gyakorlati hasznossága ennek következtében kétszeresére nő: egyrészt tájékoztat az egyes művekhez kapcsolódó ismeret-

tekről, másrészt pedig megjelöli az életmű egésze felé mutató legfőbb vonatkozási pontokat. A versek tárgyi és nyelvi magyarázatai igen nagy gonddal készültek el, olykor azonban kitérnek olyan könnyen megfejthető részletekre is, amelyeknek figyelmen kívül hagyását ígérte a jegyzetek bevezetése (I. 116.). Ilyennek találjuk a „Deresre huzzák” (nem „húzták”: 166.), a „Baltája nyelére támaszkodva” (229.), a „Dunaparton fűbe heveredtem” (224.), a „tőlem elbujdosott” (290.), a „megkövül” (291.) és a „Füljön rossz lelkekkel a mélységes pokol!” (346.) értelmezését; szükségesnek látjuk viszont a fogadtatást tárgyaló fejezetekben többször is (195, 289, 302, 349, 354.) előforduló „aljas”

„aljasság” szavak magyarázatát valamennyi esetben, úgy, ahogy az az I. 349. és a II. 430. lapon is megtalálható („közönséges, póriás”, illetve „közönségesség, prózaiság”). Végül pedig arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a francia idézetekben több sajtóhiba maradt (148, 301, 306, 349.), amelyeket a második kiadásban korrigálni kell.

Recenziókat annak tudatában fejezzük be, hogy elsődleges feladatunk az eszményi szövegkiadással való szembesítés volt. Megjegyzéseinket úgy summázzhatjuk, hogy e kötet csak kis mértékben marad el attól az elérhetetlen ideáltól, amelyet a filológus maga elé állít, s kevés könyv érdemelt ki eddig ennyire egyértelmű dicséretet.

Korompay H. János

Tóth Dezső

(1925–1985)

Első egyetemi oktatóim egyike volt, s alighanem úgyszintén egyike lehettem első tanítványainak. Maga is diák volt még, amikor ifjabb társainak előadója lett, harmadéves hallgatóként vezette tanuló-körünket. Ezek a heti összejövetelek számomra akkor eseményszámba mentek: 1949-ben, az egyetem akkori túlpolitizált, vulgarizáló szellemiségében Tóth Dezső a művet vizsgálta, az alkotó személyiséget, s ami mindezt meghatározza: a társadalmi-történeti összefüggéseket, a kor fordulópontjait. Irodalom és élet kölcsönhatása, együttmozgása már akkor lényegi eleme volt gondolkodásának.

Ezt tükrözte első nagy műve, az 1957-ben publikált *Vörösmarty*-monográfia (1974-ben módosított, második kiadása is megjelent), mely századunkban az első teljes életrajz, pályakép és műelemzés-sorozat volt a reformkor legnagyobb költőjéről. Ugyanakkor annak a monográfiatorozatnak egyik legkiválóbbja, amellyel az ötvenes évek folyamán a marxista irodalomtörténetírás megkezdte nálunk szellemi térhódítását. Az ő *Vörösmartyját* – megannyi szakmai részértékén túl – az jellemezte, hogy a költő mint a társadalmi mozgás szövevényeinek tükrét és befolyásolóját jelentette meg az olvasó előtt, mint a mindenkori szellemi élet részesét és alakítóját, az időszzerű emberi lényeg kifejezésre juttatóját. Híven a választott irodalomtörténeti-kritikai ars poeticához: „... a tartalmat lényegében csak magával a társadalommal, a mű egész jelentését csak magával az élettel mérhetjük.”

Tóth Dezsőt mindenekelőtt egy-egy kor vagy korszakot különböző történeti fejlődéstendenciáinak összessége érdekelte. S azok a művek, amelyek e kortendenciákat, problémakomplexumokat együttesen megjelenítik. Nemcsak reformkori tárgyú, de mai irodalmunkat elemző műveire is vonatkozik az, hogy a történetileg-társadalmilag messzelátó írók álltak hozzá közel, azok, akik távolabbra tekintettek koruknál. Azokhoz az alkotókhöz vonzódott, akik az ár ellen úsztak: Katonához, Vörösmartyhoz, Bajzához, újabb kori irodalmunkban Déryhez, Juhász Ferenchez. Főként az érdekelte, hogy meddig terjednek egy-egy kor mezőnyében az individuális erő lehetőségei, mit vált belőlük a tehetség valóra, milyen újat hoz az átlagnormatívákhoz képest, miben nő fölőbe korának, s miben válik annak kiszolgáltatottjává? *Vörösmarty*-monográfiájának éppúgy e megközelítési mód adta igazi nóvumát, miként a hatvanas évek magyar regényirodalmáról, lírájáról, Füst Milánról, Gyergyai Albertről, Kardos G. Györgyről, Ottlik Gézaról, Weöres Sándorról írott kritikai tanulmányainak is.

Ha szükségesnek ítélte, nem zárkózott el az önkorrekciónál sem. 1975-ben publikált új *Vörösmarty*-tanulmányában például a költőt mint irodalmunk első nagy polgári költőjét mutatta be, mint olyan alkotót, aki elsőként érzett, gondolkodott a „polgári szentháromságban”: individualizmusban, nemzetiségben és polgári értelemben vett nemzetköziségben. Az egész reformkori fejlődés értelmezésében jelentett nagy segítséget az a felismerése, hogy Vörösmarty úttörőként élte át és tette számunkra is átláthatóvá az individuális és nemzet, nemzet és emberiség korrelatív fogalompárjait, egyszersmind ellentmondásosságának antinómiáit.

Legfőbb tudói erénye a határozott, karakterisztikus, lényegre törő gondolatmenet volt, a kierelelt, erős koncepciótudat és logikai érvény, a megfogalmazások pontos és pregnáns jellege, nézeteinek meghatározásszerűen éles kontúrú leszögezése, az ítéletalkotás átgondoltsága és belső koherenciája. Mindezzel együtt pedig nagyfokú értékigény és érték iránti fogékonyság. Tóth Dezső alapvető irodalomtörténetirői attitűdje az volt, hogy a vizsgált jelenség minő gondolkodói szemponttal, művészi jellegzetességgel, alkotói magatartáselemmel gazdagította a hazai vagy az egyetemes kultúrát, mi az az eszmei-esztétikai többlet, amellyel a fejlődés folyamatát elmélyítette? A rész nála mindig mozaik-

darabja volt az egésznek, illetve egészeknek, az egész pedig része újabb egységeknek: hasadás és egységülés ellentétpárjaiban szemlélte az irodalom világát.

Előadása kifejezetten szónokias volt – benne az érvelő prelegálás, a meggyőzni és hatni akarás, a felismerések meggyökereztetésének és terjesztésének szándéka dominált. A reformkor nagyjaitól tanulta el azt a hangnemet és megnyilatkozási módot, mely eleve közönséget tétélezett fel, azt kívánja megmozgatni-felvilágosítani-eszméltetni. Abból az ugyancsak a múlt századokban meghonosodott felismerésből következett ez, hogy az igazságot csak erősíti, ha minél többen osztóznak rajta.

A hatvanas évek elejétől kezdve fontos kultúrpolitikai funkciókat is vállalt – olyan tisztségeket, amelyek betöltőjüktől nemcsak hozzáértést, diplomáciai érzéket, tapintatot igényeltek, hanem egyszersmind azt is, hogy – irodalmunk sajátos helyzetét tekintve – mintegy két malomkő között őrlődjön. Tisztségeiben konfliktusok elegyengetője, az írói lélek háborgásainak értője volt: munkáját elvi szigor és türelem dialektikus egysége jellemezte. El is fáradt mindebben. Hatvanadik életévéhez közeledve, nyugalom után vágyódva, azt tervezte, hogy azontúl betetőzi életművét, sorra megírja azokat a tanulmányokat, amelyeket időrabló hivatali munkája addig nem tett lehetővé. Nemcsak irodalomtörténetírásunk, de egész közgondolkodásunk pótolhatatlan vesztesége, hogy korai halála e tervezett opuszoktól örökre megfosztott bennünket.

Fenyő István

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
Terjedelem: 11,90 (A/5) ív
Készült a Flott Kiszövetkezet gondozásában

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Сабо, А.</i> : От Р. Меланхтона до Ю. Липсиуса (Преподаватели, студенты и проповедники в Шарошпатаке от 1562 до 1598 года.)	483
<i>Коромпай Х., Я.</i> : Спор Йожефа Байзы и Имре Хенслманна о французской драматургии	507
<i>Помогач, Б.</i> : Участие Лайоша Кашшака в венгерских революциях	523
Краткие сообщения	
<i>Немет, Б.</i> : По поводу текста и венгерского перевода латинской эпиграммы Миклоша Зрини	535
<i>Ковач, Ш. И.</i> : По поводу публикаций эпиграмм Миклоша Зрини и нового перевода „ <i>Una est...</i> ”	536
<i>Варга, И.</i> : Об одном типе школьных драм на венгерском языке	538
<i>Вереш, И.</i> : Считавшаяся потерянной совместная работа Леринца Орци и Яноша Фекете	548
<i>Борши, К.</i> : Игнац Сепеши и изданная им Библия	551
Анализ литературного произведения	
<i>Валахи, А.</i> : Аттила Йожеф: <i>Мёртвый крик</i>	559
Мастерская	
<i>Шелкен, П.</i> : Из стенографических записей Д. Костолани	572
Документация	
<i>Эрдеи, К.</i> : Гейнрих Рантцаи и Янош Жамбоки	580
<i>Шоош, И.</i> : Письма Ференца Казинци в Австрийской Национальной Библиотеке	589
<i>Сабо, Г. З.</i> : Неизвестное письмо Ф. Келчен в одном альбоме	590
Обзор	
<i>Гибор Кланицаи</i> : Венгерские потомки Паллады (<i>Тарнаи, А.</i>)	597
<i>Эдит Вашархей</i> : Идеиные течения и политика в творчестве Алберта Сенци Молнара (<i>Ураи, П.</i>)	600
История сегеда 2. 1686–1849. (<i>Имре, М.</i>)	602
Иштван Сечени – Миклош Вешшелени: Спор дневников (<i>Сабо Г., З.</i>)	606
Полное собрание сочинений Шандора Петефи П. (<i>Коромпай Х., Я.</i>)	611

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900, Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az *Akadémiai Kiadó Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 150 Ft

Egy szám ára: 25 Ft

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat,

H-1389 Budapest, Pf. 149.

SOMMAIRE

<i>Szabó, A.</i> : De Melanchten à Lipsius. (Professeurs, étudiants et prédicateurs à Sárospatak de 1562 à 1598)	483
<i>Korompay H., J.</i> : La discussion de József Bajza et d'Imre Henszlmann sur le drame français	507
<i>Pomogáts, B.</i> : Lajos Kassák dans les révolutions	523

Bulletin

<i>Németh, B.</i> : Au texte et à la traduction hongroise de l'épigramme latin de Miklós Zrínyi	535
<i>Kovács, S. I.</i> : A la publication des textes des épigrammes de Zrínyi et à la traduction nouvelle de „Una est . . .”	536
<i>Varga, I.</i> : Sur l'un des types des jeux d'école en langue hongroise	538
<i>Vörös, I.</i> : Un ouvrage commun, censé perdu, de Lőrincz Orczy et de János Fekete	548
<i>Bersy, K.</i> : Ignác Szepesy et sa publication de bible	551

Analyse d'oeuvre

<i>Valachi, A.</i> : Attila József: <i>Holt vidék</i> (Une région morte)	559
--	-----

Atelier

<i>Schelken, P.</i> : Des notes sténographiées de Dezső Kosztolányi	572
---	-----

Documents

<i>Erdei, K.</i> : Heinrich Rantzau et János Zsámboky	580
<i>Szabó G., Z.</i> : Un poème incennu de Kölcsey dans un album	590

Revue

Klaniczay, Tibor: Pallas magyar ivadéakai (Les descendants hongrois de Pallas) (<i>Tarnai, A.</i>)	597
<i>Vásárhelyi, Judit</i> : Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében (Courants d'idées et politique dans l'oeuvre d'Albert Szenci Molnár) (<i>Uray, P.</i>)	600
L'histoire de Szeged, Vol. II. 1686-1849. (<i>Imre, M.</i>)	602
Széchenyi, István - Wesselényi, Miklós: Feleselő naplók (Des journaux en querelle.) (<i>Szabó G., Z.</i>)	606
Les oeuvres complètes de Sándor Petőfi. Vol. II. (<i>Korompay H., J.</i>)	611

